

Mensen met sterren. Deel 2: Nacht

Josef Cohen

bron

Josef Cohen, *Mensen met sterren. Deel 2: Nacht*. G.W. Breughel, Amsterdam 1946

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/cohe004mens03_01/colofon.php

© 2011 dbnl / erven Josef Cohen

Eerste hoofdstuk.

Rafaël schreef Betsy, dat hij haar de volgende morgen bij het station verwachtte en hij kocht alvast de kaartjes.

‘Waar gaan we heen?’ was haar eerste vraag na de ontmoeting.

‘Dat doet er niet toe’, lachte hij. ‘Ik zal je wel zeggen, waar we uit zullen stappen.’

‘Dan hebben we tenminste een doel.’

Ze zaten in een coupé vol vreemde mensen, die niet op hen letten; telkens keken ze elkander even aan en glimlachten dan; telkens had hij zin, haar handen in de zijne te nemen, maar hij kon het denkbeeld niet verdragen, dat de aandacht van de anderen naar hun schuwe liefde zou worden getrokken en zo konden ze elkaar niet anders geven dan de glimlach, die bij het elkaar aanzien onwillekeurig op hun gezicht werd getoverd. Zo nu en dan wisselden ze een enkel woord.

‘Gaan we ver?’

‘Ver van de stad.’

‘Waarheen?’

‘Je zult het wel zien.’ Eindelijk, toen de trein weer eens stopte, zei hij:

‘We zijn er’, en hij lachte: ‘niet kijken, waar je bent.’ Ze waren in een klein stadje aangekomen en ze schaterde van het lachen.

‘Ik heb een blinddoek voor en loop in een betoverde plaats.’

‘Ik ben de tovenaar.’ Ze gingen naar een garage en hij vroeg of er een auto beschikbaar was.

‘Waarheen wilt u gaan?’ Hij antwoordde:

‘De chauffeur moet ons maar ergens heen brengen.’

‘Hoeveel kilometer hier vandaan?’

‘Twintig, dertig, in ieder geval naar een stille plek.’

‘Luxe-auto voor.’ De chauffeur opende de coupé-deur met een air van gewicht alsof dit geen minnend paar was geweest, maar een minister, die hij naar een conferentie moest rijden. In de stad met zijn nauwe straten kwam de auto slechts weinig vooruit, doch toen ze eenmaal buiten op de brede rijweg waren, gaf de chauffeur vol gas.

‘Waarheen?’ vroeg Betsy weer.

‘De horizon tegemoet’, zei hij ernstig en hij schrok innerlijk om de betekenis van deze woorden, maar zij hoorde slechts naar de dichterlijke klank en de ontroering in zijn stem.

‘Waarom heb je me niet eerder geschreven, Raffi?’

‘Ik heb moeilijke dagen gehad. Vraag niet verder’, en hij fluisterde: ‘het komt er alleen maar op aan, dat ik van je houd.’

‘Vergeet je mij? Raffi!’

‘Nee, lieveling, ook is het van belang, dat jij van mij houdt.’

Op een ogenblik stopte de auto en de chauffeur wees naar een wegwijzer.

‘We staan op de driesprong, niet op de tweesprong,’ lachte Rafaël, sprong uit de auto en gaf Betsy de hand.

‘Waar komt die weg op uit?’ Hij wees links.

‘Op een paar huizen, een heel klein gehucht, mijnheer, een molen, een winkel.’

‘Daar willen we naar toe wandelen.’

De chauffeur haalde zelfs zijn schouders niet op en hij nam de betaling zonder op- of aanmerkingen aan. Mensen waren klanten, en hij had hun bevel te gehoorzamen, zoals de motor en het stuur hem moesten gehoorzamen; hij kon hier ook gemakkelijk keren; een ogenblik later was hij verdwenen, er bleef alleen een stofwolkje en toen niets meer.

Ze waren nu eindelijk los en bevrijd van de rommelige, lawaaiige steden en hier ontvingen ze als loon voor hun geduld de wijding der eenzaamheid. De boerenhoeven lagen

in de nevelige morgen als achter een zwaar, iets-doorzichtig gordijn; wegen waren er niet, behalve dan dat kleine pad naar de molen, die nog niet was te zien; het gehucht moest vrij ver zijn. Hier bestond slechts een wereld van weiden en sloten en toen ze beiden lenig over een hek waren gesprongen, liepen ze de onmetelijke weide door, de horizon tegemoet, onzichtbaar, onbereikbaar.

De weiden waren drassig, zoals men dit in Nederland kent, de lage, donkere wolken hingen bijna vlak over het veld en de twee mensen gingen zó te loor in het wazige landschap, dat ze beiden tegelijkertijd werden getroffen door een gevoel van volkomen alleen-zijn, van afgestemd- zijn op elkander. Ze hielden beiden het hoofd gebogen, zagen elkaar niet aan, net of ze tegen de stormwind in moesten stappen en zo moesten ze verder gaan, in afwachting van het wonder in hun leven. Het besef, dat ze zoveel in opvoeding en overtuiging verschilden, was verdwenen, en ze waren bevangen door de bekoring van de eindeloze verte. De modder op de grond deed haar wel eens uitglijden, haar handen grepen dan zijn arm en hij hield haar bezorgd vast; ze moest erom lachen, want ze zou niet vallen en tegelijkertijd voelde ze zich vertederd, omdat nog nooit een mens zich zo om haar had bekommerd. Ze was nameloos-gelukkig en wist nu, wat ze in andere mannen had gehaat: dat ze haar alléén vastgrepen, om eigen genot te bevredigen. Men had haar nooit de tederheid, de goedheid, de liefde gegeven, men nam haar mee, omdat ze een jong lichaam had, en als ze niet toe wilde geven, dan meende men, dat ze ‘grillig’ was en zich aanstelde.

Deze jongen vroeg niets, wat ze zelf niet graag wilde schenken en daarom behoorde ze hem toe. En dan.... deze jongen kwam uit een andere wereld dan de hare, en ze hield van zijn donkere ogen, zijn stem, zijn lenigheid, het zwarte haar, het bruine vel, anders-bruin dan alleen door de zon gebrand. Hij was in alles verschillend van de andere jongens, die ze tot dusver had ontmoet en daarom ook verlangde ze naar hem.

‘De horizon tegemoet. Maar waar is de horizon?’

Toen dacht ze onverwachts aan een paar koorddansers, die ze eens in een circus had gezien.

Het tricot-meisje gleed bevallig over de zilverachtigflikkerende draad en ze speelde daarop een luchtig spel, temidden van de gevaren der ruimte. Het koord boog langzaam, zelf deinde ze sierlijk mee, terwijl iedereen naar haar staarde en zij glimlachte luchtig, of ze langs een veilige weg liep.

En toen kwam ergens uit een duistere hoek een man, vanuit het onzichtbare, waar ze hem niet kon onderscheiden, op het flikkerend staal en zij gleed maar voort in haar luchtige, vluchtige gang, tot ze hem zag en deed, of ze verschrikt wilde uitwijken; ook hij, als verschrikt door haar schrik, deed, of hij terug wilde, tot hij zich vermande, en haar leidde, zodat ze nu samen door eenzelfde gevaar werden bedreigd.

Ze stak haar arm door de zijne en samen liepen ze naar het onbekende doel. Ze hadden in hun rugzakken wat brood en limonade meegenomen, gingen ergens aan een slootkant zitten, aten en dronken. Toen stonden ze weer op, liepen voort, zeiden zo nu en dan wat, de lucht klaarde op en het licht van de dag zonk diep naar beneden. De uren stormden snel voort en eensklaps kroop de schemer van de avond langzaam naderbij, vertroebelde alle straling, verduisterde ook het licht nabij.

‘Waar zijn we?’

De werkelijkheid van de toestand drong tot hen door.

‘In het donker komen we straks nog in een sloot terecht.’

‘Laten we teruglopen.’

‘Er is geen terug’, zei hij half-ernstig, half-lachend. ‘Die chauffeur heeft wel moeten denken, dat we stapel waren.’

Ze zouden wel uit de doolhof van weiden en sloten komen en liepen op goed geluk verder, hij vooraan als een schaatsenrijder, die de ander trekt. De avond sloeg geen schemer, doch grauwe duisternis neer.

‘Waar zijn we?’

‘Ons land is bevolkt genoeg, we komen wel ergens uit, kijk, daar heb je koeien.’

De koeien tekenden zich al af als banken nevel, onbewegelijk.

‘Dan moeten hier dichtbij huizen zijn’, zei Rafaël.

‘En als we geen huis vinden, Raffi?’ Ze lachte, terwijl ze het zei.

‘Dan overnachten we bij de koeien.’

Ze waren vrolijk als kinderen, in hun spel verdiept, maar achter dit spel verborg zich de ernst: de zekerheid, dat ze bij elkaar behoorden. Ze gaven zich echter aan hun spel over, net of ze voelden, dat dit misschien niet vaak meer kon zijn.

‘Het lijkt me zo koud om op deze weide te overnachten’. Ze huiverde.

‘Dan zal ik je wel warm maken, lieveling.’

‘Nee, nee’, zei ze plotseling, ‘we moeten hier vandaan.’

‘Wat is er dan, schat?’

‘Niets.... Raffi.’

‘Jawel, er is iets’, zei hij bezorgd. Ze leunde tegen hem aan en greep zijn handen vast.

‘Je moet niet zo met me praten als anderen met me gepraat hebben.’

‘Je vrienden, al je vroegere vrienden?’ zei hij jaloers.

‘Nee, nee, zo bedoel ik het niet, jaloers hoeft je niet te zijn.’

‘Wat voor recht heb ik ook.... jaloers te zijn?’ dacht hij.

‘Raffi, je moet niet boos op me wezen, ik wou zo graag, dat je mij begreep.’

Nu zoende hij haar hartstochtelijk, maar oneindig kuis tegelijk en ze werd heel stil, toegevend, net of ze iets tegen hem goed te maken had. De handen van Macci waren altijd zo wreed voor haar geweest, als de handen van een gierigaard, die alles voor zich opeist, mannen hadden haar bang gemaakt....

Voetje voor voetje schoof hij vooruit, zocht de weg en slechts eenmaal stond hij stil, om iets te zeggen.

‘Later....’

‘Ja, later’, antwoordde ze en het was een belofte, die hen als hun liefde bond.

Ze raakten in een dikke bank van mist verzeild en hij hield haar stevig vast; ze gleden meer dan ze liepen.

Eindelijk riep hij:

‘Nu zijn we op een landweg’, en daarna overmoedig: ‘ik heb het je wel voorspeld.’

‘We komen weer bij mensen.’

‘We komen weer bij mensen, die anders denken dan wij.’

‘Ik zou toch niet.... liever niet....’

‘Zou je bang zijn geweest voor de nacht met mij samen?’

‘Niet bang.’

‘Zou het niet beter zijn geweest-midden in ons geluk?’

‘Nee, Raffi, zo is het mooier. Het zal eens komen.’

Ze liepen nu hand in hand verder, stieten tegen een hek aan; uit de nevel blonk het troebel-omkringde licht van een straat-lantaarn en hun voeten kwamen op harde klinkers. Toen blafte de hond, die altijd blaft.

‘We zijn ergens.’

‘Ergens.’

Daarginds moest een huis staan, dat moest wel een huis zijn, de duistere vorm, die ver-af leek.

De hond blafte dieper en dringender en ze hoorden het rammelen van een ketting, naderen van voetstappen, een man, een boer, stond voor hen.

‘We zoeken de weg naar de stad.’

De man had een grote stal-lantaarn, die hij zachtjes heen en weer bewoog en hij probeerde te begrijpen, wat het voor mensen waren; hij leefde eenzaam, bemoeide zich met niemand en niemand bemoeide zich met hem.

‘Hoe komen we....?’

‘Er is een halte’, zei de boer en hij wees voor zich uit; ze konden de richting, die zijn wijsvinger aanwees in het licht van de lantaarn zien. Nu herinnerde Rafaël zich, dat hij die morgen ook met de elektrische tram had kunnen gaan, dat was eenvoudiger geweest, maar minder-romantisch. De boer keerde zich om, hij had alles gezegd, wat ter wereld gezegd kon worden en de beide mensen liepen verder, om

in een soort huisje met een simpele, houten bank te wachten. Ze waren zo eenzaam als mensen, die aan elkander zijn overgelaten, en nu liet hij haar hand los, om haar arm te strelen, die smal aanvoelde en toch gevuld. Zijn hand streelde haar borst, week even verschrikt terug, net, of hij meende, dat ze 'niet doen' zou zeggen en sloot er toen precies over heen; zijn hand en de welving van haar volle borst werden tot een verenigd lichaamsdeel van hen beiden. Ze droeg maar weinig kleren, zat maar stil, of ze wachtte en toen kustte hij haar verlangend als een man zijn vrouw.

De elektrische draden gonsden en vonkten, fel, blauw licht schoot er eensklaps overheen. Ze stapten in de overvolle tram en kwamen tegenover elkaar te zitten, als vreemden. Wat moesten ze hier bespreken? Zo nu en dan zag de een de ander schuw aan, als een vreemdeling, die een gesprek met een onbekende wil aangaan en niet weet, hoe hij het moet beginnen.

Toen ze weer in hun eigen stad waren, liepen ze gearmd, en zwijgend bracht hij haar naar huis. Bij het afscheid zoende hij haar mond, vurig, fel-verlangend, maar ook vol innigheid en eerbied.

'Tot overmorgen?' vroeg ze.

'Tot overmorgen.'

Rafaël ging naar zijn huis, belde als een vreemde aan en zijn vader opende de deur.

'Je moeder wacht op je.'

'Ze wist toch niet, dat ik zou komen?'

'Ze wacht elke avond op je.'

Eva stond op de drempel van de deur en even raakte haar hand de mezoezo aan, of ze bescherming zocht bij de tien geboden, die erin opgenomen waren. Voor de Joodse bedelaar, die langs het huis kwam, was dit staafje bij de buitendeur een teken, dat hij bij een Joods huis stond, waar hij voor een aalmoes kon aanbellen, in zekerheid, dat hij geld zou ontvangen; voor Eva betekende de mezoezo meer; aan elke deurpost hier en buiten was hij aangebracht als grondslag van dit huis.

'Wat ben je koud en nat', zei ze streng.

‘Ja moeder.’

‘Ben je alleen uit-geweest?’

‘Nee,’ zei hij, ‘niet alleen.’

‘Met een vriend?’

‘Nee, met Betsy Sevenhoven.’

‘Dat is niet mooi van je, Appie.’ Ze noemde hem opzettelijk bij zijn kindernaam.

‘Waarom niet? Ik houd van dat meisje.’

‘En toch is het niet mooi van je, Appie, ook niet tegenover háár.’

De vader sprak en zijn stem klonk schoon in zijn droefheid.

‘Ik moet naast je moeder staan.’

‘Dat kan niet waar zijn, vader’, zei Rafaël schor.

‘Ik kan niet anders.’

Ze zaten bij elkaar, verenigd als mensen, die door een zelfde smart zijn getroffen en Rafaël herinnerde zich weemoedig, hoe hij eens burgemeester Sevenhoven was tegengekomen, toen Betsy nog instond tussen kind en jong meisje. ‘Zo is het in het leven vaak’ - peinsde hij - ‘een schijnbaar onbelangrijk iets grijpt in je leven en vloeit mee in je levenslot. Wanneer je het achteraf bekijkt, lijkt het, of alles onvermijdelijk was, zoals het gebeurde.’

Zijn vader zei met droeve stem:

‘Je mag het meisje niet trouwen, omdat je je dan afwendt van de gemeenschap, waar je bij behoort. Nog altijd zijn de Joden in Nederland onvoorbereid, maar elk ogenblik kan de slag komen en mag jij dan dit volk in zijn ongeluk verlaten?’

Rafaël zei, na lang aarzelen:

‘Ik kan haar niet los-laten.’ Hij moest naar zijn moeder kijken, met haar altijd ondoorgrondelijk gezicht, de ogen donker en somber, de vaste handen, die nooit trilden, de mond zelfverzekerd van lijn; waarom ging er zulk een macht van haar uit?

Ze had lang op dit ogenblik gewacht; ze vond het argument van Marcus laf en onnatuurlijk; al zou het volk Israël bijna geheel vergaan, dan bestond nog de Thora voor

de enkeling, die overbleef. Als het volk Israël vergaan moest, omdat dit in het boek van Kodasj Boragoe was geschreven, dan zou het goddelijk besluit door menselijk oordeel niet veranderd kunnen worden; het ging ook niet om het volk Israël, het ging om een Israëliet, die zich van zijn godsdienst los wilde maken en deze Israëliet was haar zoon.

Zij had in de Jaatste tijd na Ruben's vlucht alles gedaan, om de invloed van Marcus buitenshuis en binnenshuis te ondermijnen en ze had verwacht, dat Rafaël vanzelf terug zou keren; Bella Bamberg was niet het enige Joodse meisje op deze aarde en hij kon te kust en te keur gaan; Uiekruier noemde hem 'de prins' en ze beschouwde hem zelf ook als prins, zolang hij zich niet met een Christen-meisje verloofde.

Ze kon hem tot diep in zijn ziel treffen, maar totnogtoe had ze hier geen gebruik van gemaakt; ze had niet, als Christen, tot God gebeden, haar kracht te geven, want tot Kodasj Boragoe sprak ze geen gebeden, slechts lofzeggingen uit: 'Geloofd zij de Eeuwige, onze God, Koning der aarde.' Door haar Godsgeloof zelf moest ze de kracht vinden, de juiste woorden te zeggen, een gebed kon niet helpen.

Het ging ook niet alleen om de juiste woorden, doch om de trilling van haar stem, om deze jongen hier, haar zoon Rafaël, Appie, voor God te redden, en hem van de boze macht, welke het meisje op hem uitoefende, te verlossen. Toen plotseling vond ze de vreselijke woorden, haar stem sprak - zo voelde ze het - Gods wil uit:

'Als je de dood van je moeder op je geweten wilt hebben, trouw dan met Betsy Sevenhoven.'

Tweede hoofdstuk.

Burgemeester Sevenhoven wachtte; nu moest zijn dochter met een verklaring komen; de handen van een Jood hadden haar bezoedeld, een Jood had haar eenvoudig aan de kant gezet en dit was nog niet het ergste; dat enkelen het vermoedden, er over spraken, zich er in verdiepten ‘wat dit toch eigenlijk geweest zou zijn’, dat was het ergste. Omdat hierover geen zekerheid bestond, kringelde het gerucht niet verder, werd het geen schandaal, dat ‘de dochter van de burgemeester, die je toch niet bepaald een vriend van Joden zou kunnen noemen met een Jood scharrelde.’ Hij moest nog gelukkig zijn, dat het niet zóver was gekomen!!

Hij moest weten, wat zich precies had afgespeeld, hij nam er geen genoegen mee, dat ze rustig deed, of er niets was gebeurd en in haar kring terugkeerde, of ze die nooit had verlaten.

Het anti-semietisme beheerste hem nu zo volkomen, dat hij moeite had het te verbergen in zijn officiële leven, in vergaderingen van B. en W.; te zwijgen, als een Jood op de voorgrond was geplaatst, een uiterlijke schijn van onzijdigheid te bewaren! Nu hij eenmaal voelde, dat zijn afkeer in haat was overgegaan, leek het hem toe, of hij overal Joden ontmoette; Joodse ambtenaren groetten hem eerbiedig (en hij groette hen terug, zoals hij alle ambtenaren groette), op straat, bij officiële gelegenheden, overal ontmoette hij Joden en hij moest net doen, of hij ze niet van anderen onderscheidde.

In zijn kinderjaren had zijn anti-semietisme bestaan uit een zekere spot tegenover Joden; in zijn studenten-jaren had hij ervoor geijverd, dat Joden zoveel mogelijk uit het corps zouden worden geweerd en in geen geval in de Senaat

of commissies gekozen zouden worden; hij ging nooit met Joden om, hield ze altijd op een afstand, echter zo, dat men deze antipathie nooit zou kunnen **bewijzen**; daarvoor stond men in Nederland over het algemeen te vriendelijk tegenover het Jodendom. In zijn vriendenkring bestond het verborgen anti-semietisme, dat men onder elkaar openlijk besprak; deze vriendenkring vormde een macht op zichzelf, de een klauterde op de rug van de ander en zo werd Sevenhoven al op jonge leeftijd tot burgemeester van een kleine stad benoemd, waar hij weinig gelegenheid vond zijn tegenzin tegen de Joden te uiten, want die woonden er zo goed als niet; met enige verwondering bemerkte hij, dat het anti-semietisme nooit groei kon vinden in een omgeving, waar weinig Joden gevestigd zijn; in dit plaatsje had men van dit vraagstuk geen denkbeeld. Sevenhoven paste zich volkomen aan, ontving iedereen in zijn gastvrije woning, was minzaam en welwillend, ja, klopte eens Bram Polak op de schouder, die daardoor gevleid en geëerd was en 's avonds met zijn vrouw over de 'kowaud' sprak, die de burgemeester hem had aangedaan.

In het land was men verwonderd, toen Sevenhoven als burgemeester in de grote stad werd benoemd, doch men hoorde zoveel goeds van hem, dat de verwondering verdween. Hoe kwam het, dat hij in deze nieuwe omgeving zijn anti-semietisme niet kon verbergen? Hierin waren alle Joden meesters: in het ontdekken van 'risjes', anti-semietisme; niet alleen het feit, dat hij Karel Cohen in de raad bij vergissing Mozes Cohen had genoemd, dat hij ziek was geweest bij de inwijding van de synagoge (immers **bewijzen** kon men hieruit niet, dat hij anti-semietische gevoelens had), doch vooral, doordat hij een bepaald gezicht had, wisten Simon Levi en Sjloume van Laar en Uiekruijer, dat ze hem als 'risjesponum' moesten beschouwen; het woord 'risjesponum' voor een anti-semiet geeft het instinct van het volk Israël ook volkomen weer, want 'ponum' betekent 'gezicht' en risjes is, volgens een Ghetto-spreekwijze, **een mens op zijn ponum geschreven**.

Slechts eenmaal had Sevenhoven zijn ware aard getoond,

in de zaak tegen Simon Levi en nog altijd dacht hij hier met een zekere schrik aan terug. De ontmoeting met Marcus had hem vrees aangejaagd; hij was bang voor Joden geworden; Marcus, het type ‘rustige Jood’, dat zich niet laat gaan, had zijn wezen doorgrond, en later had deze zelfde Jood hem diep vernederd. Het leek hem toe, of alle Joden tegen hem hadden samengespannen; nu was het zover gekomen, dat hij het niet meer uit kon houden in deze stad, die voor zijn gevoel vol Joden was. Elke Jood keek hem aan: ‘heeft Marcus je trots overwonnen?’ leek iedereen te vragen.

Wat was er in het Ghetto bekend? Die vraag kwelde hem het meest, en hij vroeg zichzelf af, wat hij zou moeten doen, om zich tegen Karel Cohen te verweren, die misschien de andere leden van de gemeenteraad onder geheimhouding zou vertellen, wat er gebeurd was. Hij kende dit: ‘onder geheimhouding’, dan siepelde de tijding door, als water onder een steen, dat door elke holte, opening heenbreekt; hij moest voorkomen, dat er **algemeen** in de stad over gesproken werd. Marcus zou het niet geheim houden; als zoon van het oude volk zou hij geduchte wraak nemen; hij zag Marcus' gezicht vóór zich, de donkere, dringende ogen werden spottend, de mond hoonde.

Hij wachtte op zijn dochter; toen hij haar hoorde komen, begaf hij zich naar de deur en zei zwak:

‘Ik wil met je praten.’ Ze kwam in de kamer en vroeg trots: ‘Waarover wilt u praten?’

‘Ga zitten, je hoeft niet te blijven staan.’

‘Ik vertel u niets, dat u wel zou willen weten.’

‘Een mooie verhouding tussen vader en dochter.’

‘U heeft het er naar gemaakt.’

‘Dan heb ik jou iets te zeggen. Ik ben van plan mijn ontslag aan te bieden; ik heb mijn relaties bij de regering en als er een plaats vacant komt, al is het nog zo'n kleine stad, zal ik daar gebruik van maken.’

‘Men zal het als een straf zien.’

‘Uitstekend.’ Zijn stem sloeg over. ‘Wie het laatst lacht, lacht het best.’

‘Ja’, zei ze langzaam, ‘maar er is altijd weer iemand, die nog later lacht.’

‘Wat je daarmee bedoelt, begrijp ik niet.... en 't kan me ook niet schelen.’

‘Heeft u nog iets te zeggen?’

‘Nee.’

‘Wanneer dient u uw ontslag in?’

‘Zodra er een andere plaats voor mij open is.’

‘Verwacht u, dat ik met u meega?’

‘Bets’, smeekte hij, ‘dat kun je niet menen, ik moet mensen ontvangen, jij moet gastvrouw zijn.’

‘En ik moet een oogje in het zeil houden’, dreigde zij.

‘Dat mag je.’ Hij lachte even, maar niet luid, en ze hoorde er de valse klank in.

Ze ging die avond nog vrij laat uit en toen Sevenhoven de buitendeur hoorde dichtslaan, vroeg hij zich verwonderd af, waar ze heen zou gaan; altijd deed ze precies, wat ze wilde, en als hij haar iets vroeg, wees zij altijd op hun afspraak, dat zij zich niet met elkaar zouden bemoeien; maar intussen bemoeide zij zich wel met hem; ze wilde een oogje in het zeil houden.

Wat zou ze daarmee bedoelen? En wat bedoelde ze ermee, toen ze zei, dat er altijd weer iemand was, die nog later lachte?

Dat zou hij haar laten zien; degene, die hem, Sevenhoven, zou overtroeven, moest nog geboren worden! Hij had in dit vervloekte land niet de plaats gekregen, die hem toe kwam; wat kon je nu als burgemeester van een grote stad bereiken? De democratie zat hem in de weg, het was nog beter een burgemeester van een kleine plaats te zijn, daar was je gelukkig, ongehinderd, je kon zelfstandig beslissen, al moest je natuurlijk de schijn bewaren. In een grote stad was je van de wethouders afhankelijk, de wethouders weer van de Raad en je stond onophoudelijk voor verrassingen.

Hij stond op en liep rusteloos in de kamer heen en weer; ze hadden hem altijd op het tweede plan geschoven, terwijl hij toch de bekwaamheden bezat, om minister te zijn. Dat hadden ze hem moeten maken: minister, minister van Bui-

tenlandse Zaken, want de Sevenhovens waren geboren diplomaten, en nu werd hij teruggedrongen, omdat er zo'n smerige smous tussenbeide was gekomen.

Toen Betsy Sevenhoven bij dominé van Wal aanbelde, schaamde zij zich, omdat het al zo laat was voor bezoek, doch ze werd zonder enige opmerking dadelijk bij hem toegelaten en hij herinnerde zich onmiddellijk, dat zij al eerder bij hem was geweest, ja hij herinnerde zich haar naam nog.

Hij wist uit ervaring, dat godsdienstige naturen, in nietgodsdienstige omgeving grootgebracht, dikwijls moeite hebben zich te verzetten tegen de denkbeelden, die ze door hun opvoeding hebben meegekregen, hij wist echter ook, dat een ziele-herder vóór alles geduld moest hebben en dat vooral het luisteren meer waarde heeft dan het zelf-spreken.

Zonder overgang begon ze te vertellen en onder het vertellen kwam de bevreemding over haar; wat had Rafaël bewogen haar die wrede brief te schrijven? Ze kon zijn woorden, die ze herhaaldelijk had gelezen, niet in overeenstemming brengen met de romantiek van hun ontmoetingen en de dichterlijkheid van zijn liefde. Hij had haar belogen en bedrogen, hij verschilde niet van Macci, nee! ze deed Macci onrecht, die deed zich tenminste niet anders voor dan hij was.

‘Wat kan ik voor u doen?’ vroeg de predikant.

‘Ik heb van een jonge man gehouden, die me bedrogen heeft. U zult het misschien onbelangrijk vinden en uit de tijd: de meisjes van tegenwoordig vinden het kinderachtig om liefdessmart te hebben, maar ik ben bedroefd en voel mij diep gekrenkt.’

‘Nog meer in uw trots dan in uw liefde.’

‘Ja’, zei ze gretig, ‘dat is waar’.

Nu liet zijn herinnering hem in de steek; had ze hem al eerder over die jonge man gesproken? Hij tastte voorzichtig.

‘En weet u zeker, dat de jonge man geen verdriet heeft?’

‘Hij is een Jood, misschien is hij er wel blij om.’ Waarom zei ze deze wrede woorden?

‘Een Jood?’ vroeg hij bevreemd. ‘Van afkomst en toch een Christen?’

‘Nee, een Jood. Zijn moeder is een vrome Jodin, zijn vader....’

‘Is zijn vader misschien Christen?’

‘Ik weet het niet, ik heb hem wel bij u in de kerk gezien.’

‘Dan weet ik het’, zei hij. ‘Ik ken hem goed en ben ervan overtuigd, dat hij tot geen onedele daad in staat is.’

‘U heeft gelijk, maar ik heb verdriet. Als ik een ander soort meisje was, zou ik er misschien om lachen.... Over een jaar, een paar jaar, ben ik dit waarschijnlijk allemaal vergeten....’

‘Nee’, zei de predikant. ‘En toch is het Gods wil.’

‘Ik zou me ermee verzoenen, als ik dat wist.’

‘Waarom bent u tegenover God zo ondankbaar? Dit is Gods wil.’

‘Ondankbaar ben ik niet.’

‘U was zonder geloof, toen u op die Zaterdagavond de kerk binnenstapte. U leidde een leven, dat u zelf verfoeide.’

‘Dat is waar.’

‘Duizenden zoeken en kunnen niet vinden, duizenden ontbreekt de moed. U bent nu juist in de stemming, om Gods wegen te begrijpen. Grijp het goede ogenblik aan. Uw verdriet zal verminderen.’

‘Hij is ook ongelukkig, maar ik ga niet naar hem toe. We zullen nooit weer samen komen.’

‘Luister’, zei hij onverwacht, ‘ik ben de verkondiger van Gods woord en als verkondiger van Gods woord hoor en verneem ik veel. Ik ben ook de drager van wereldse geheimen en ik heb iets met u te bespreken, of eerst heb ik u iets te vragen, ik heb u een vreemde vraag te stellen, u moet mij volkomen vertrouwen.’

‘Anders zou ik niet hier zijn gekomen.’

‘Mijn vraag houdt verband met de verwachting, dat wij spoedig in een oorlog gewikkeld zullen zijn.’

‘In een oorlog?’

‘U kunt zwijgen?’

‘Stelt u gerust uw vraag.’

‘Meent u, dat uw vader Duits-gezind is?’

‘Hij heeft zich daar nooit over uitgelaten. Wij praten niet over politiek, we praten eigenlijk helemaal niet met elkaar....’

‘De Joden beweren, dat uw vader anti-semiet is.’

‘Maar daarom hoeft hij toch niet Duits-gezind te zijn?’ Ze bloosde diep.

‘Een Sevenhoven zal nooit met de vijand heulen, wie die vijand ook is.’

‘Was uw vader tegen het huwelijk, omdat die jonge man een Jood is?’

‘Ik begrijp uw vragen niet, en ik ben ook niet hier gekomen, om dit te beantwoorden.’

‘Naar ik hoop, zult u later nooit in de noodzakelijkheid komen, mijn vragen te begrijpen, maar één ding wil ik u nog zeggen: Christus' Kerk schudt op zijn grondvesten als nooit tevoren en edele Katholieke priesters voelen dit gevaar ook, met ons, naast ons. Wij moeten het voorkomen. Dit is al mijn recht u de vraag te stellen.’

Ze stond op.

‘Ik dank u, dat u mij in deze kleine aangelegenheid, want dat moet het voor u toch zijn, hulp heeft gegeven, naar mij geluisterd hebt.’

‘U komt bij mij terug?’

‘Als de tijd is gekomen.’

‘Als de tijd is gekomen’, zei hij met bijzondere nadruk. ‘Eens komt u terug. Maar hoe en wanneer?’

Rafaël zwierf als een wanhopig mens door de stad, zonder hulp, zonder troost, eenzaam. Pijn en schaamte over zichzelf kwelden hem; hiertegen hielp niets anders dan te zwerven, of bij zijn vrienden op te lopen en met hen een borrel te drinken.

Dat gaf tenminste afleiding, met hen spreken over zijn verdriet kon hij toch niet. Soms waren vrienden de grootste vreemden: je kwam bij ze binnen, zelf hadden ze hun zor-

gen, stonden vlak voor een tentamen, ‘vader verkeert in financiële moeilijkheden en ik weet niet, kerel, of ik de studie voort kan zetten’, ‘ik voel me in de laatste tijd ook zo beroerd, heb het gevoel, dat ik me wel voor de kop kan schieten’, ‘ze hebben me een gemene streek gelapt, een ander is tot assistent benoemd’, ‘zeg, ik heb schulden, weet jij een middel om aan vijfhonderd pop te komen?’, ‘Raffi, doe me nou een genoeg en praat niet over vrouwen. Ik heb genoeg van vrouwen’, ‘trek jij je dat aan? als je beleefd had, wat ik heb beleefd, zou dit je niets kunnen schelen’. ‘Beste kerel, ik voel met je mee, ik begrijp er alles van, drink een borrel en dan ben je het weer gauw vergeten.’

Men zei, dat een man niet zo door de liefde werd getroffen als een vrouw, maar waren de grote dichters van de liefde geen mannen?

Was deze tijd dan zo uitzonderlijk, dat er slechts hoon en spot, koud cynisme bestond, als er van liefde sprake was? De mensen schoven langs hem heen, zo nu en dan trof hem de blik van een vrouw: ‘een leuke, knappe kerel’, ‘ik zou ook niet nee zeggen, als hij me voor een bioscoopje vroeg’, ‘wie zou je zijn, je lijkt op iemand, die ik ken?’ Eenmaal zelfs bleef een meisje, dat achterom had gezien, even vlug doorstapte, voor een winkel staan.... zou hij haar aanspreken? Hij liep door, zonder haar te hebben opgemerkt. Ze bleef nog een ogenblik wachten, teleurgesteld; dat was nu juist een jongen voor haar geweest, hij zou wel een smoesje hebben gemaakt, dat ze dadelijk doorgrond had: ‘Ken ik u niet?’, of: ‘zoekt u misschien de weg?’, of zoiets, doch daaruit was een gesprek voortgekomen en dan.... Nu ja, in een fabriek werken was ook niet alles, je kreeg er smerige handen van en door het vele wassen werd de huid ruw.... ze moest toch proberen in een winkel te komen.....

Rafaël liep verder, kwam in een bar en vroeg om een borrel. Op een hoge stoel naast hem zat een vrouw, die katachtig naar hem loerde, met groene, lichtende ogen.

‘Waarom niet?’ vroeg ze Rafaël.

‘Waarom wel?’

‘Betaal je een borrel voor me?’ En ze bestelde al vóór hij iets had kunnen zeggen, een cocktail.

‘Een beetje sterk, Fred’, zei ze tot de barman.

‘Good luck’, zei de barman.

‘Wat ben ik u schuldig?’, vroeg Rafaël en wilde opstaan.

‘Waarom zo'n haast, jongen? Drink nog een cocktail mee, dat doet alles vergeten, laat alles maar aan Fred over, die weet wat een mens toekomt’. Hij betaalde.

‘Zo gauw al weer weg? Zo'n haast? Je zult er geen spijt van hebben, als je met me mee gaat, jongen.’

Hij verdween zonder groet en begon weer door de stad te zwerven, hopeloos-verlaten, alle deuren waren voor hem gesloten.

Eén deur is niet gesloten,’ dacht hij, ‘als ik het wil, springt die deur vanzelf open.’ Hij doolde en dwaalde verder, tot de avond zijn diepste duisternis legde en eensklaps stond hij voor Bamberg's fel-verlicht huis. Ze hadden daar zeker feest en vierden de verloving van Bella met die man; de vensters leken vurige, lichtende ogen. Even bleef hij staan voor de hoge stoep: hij kon naar binnen stappen en zijn rechten doen gelden, hij kon een schandaal maken, waar morgen de hele stad over zou spreken, wanneer hij midden in het gezelschap zou zeggen:

‘Bella, ik heb me vergist. Ik houd van jou.’

Dan zou er feest in Israël zijn en Bamberg zou onmiddellijk weten, wat hij moest doen. Hoho, hij zou voor de andere jonge man, die nu met zijn dochter verloofd was, wel zorgen, hij zou hem naar Zuid-Amerika sturen of naar Egypte.... de wereld is wijd.

‘De wereld is wijd en wie er de weg niet in kent, verdwaalt’, Rafaël kende de weg niet, dat was zijn fout. Op een dag zouden chemici de formule voor de liefde vinden: dan zou het er niet meer toe doen, of een jongen het ene meisje of het andere nam. Uiekruijer had misschien gelijk, de liefde moest vóór het huwelijk niet te sterk zijn, een mens moest zijn verstand gebruiken. De liefde was een mengsel.... in een mengsel behouden de stoffen onveranderd hun eigenschappen, hij moest er Samuel Augurk maar eens

naar vragen, of Mozes Levi, die zaten de hele dag schei- en natuurkunde te studeren. Liefde was een mengsel van sentimentaliteit, zelfgenoegzaamheid en hartstocht, en verder niets.

‘Kom binnen, Rafaël’, zei 't huis van Bamberg. ‘Bij de laatste ontmoeting zijn we als kwade vrienden uit elkaar gegaan, maar ik kan niet boos op je blijven, als je berouw toont!’

Bestond er eigenlijk rassen-verschil? Hadden de mensen dat niet uitgevonden? Was hij niet aan duizenden mensen gelijk, een kind van deze tijd, een kind van alle tijden? Waren niet alle muren, die de mensen opbouwden kunstmatig? Was er niet één God voor alle mensen? Waren zijn diepste gevoelens niet aan de diepste gevoelens van zijn vrienden gelijk? Waren de Chinese dichters niet aan de Europese verwant? Waarom stelde de ene mens zich boven de andere, het ene volk zich boven het andere?

In de ‘Mascotte’ zouden wel vrienden en kennissen van hem zitten, die hem zouden aanroepen, als ze hem zagen.

‘Hé, Raffi!’

Dan zouden ze samen praten over de dingen, die toevallig naar hen toekwamen, misschien kon hij dan het best zijn verdriet vergeten.

‘Hallo’, hoorde hij roepen. Het waren mr. Philipson en nog een andere heer.

‘Kom aan ons tafeltje zitten.’

Rafaël had lust weg te lopen, weer door de stad te zwerven, maar Philipson dwong hem met het geweld van een hartelijke lach te blijven.

‘Kom nou kerel, mag ik je de beroemde, beruchte Sam Gompers, koning van de gokkers, voorstellen?’

Het was een eenvoudige, hartelijke man met een uiterlijk, dat voor vele niet-Joden iets weerzinwekkends had: ze zeiden, dat zijn foto had gediend voor een tekening in ‘Der Stürmer’, zijn oren staken uit, hij had een breed, vlezig gezicht, een zwabberende onderkin, een neus als een kwart cirkel, kleine ogen onder zware wenkbrauwen.

‘Wat mag ik u aanbieden?’ vroeg hij Rafaël.

‘Wees voorzichtig met hem, straks zit je bij hem in de rubber vast.’

‘Ik raad nooit iemand aan, te speculeren’, zei Sam, ‘maar de mensen willen niet anders, het zit ze in het bloed. Vaak raad ik iemand af om te speculeren en dan denkt hij, dat ik het afraad, omdat ik-zelf er wat aan verdienen wil. Ik zou graag een ander vak kiezen, maar ik heb niets anders geleerd.’

‘Heb je wel eens iemand leren kennen, die met speculeren geld verdiende?’

‘Op de duur?’

‘Nee, ik bedoel ineens.’

‘Eén man heb ik leren kennen, die heeft eenmaal een grote gok gewaagd, een ton verdiend en toen is hij ermee opgehouden.’

‘Gok je zelf wel eens?’

‘Ik nooit.’ Plotseling werd hij heel ernstig. ‘Ik zal je eens wat zeggen, Philipson! Ik gok nooit - en ik ga ook geen gok aan, dat de Duitsers hier komen. Over twee maanden ga ik naar Cuba, mijn geld staat al voor een groot deel op een bank in Havana.’

‘t Lijkt mij niet nodig, Duitsland heeft zijn handen vol en zal ons land niet aanvallen.’

‘Nee’, zei Gompers, ‘maar safety first’.

Rafaël zweeg en hij keek naar een van de tafeltjes, waar een vrouw alleen zat; hij herkende haar; het was Sheila.

‘Kijk je naar de vrouwen?’ vroeg Sam Gompers. ‘Ken je die vrouw?’

‘Ja’, zei Rafaël, ‘ze is de vrouw van een straat-arm man.’

‘Een straat-arm man, die zó'n vrouw neemt, gokt ook.’

‘Wat zoekt ze hier?’ vroeg Rafaël. Sam Gompers voelde zich gevlaid.

‘Een gok’, lachte hij. ‘In mijn vak word je detective.’

‘Ze zoekt geld...’, zei mr. Philipson.

‘Nee, nee, dat geloof ik niet. Als ze geld zocht, zouden we haar met een man zien en ze zit elke avond hier in de ‘Mascotte’ zonder man. Ik heb haar vaak gezien en ik heb me vaak afgevraagd, wat ze zocht.’

‘Misschien vindt ze het mooi hier te zitten.’

‘Misschien.... Ik zal de ‘Mascotte’ in Havana missen.’

‘Wat gaat u daar doen?’

‘Weer een zaak op-zetten.’

‘Je ziet er slecht uit, Rafaël’, zei mr. Philipson. ‘Zorgen over de aanstaande oorlog?’

Zijn stem klonk ironisch.

‘Ik voel me niet zo goed, het is beter, dat ik in de buitenlucht ben.’

En weer begon het zwerven van Rafaël; al die mensen, die gesprekken schonken geen troost, hij bleef met zijn verdriet alleen. Je kon geen vergetelheid vinden, altijd knaagde het verdriet, zoals het in de taal luidt. Hij probeerde het kwijt te raken, het kwam in dubbele mate terug.

Misschien zou zijn vader hem kunnen helpen, die zoveel mensen al had getroost; waar zou hij het anders kunnen vinden?

De deur van Marcus' kamer stond open en een lichtglimp gleed over de vloer van de gang; zijn vader verwachtte hem, hij behoefde niets te zeggen; zijn vader was de enige op de wereld, die woorden van troost voor hem had.

Op het gezicht van Marcus lag een diepe ernst, de ogen blonken, maar er lagen veel rimpels in het hoge, edele voorhoofd.

‘Ik wist, dat je komen zou.’

‘Ik schaam me erover, vader, dat ik midden-in de grote moeilijkheden, die ons wachten, nog mijn eigen, persoonlijk leed voel.’

‘Dit leed strekt je tot eer.’

‘Kon ik de verantwoording voor de dood van mijn moeder dragen?’

‘Duizenden zullen er na je komen, die om der wille van hun ouders iets zullen doen of laten. Niet alleen Joden,’ glimlachte hij.

‘Ik heb een man gesproken, die naar Cuba wil, omdat hij de toestand niet vertrouwt.’

‘Weer heb ik een brief van van der Toren gekregen met nog meer ernst en aandrang dan vroeger; maar mijn macht wordt aangetast en men gelooft mij niet. De Joden vluchten

zoveel mogelijk uit Duitsland en zo overhaast is hun vlucht, dat sommigen nog de sterren dragen, als ze allang over de grens zijn gekomen.’

‘Wat schrijft die van der Toren nog meer?’

‘Hij schrijft over een zekere Moller, hoofd hier van een grote, Duitse zaak en hij waarschuwt mij tegen deze man.’

Toen strekte Rafaël zijn handen uit en greep die van zijn vader.

‘In elk geval wil ik tot het leven terugkeren, in deze strijd zal ik naast u staan.’

‘Strijd tegen de macht, die komt.’

‘Met overwinning, al kost het ons het leven.’

Derde hoofdstuk.

Eva, de opperrabbijn, Salomon Barsch, zaten tesamen in de secretaris-kamer der Israëlietische Gemeente, om de benoeming van Salomon als parnes van de gemeente te bespreken. Ze spraken Jiddisj. Op de tafels lagen een grote menigte stalen leg-kasten.

‘Dat is het werk van onze secretaris’, zei de opperrabbijn trots. Hij lachte.

‘Het is zijn uitvinding. U vindt hierin alle namen van de Joden, ook van afvallige Joden, en de kleuren, die u bij de kaarten vindt, hebben allemaal betekenis. Marcus heeft geëist, dat we dit kaartsysteem vernietigen, maar wij doen het niet, ik zal uitleggen waarom niet. Het is een werk van jaren en op de dwaze veronderstelling van Marcus, dat wij het de Duitsers op de duur gemakkelijk zullen maken onze mensen op te sporen, ga ik niet in.’

‘Wit is orthodox, blauw is Zionist, wit en blauw is Mizrachist.’

‘Ja’, zei Salomon Barsch, ‘orthodox Zionist, dat is Mizrachist.’

‘Wit en blauw.’

‘Groen is liberaal, geel is voorstander van de tempeldienst met orgel, paars is assimilant, rood is gedoopte Christen, Rafaël is groen en blauw.’

‘Maak hem paars’, riep Salomon Barsch.

‘Nee’, zei Eva treurig, ‘hij heeft het meisje opgegeven en ik hoop hem ook nog eens naar de godsdienst terug te brengen.’

‘En als iemand van de godsdienst is afgevallen, zonder nog Christen te zijn?’

‘Dan geven wij hem zwart.’

‘Geef Marcus zwart’, zei Eva, ‘later kunt u hem rood geven.’

‘Wanneer zal hij zich laten dopen?’

‘Nu nog niet.’

‘Waarom niet?’ vroeg Salomon Barsch.

‘Omdat hij de parnes is.’

‘Kunnen wij het op onze verantwoording nemen, dat hij Christen wordt, zodra hij als parnes is afgezet?’

‘We kunnen dit op onze verantwoording nemen’, zei Eva, ‘omdat hij zich in deze tijd niet zal laten dopen; later wel, als hij dan nog leeft.’

Salomon Barsch stond van al deze gedachten ver af, hij begreep niets van deze overtuiging; godsdienst bestond voor hem uit vasten en het uitspreken van lofzeggingen tot God; kon er een andere godsdienst voor een Jood levend zijn? Bij hem was alles ritus en over God dacht hij nooit na; als hij in de synagoge stond, kende hij alleen de gebruiken, en de woorden, die hij zei en zong, waren niets dan woorden; als hij in extase geraakte, was het nooit om God, doch om de lofzeggingen, die hij in dienst van een onbekende God uitsprak. Hij bekeek het kaartsysteem - hoe schaars was de kleur ‘wit’. De opperrabbijn sprak:

‘Marcus heeft plannen en denkbeelden voor een Jodendom, Joden, die Christenen zullen worden, een langzaamafglijden van het Jodendom naar het Christendom en hij zou ongetwijfeld deze plannen hebben uitgevoerd, wanneer de tijd niet ongunstig was geweest.’

‘Hij heeft dit verklaard.’

‘Wanneer hij openlijk een vijand was, konden we hem openlijk bestrijden; nu moeten we dit in het verborgen doen. Als parnes van een oude, grote gemeente als de onze is hij machtig en nog machtiger, omdat er iets in hem is, waardoor iedereen naar hem moet luisteren, en dan heeft hij zijn stralende goedheid. Mijn hart doet me pijn, als ik hem in zijn verdriet zie en begrijp, wat hij voor andere mensen wil wezen. Wie moet ik op mijn oude dag treffen? De edelste man in Israël.’

Salomon Barsch wuifde met zijn handen.

‘Ik ben hier als arm man gekomen en zal een arm man blijven; ik heb in Polen in een krot geleefd en leef hier weer in een krot; buiten Israël ben ik niets dan een arme Jood, maar in Israël een vrome en geleerde Jood.’

‘Zo is het’, zei Eva ‘en het komt er niet op aan, wat Marcus buiten Israël is; in Israël is hij een afvallige.’ Ze wendde zich tot de opperrabbijn. ‘U heeft vaak zelf gezegd: ‘afsnijden.’

‘Afsnijden?’ vroeg de opperrabbijn aarzelend.

‘Marcus is mijn man en ik ben zijn vrouw, maar ik heb de geheimste wegen van zijn hart nagegaan en weet, dat hij afgesneden moet worden, als een rotte tak van een levende boom.’

‘Men moet hem aan banden leggen als een bos, dat in de vruchtbare vlakte door wil dringen’, zei Salomon Barsch.

‘Mijn broeder Marcus lijdt’, zei de opperrabbijn.

‘Laat hem lijden’, zei Eva bitter, ‘als hij lijdt zonder Kodasj Boragoe te kennen.’

‘Heeft u gehoord, dat burgemeester Sevenhoven deze stad verlaat?’

Eva's ogen bleven even donker en somber. Haar stem klonk echter niet wraakzuchtig, ze sprak, of ze een feit vaststelde, dat geen geluk of ongeluk inhield.

‘Kodasj Boragoe weet altijd de weg te vinden, om de vijanden van Israël te treffen. Niemand kan tegen de wil van Kodasj Boragoe strijden; als Israël moet sterven, dan sterven zijn vijanden met hem.’

‘Ik zeg alleen’, zei Salomon Barsch, ‘dat ik parnes moet worden.’

‘Afsnijden, wat verrot is’, riep Eva uit en ze wendde zich tot de opperrabbijn, ‘het zijn uw eigen woorden.’

‘Laten ze dan samen vallen, Sevenhoven en Marcus.’ De opperrabbijn ging staan en boog zich over leg-kaarten heen. ‘Nu zullen we de manieren moeten vinden, dat Salomon Barsch parnes van de Joodse gemeente zal worden.’

Vierde hoofdstuk.

Voor Simon Levi bestonden geen andere zorgen dan zijn eigen: zijn oudste zoon Mozes had de zaak verlaten en studeerde! Samuël Augurk gaf hem les, tot ongenoegen van Levi, omdat Mozes niets betaalde.

‘Gooi het geld liever de straat op dan dat je iets voor niets doet. Wie zich geld laat betalen voor een dienst, oogst dankbaarheid, wie voor niets zijn waar weggeeft, oogst ondankbaarheid. Bovendien heb ik de jonge man liever niet in mijn huis, Simon Levi heeft mij al voorschot op de bruidsschat gevraagd.’

Maar Samuël haalde zijn schouders op.

Simon Levi duwde de kar, langs de huizen schalde zijn: ‘handel, handel’, doch niemand had hem iets te verkopen. Op de hoek van een straat, op een marktplein hield hij als een marktkoopman inleidende voordrachten met allerlei gijn gemengd en dan verzamelde zich altijd een kleine lachende menigte.....

‘Ik koop alles, wat er op de wereld te koop wordt aangeboden.... oude mantels, jonge juffrouwen, schoorsteenpijpen, rioolpijpen, tabakspijpen, ik koop vlooientheaters zonder vlooiën, lompen, metalen, oud lood om oud ijzer, ketels en als je je schoonmoeder graag kwijt wilt, kun je haar bij mij verkopen, ik koop automaten....’ Niemand bracht hem iets.

‘Wie heeft er wat te verkopen?’ vroeg hij bijna smekend en hij rammelde met twee gulden in de zak, doch men lachte alleen, men verkocht hem niets. In zijn lach sneed de smart, het beklag om zichzelf en zijn sjlemieligheid, de gevangenisstraf, de zware tijd, de dood van zijn vrouw, maar niemand, hij-zelf ook niet, merkte daar iets van. Wanneer hij thuis kwam, vond hij alles zonder orde en regel, hij moest

de aardappelen schillen, het eten koken, de vloer vegen, de vaat wassen.

‘Hoe kan dit voortbestaan?’ dacht hij in de nacht en hij herinnerde zich Saar's woorden: ‘neem maar gerust een andere vrouw.’ Wat zij bedoeld had, was duidelijk: ze had hem bevolen een andere vrouw te nemen. Hij zei tegen Levi Augurk:

‘Bovendien heeft mijn vrouw nog geen steen op haar graf en misschien kan ik voor de bruidsschat van mijn tweede vrouw de steen op het graf van mijn eerste vrouw kopen.’

‘Dat is een van de eerste verstandige woorden, die ik van jou hoor’, zei Levi Augurk ernstig, ‘maar ik ben bang, dat het een gijntje van je is.’

Op een dag stapte Simon Levi naar Uiekruijer, de sjadjen.

‘Ik wil hertrouwen’, zei hij.

‘Ik zal je de waarheid zeggen.’

‘Voor de waarheid ben ik niet bang. Als men mij de waarheid niet zegt, ondervind ik de waarheid elk uur van de dag.’

‘Je bent in de eerste plaats een weduwnaar met veel kinderen.’

‘Ja,’ zei Simon Levi.

‘Je haar wordt grijs, je hebt in de gevangenis gezeten, iedereen weet het, laatst heeft een krant er nog over geschreven. Je bent de schande van de kille, door jou zeggen ze, dat de Joden valse munters zijn.’

‘Het is de waarheid.’

‘Misschien, dat je kwade naam niet op de kinderen overgaat.’

‘Zeg dat niet,’ Simon Levi legde de hand op de mouw van Uiekruijer's jas. ‘Daarin kan ik de waarheid niet verdragen.’

Uiekruijer zei troostend:

‘Over een paar jaar zal ik voor jouw zoon Mozes een lieve kalle uitzoeken, met veel geld en van grote schoonheid, boven zijn stand.’

‘Voor mijn zoon Mozes hoef je geen kalle uit te zoeken. Ruth Augurk heeft haar lieve ogen op hem geslagen.’

‘Dat weet ik, maar hij wil haar niet, omdat haar vader, Levi Augurk, jou toen te weinig voor je koopwaar heeft geboden. Hij neemt haar niet, zowaar ik Uiekruier heet.’

‘Zo heet je’, zei Simon Levi vreedzaam, ‘een mens moet veel in zijn leven meedragen, ook een naam als jij hebt, maar ik vraag jou: ‘help me aan een vrouw, het hele huis verkommert zonder vrouw.’

‘Je kunt een huishoudster nemen.’

‘Hoe kan ik geld voor een huishoudster verdienen? Een mens, die een huishoudster neemt, moet ook een meid nemen en wie een meid neemt, moet ook een belle-meisje nemen en wat heb ik aan een belle-meisje in mijn huis, waar geen bel aan is?’

‘Wat heb jij aan te bieden? Jij hebt niets te bieden.’

‘Dan moet ik iemand als vrouw hebben, die ook niets te bieden heeft. Er moet toch ergens op de wereld een oude, grove, miese vrouw zijn, waar geen mens naar omkijkt? Dan is ze voor Simon Levi. Ik heb mijn hele leven in het uitgeworpene, beslijkte, besmeurde gegrabbeld, ik ben zelf toch ook uitgeworpen, beslijkt en besmeurd geworden, ik heb de twee ergste kwalen, die er op de wereld bestaan: ik ben arm en ik ben Jood. Aan mij verdien je geen kapitaal, Uiekruier, maar je doet er een goed werk mee. Ook zou ik liever niet trouwen, maar ik doe het voor mijn huishouding en de kinderen.’

‘Ik ben getroffen, ik weet niet, hoe het komt, maar ik ben in mijn hart getroffen, en een goeie sjadjen moet nooit in zijn hart getroffen zijn, maar als Rothschild bij me kwam en zei: ‘ik zoek voor mijn dochter een goosen niet ouder dan vijf en twintig jaar, ik zou niet harder lopen dan voor jou, Simon. Ik zal in alle grote steden en in de kleinste medienes spieden en speuren’ - door de herhaalde ‘sp’ sputterde hij Simon midden in het gezicht en Simon zei:

‘Spied en speur, maar spuw niet, Uiekruier.’

‘Ik zal net zo lang spieden tot ik voor jou een kalle heb gevonden. Ze mag zijn lelijk, arm....’

‘Zo arm, dat ze geen spoog water het hare noemt.’

‘Dan zal er voor het percentage ook weinig overblijven’, zei Uiekruier zwaarmoedig. Simon knikte.

‘Percentage genoeg. Je kunt honderd procent van haar vorderen.’

‘Wat heb ik aan honderd procent van een spooeg water?’

‘Ga er mee naar de woestijn en verkoop het aan een karavaan.’

Hij knipte met de ogen.

‘Ik zal mijn best doen, maar ik twijfel eraan, of ik iets kan vinden.’

Reeds drie weken later stond Simon, treurig en grijnzend, in de kamer te wachten; Uiekruier had een vrouw voor hem gevonden, met honderd vijftig gulden bruidsschat.

‘Adanom ellaukijnoe’, zuchtte Simon Levi, toen hij haar zag.

‘Ben jij Simon Levi?’ vroeg de vrouw.

‘Ja’, zei hij, ‘maar ik wou wel graag, dat ik een ander was.’

‘Uiekruier heeft me alles van je verteld; hij zei, dat je als een grote gijnponum bekend staat. Ik breng honderd vijftig gulden mee.’

‘Ik zal ze voor de grafsteen van mijn vrouw gebruiken.’

Ze was in het geheel niet verontwaardigd en zelfs niet verwonderd over het voorstel, maar ze bestreed het bedaard.

‘Dat moet jij niet doen, Simon,’ zei ze. ‘Je doet beter 't voor je handel te gebruiken.’

Hij luisterde naar haar als een kind. ‘En wanneer je dan genoeg verdiend hebt, kun je immers nog altijd een steen kopen op het graf van je vrouw.’ Haar woorden klonken hem goed en verstandig in de oren, ze was juist een vrouw, zoals hij er een hebben moest, al zou hij nooit ‘schat’ tegen haar zeggen als tegen zijn eerste vrouw.

‘Ik kom uit een vrome misjpoge’, zei ze, ‘en hoe staat het met jouw vroomheid?’

‘Die van jou moet de mijne goedmaken.’

‘Wie is hier parnes?’

‘Een zekere Salomon Barsch. Ze hebben er de vorige

parnes uitgegooid, omdat hij te vrij was, maar ik heb op hem gestemd.’

‘Als we getrouwd zijn mag je zo iets niet weer doen; is dit je huis?’

‘Ja.’

‘Daar moet heel wat aan worden opgeknapt.’ Ze bedilde en bedisselde maar, en Simon Levi voelde zich danig in zijn schik; ze deed alsof ze al vijf en twintig jaar met hem getrouwd was.

‘We moeten gauw trouwen. Wanneer komen de kinderen thuis?’

‘Over een kwartiertje, ik heb gedacht, dat we eerst mekaar wat moesten leren kennen. Je hebt een baard, maar dat had mijn eerste vrouw, ole wesjolum ook en mijn kinderen zijn toch flink geworden. Drie ervan zijn uiterst-mies, met de overigen gaat het wel, mijn oudste zoon Mozes is een knappe jongen.’

‘t Is zeker niets gedaan, om weduwnaar te wezen.’

‘Ik moet nemen, wat ik krijgen kan.’

‘Ik ook.’

Bij de goppe in sjoel sprak de opperrabbijn niet; doch de synagoge was vol, want velen wilden Simon als bruidegom zien; Simon Levi wilde telkens wat zeggen, maar hij hield zich met moeite in, tot hij bij Levi Augurk kwam.

Levi Augurks vrouw schonk koffie en zat dadelijk met de ‘nieuwe’ te babbelen; het leek, of de twee vrouwen elkaar al jaren-lang kenden en plechtig wenkte Simon, dat Levi even bij hem in de gang zou komen. Hij kon zijn gedachten onmogelijk bewaren - in zichzelf besloten houden - hij had ze overal verzwegen, al kietelden de woorden hem in de keel. Eindelijk stond Levi Augurk op en ging met hem mee, terwijl de vrouwen er niet op letten, dat de beide mannen uit de kamer vertrokken: ze wilden zeker zaken behandelen en ‘zaken’ was het machtige, geheime woord, waardoor vele handelingen verklaard en goedgekeurd werden. Simon stiet Levi in de zij, lachte niet en sprak, bijnaonverschillig, droog, of hij een nuchter feit constateerde:

‘Mijn tweede vrouw, Levi Augurk, is nog mieser dan mijn

eerste vrouw, ole wesjolem. Ik zou hebben gezegd, dat het niet gekund had en toch kan het. Heb je het gezien, Levi Augurk?’

‘Ik heb het gezien’, zei Levi statig en plechtig, of hij de woorden van een oorkonde had horen lezen.

Hierna keerden ze zwijgend en hoofdschuddend over het wonder terug in de kamer, waar de koffie geurde.

Vijfde hoofdstuk.

Langs veel wegen, paden en rivieren, waren de Joden Nederland binnengekomen, vroeger te voet, met kar en schuit, later met nieuwe vervoermiddelen. Eeuwige angst en onderworpenheid lagen in hun bloed verborgen, maar in de peilloze diepten van hun ziel bestonden allerlei schakeringen van trots: hoe verder men in de schachten groef, hoe meer en reiner trots men kon delven.

Zij waren oude dragers van beschaving, hadden dit land gegeven en van dit land weder ontvangen, waren er door beïnvloed en hadden het op hun beurt beïnvloed, en ze vormden een deel van het Nederlandse volk: wie hen wilde begrijpen, moest eerst de tegenstelling van hun vrees en fierheid doorgronden.

Alleen Marcus, hun leider, vroeger parnes van de kille, kende de angst niet en dikwijls zag men hem, ernstig hoogopgericht eenzaam langs de rivier gaan.

‘Wij kennen de gedachten van Marcus niet’, zei Levi Augurk.

‘Wat is er met hem?’

‘Een wijze Jood’, riep Sjloume van Laar hartstochtelijk uit en in zijn voortdurende drang naar herhaling zei hij nog eens: ‘een wijze Jood.’ De opperrabbijn bestreed dit:

‘Hij is geen Jood, maar een vuile hond, een verrader, een afvallige van het heilige volk: hij is een Christen, in zijn hart gelooft hij in Christus, al heeft hij zich nog niet laten dopen.’ Met nadruk zei hij: ‘nog niet.’

Toen Simon Levi dit hoorde zei hij:

‘In de handel langs de straat maak ik, als 't nodig is, van aardewerk porcelein en van porcelein aardewerk. Heb ik porcelein op mijn kar, dan zeg ik als ze aardewerk willen hebben: ‘dat is aardewerk.’ Het is het geheim van

de handel, dat je altijd hebt, wat de klant vraagt en wat de klant niet vraagt, dat heb je ook nooit. Maar als ik Joden op mijn kar had, wat niet waarschijnlijk is, want wie heeft er nou Joden, die niemand wil hebben, als koopwaar op zijn kar? maar gesteld eens, dat ik ze had, dan zou ik van de Joden geen Christenen kunnen maken en van de Christenen geen Joden.'

'En wat wil je daarmee zeggen?' vroeg Levi Augurk. Hij zette zijn vette duimen in zijn oksels en blies zijn wangen op, zodat de plooiïge huid strak werd als een trommelvel.

'En wat wil je daarmee zeggen?'

Hij stond daar in al zijn vetheid, alles aan hem was vet en zijn buik stond als een vat vol vet uit. Zijn domme, donkerbruine oogjes lagen als nauwe reten in het lichtbruine tonnetje van zijn gezicht.

'Wat ik daarmee zeggen wil? Wat mij betreft, verkoop ik mijn wijsheid niet aan gekken.'

'Wijsheid, daar heb je niets aan, dat is verrotte waar.'

Ze waren op wonderlijke wijze aan elkaar gehecht, je zag hen altijd samen, verbonden door de herinnering aan de valse gulden, die Simon Levi had uitgegeven. Levi Augurk werd voortdurend gekweld door berouw, dat hem naar Simon Levi voerde; hij wou hem wel ieder uur van de dag verklaren, hoe hij er eens toe was gekomen, hem zo weinig voor zijn koopwaar te bieden, dat het kleine Joodje in de gevangenis was terecht gekomen. Om dit onrecht nu had Simon Levi voor Levi Augurk een medelijdende, beschermende vriendschap behouden, waardoor hij telkens naar hem toe werd gedreven. Hij legde zijn hand troostend en trouwhartig op Levi Augurk's vette schouders.

'Jij bent rijk en ik ben arm, jij hebt de domheid en ik het verstand: God is rechtvaardig.'

Zo spraken ze dikwijls samen en ze spuwden elkaar in het gezicht, het enige dat voor beiden een reden tot verwijt vormde, want zij veroordeelden wederzijds de fout, die ieder van hen beging.

Sheila van Laar was, ondanks haar afschuw voor de wan-

staltige, lelijke Sjloume, haar man schijnbaar nog steeds trouw gebleven: uiterlijk wel, innerlijk niet. Uit oude tijden bestond de overlevering, een wet gelijk, die voorschreef, dat geen Joodse man en geen Joodse vrouw de ogen naar een ander mocht opslaan, en ook had zij dit in haar opvoeding thuis en in de Joodse school geleerd, maar er was ook nog iets anders dan deze overlevering. Voor de bedelende liefde van de mannen, die bekoord door haar rijpe, Oosterse schoonheid, haar volgden en aanspraken, had ze minachting, en de man, die ze in haar zinnelijk en hartstochtelijk wezen zocht, had ze nog niet ontmoet, maar ze verwachtte hem instinctief: diep in haar ziel wist ze, dat eenmaal het uur zou slaan van een zegen, die misschien tegelijkertijd een vloek zou zijn. Hiervoor wilde ze jong en mooi blijven, en om stevige, ronde borsten te houden, had ze haar kind niet gezoogd. Dit was haar geheim, waarover ze met niemand had gesproken. Het lang verwachte en onvermijdbare gebeurde, onverwachts, en geheel buiten haar wil.

Sigborn Moller, Duitser, een gezien en machtig koopman in deze stad, liep langs de brede, betonnen wal, waartegen de golven van de rivier wild opspatten, en hoog opgericht in zijn onberispelijke ulster keek hij naar het schuimen en bewegen van het water.

Moller was geboren in een kleine Duitse stad, romantisch op een heuvel gebouwd; uit deze kleine stad, waar hij zijn belangstelling voor het lot van de enkeling had verworven, was deze Duitser in de grote wereld terecht gekomen, had talen geleerd, universiteiten bezocht, mensen van allerlei ras en volk gesproken en vrienden onder hen gekregen. Tenslotte had men hem een geheime opdracht in Nederland gegeven, waar hij een bloeiende zaak had gevestigd en voor het oog van de wereld een aanzienlijk en betrouwbaar koopman was, terwijl in werkelijkheid alleen zijn eigenlijk beroep de diplomatie, het beroep volgens zijn aard en karakter, hem bekoorde.

De vrouwen had hij tot dusver beschouwd als een noodzakelijk kwaad, waarvan je niet teveel hinder mocht hebben, die je mocht nemen en verlaten en met wie je in schijn-

bare liefde kon omgaan. Hij was verzot op sentimentele liedjes, die hem soms de tranen in de ogen brachten, als hij de woorden zacht nazong.

In gedachten verzonken verwijderde Sigborn Moller zich van de rivier, sloeg een zijstraat van de kade in en plotseling ontdekte hij Sheila, die voor een juwelierswinkel stond en naar het fonkelen van de edelstenen in de etalage keek. Terwijl hij naast haar ging staan, merkte hij éérst op, dat haar vingers zacht beefden en daarna dat ze een Joodse vrouw was.

Hij had veel Joden ontmoet, voor sommigen zelfs sympathie, ja vriendschap gevoeld en zijn afkeer van de Joden in het algemeen was een aangeleerde, die bij de Duitse opvoeding hoorde als een buiging bij een kennismaking. Deze vrouw trok hem aan, niettegenstaande de op school, op straat, door de radio, in vergaderingen opgeworpen theorie van bloed en bodem, en het was een aantrekking, zoals hij deze nog nooit had ondervonden. Hij overwoog nog even bij zichzelf, of het hem in zijn loopbaan geen kwaad kon doen, maar zózeer was hij van zijn relaties in Berlijn overtuigd, dat hij glimlachte en het kwam geen ogenblik bij hem op, dat zij hem zou kunnen weigeren.

Sheila had lust haar handen naar de glinsterende sieraden uit te strekken en met moeite bedwong ze zich. Haar verborgen zinnelijkheid uitte zich in deze begeerte naar opsmuk; wanneer zij alleen op de wereld was geweest, zou ze nog graag schitterende dingen hebben gedragen.

Toen, door magische kracht gedwongen, keek ze opzij en Moller recht in de ogen: ze schrokken beiden. De glimp van zijn gewone veroverings-glimlach, schoof weg uit zijn ogen, als licht achter een snel-sluitend gordijn.

‘Is dat nu de liefde op het eerste gezicht?’ dacht hij.

‘Wat zongen ze gisteren in de radio?’

Hij begreep dat deze liefde alleen lichamelijk was, dat nog geen geestelijke stroom, van hem naar haar, van haar naar hem uitging en terwijl hij naast haar stond, zag hij haar als een slavin....

‘Een slavin, die over mij heerst,’ glimlachte hij in zich-

zelf, en zijn cynisme verdween.

De hartstocht lag nu blank en stil in hem, echter bereid als een bezetene uit te varen, wanneer de ketenen werden losgemaakt. De vrouw wilde hem trots ontwijken, want wat had deze vreemde man met haar te maken? Ze had immers nog nooit een man, ook Sjloume niet, in waarheid toebehoord, ze wilde zich aan geen liefde onderwerpen, ze was als een wild dier, dat toom noch teugel duldt.

Zoals de glimp van glimlach, bewijs van mannelijke zekerheid vol zegepraal, uit zijn ogen was verdwenen, zo gleed voor een ogenblik de wulpsheid van haar af en haar lichaam riep en lokte niet: zij stond afwerend, beschermd tegen alle lust. Hij stelde, zijns-ondanks, een vreemde vraag, die in zijn onverwachtheid tegen zijn methodisch denken inging.

‘Wie ben je?’ vroeg hij in het Duits.

Terwijl ze haar antwoord overwoog, straalde de wulpse, vleiende verleiding alweer van haar uit en toch zei ze niets anders dan:

‘Een vrouw. Een Joodse vrouw.’

‘Dat zie ik wel,’ riep hij uit. ‘Dat hoef je mij niet te zeggen.’

Hij zei nadenkend: ‘En het kan me niets schelen.’

‘Dat is niet waar.’

‘Hij verbaasde zich over zijn antwoord, waarover hij later veel zou nadenken:

‘En toch is het zo.’

Een wonderlijk verlangen had hem in zijn macht. Wat zouden de Duitsers in deze stad van hem zeggen en welke rapporten zouden over hem naar Berlijn worden gezonden? Een van zijn bedienden, Doluph, was onbetrouwbaar, maar dat liet hem onverschillig: hij vertrouwde op zijn eigen bekwaamheid en onmisbaarheid.

Zij zag hem met een mysterieuze glimlach staan. Deze man moest ze hebben; deze was als de glinstering achter de vensterruiten.

Hij probeerde te glimlachen.

‘Een Jodin, en u bent een Duitser,’ en toen met tartende

stem: 'Een Jodin, ja, dat ben ik en waarom spreekt u mij aan?'

Ze stonden in een drukke zijstraat met talrijke winkeltjes.

Alle straten die op de kade uitkwamen, waren bedrijvig, de zee voedde de rivier, de rivier de kade, deze weer de straten, en mensen schoven als schaduwen langs hen heen, maar niemand lette op hen, iedereen had met zichzelf genoeg te doen; deze twee mensen, Duitser en Jodin, waren in de grote stad alleen en van alle andere verwijderd. Hij zei niets, maar keek haar met verwondering en tegelijkertijd met verlangen aan en in een woordenvloed vertelde ze hem van zichzelf en haar leven.

'Ik kan mijn man niet alleen laten.... het komt bij de Joden bijna niet voor, dat een vrouw haar man bedriegt....

nog erger.... hem in de steek laat. Het gaat niet, het mag niet.' Ze had lust hem bij zijn jas te vatten, hem in de ogen te zien en nog eens smekend te zeggen, dat dit toch niet ging. Toen praatte ze verder en hij kon haar Nederlands bijna niet volgen, zo vlug sprak ze, de bedoeling van haar woorden drong echter tot hem door.

'Mijn man is zo lelijk,' ze rilde van afschuw, 'maar dat heb ik toch geweten, toen ik hem trouwde, is het niet?....

en dan heb ik een kind, ik kan het kind toch niet....' Ze gaf zichzelf een antwoord, dat weer een vraag opwierp. 'Ik kan het kind toch niet aan haar lot overlaten? Maar als het moet?'

Hij zag haar onafgebroken aan. Vrouwen hadden hem vaak gezegd, dat ze tegenover zijn verlangen, dat als hypnose werkte, weerloos waren, en hij herinnerde zich, wat één van haar hem had beleden, nog niet zo lang vóór deze dag:

'Omdat je ogen willen; bij veel mannen, lijkt het of ze je willen dwingen; maar bij jou is de wil werkelijk aanwezig.... als een levend iets.' Toch, terwijl hij zweeg en keek, werd hij tegen zichzelf gewaarschuwd: 'Niet een Joodse vrouw; wees voorzichtig, Sigborn, wees voorzichtig Sigborn Moller.' Hij zei geen woord van mannelijke over-

winning, alleen dit:

‘Je kunt er niets aan doen vrouwtje, even weinig als ik er iets aan kan doen.’

Ze liet deze vergiftige woorden op zich inwerken, ze moest hem aanzien, haar wil raakte van alle teugels los, en haar opvoeding scheen als een land, dat ze nooit had betreden, achter haar te liggen.

‘Ik wil niet,’ dacht ze, ‘ik wil toch niet.’ Ze herinnerde zich de Joodse vrouwen, die haar omgeving hadden verlaten en de schande, die erover werd gesproken, zelfs meende ze, als uit de verte, de stem van meester uit de godsdienstschool, het geider, te horen; en de namen, die geschiedenis vormden, lang geleden, toch nabij, klonken haar in de oren. Hoe kon ze vergeten, dat zij een Jodin was en hij een koi, nog wel een Duitser? Ongelijk paart niet en ze zei:

‘Wat wilt u van mij, weerloze vrouw?’ Hij zei gewoon en effen:

‘Ik houd van je.’ Dat had hij nog nooit tegen een vrouw gezegd, deze woorden had hij altijd vermeden en kunnen vermijden. Hij wou zich niet aan een vrouw binden, nog trachtte hij zich te verzetten tegen zichzelf en haar willoosheid. Waarom had hij nu deze zin gezegd? Hij moest, zo beseftte hij, die woorden als op een hoog bevel uitspreken, als de waarheid zelve, rechtuit, gelijk een brug, die de ene oever met de andere verbindt: ‘Ik houd van je’.

Toen Sjloume die avond thuis kwam, vond hij de woning verlaten; hij zocht overal, liep buiten in het donker rond, meende telkens Sheila's stap te horen en maakte een vrouw aan het schrikken door vlak voor haar te gaan staan en te vragen:

‘Ben jij dat, Sheila?’

Sjloume dacht erover naar de politie te gaan en te informeren, of er soms een ongeluk was gebeurd; zijn vrees weerhield hem dit te doen.

‘Dat niet,’ dacht hij wanhopig. Hij was bang voor de politie, net of die met hem zou spotten, of hem met een kluitje in het riet zou sturen.... Wat had een man als hij

te betekenen? Zijn minderwaardigheid was voor hem een stekende pijn, onmeedogend, zoals hij die even te voren thuis had gevoeld, terwijl hij zijn schaduw aan de wand had gezien, nog grilliger en wanstaltiger dan de werkelijkheid.

De volgende dag ging hij naar Marcus.

‘Het geluk kan niet altijd duren,’ dacht hij. ‘Bij hem moet ik zijn. Hij kan mij zeggen, wat er moet gebeuren.’

Niemand kon met Marcus samen zijn, zonder zijn invloed te ondergaan.

Hij bleef in de stad, hoewel men hem van heinde en ver riep; uit alle delen van de wereld werden hem brieven gestuurd. Wie had hem zoveel wijsheid geleerd? Zijn levenservaring trok de mensen misschien wel het meeste aan: hij had daardoor iets gebiedends, zelfverzekerde, in zijn wezen en in de drang, andere mensen te helpen. Als ieder mens had hij zijn vijanden, ook onder de Joden, en deze vreesden zijn macht, die op niets anders berustte dan op zijn persoonlijkheid.

Als men hem vroeg, waarom hij de stad niet verliet, en waarom hij niet naar het buitenland vertrok, antwoordde hij met een zin, die velen raadselachtig, bijna komiek, in de oren klonk. ‘Ik houd van de rivier.’ En als Joden uit andere landen vroegen, waarom hij niet bij hem kwam, antwoordde hij:

‘Ik kan hier niet gemist worden.’

De tragedie van Sjloume van Laar was hem reeds bekend: deze was hem, omgezet in een kluchtspel, door Simon Levi voorgedragen. Want Simon veranderde, net als kinderen doen, het verdriet in de lach: daarom had Ruben, Marcus' jongste zoon, zoveel van hem gehouden; van zijn kindertijd af had de knaap in hem de clown gezien, die de droefste gevallen, ook uit eigen leven, omtoverde in grap en grijns. ‘Als morgen de wereld vergaat,’ zeide hij, ‘moet je er Kodasj Boragoe dankbaar voor zijn, want dan worden tenminste de miese vrouwen opgeruimd.’ Door zijn gijntjes en vrolijkheid was hij bij Jood en Christen geliefd en van de hele kille wist hij de geheimen.

Toen Marcus tegenover Sjloume zat, zei hij:

‘Sjloume, we moeten vergeven’

‘Je kunt alles vergeven, maar een man kan een vrouw, die hem bedrogen heeft, niet vergeven.’ Hij zei twijfelend:

‘Als het maar geen Duitser is....’

‘Hoe kom je daarbij, Sjloume?’

‘Dat weet ik niet. Dat komt me zo in de gedachten.’

‘Hoe doe je met het kind, Sjloume?’

‘Ik zal het als Jodin opvoeden, nu juist. Ze zal dag en nacht weten dat ze Jodin is en zo zal ze haar moeder het eerst vergeten.’

‘Dacht je dat een Joods kind zijn moeder kan vergeten, als je het een Joodse opvoeding geeft?’

‘Een Duitser heeft haar misleid,’ zei Sjloume: ‘Ze is nooit voor het gewone geweest en ze zoekt haar voordeel: als de Duitsers komen, is ze tenminste veilig.’

‘Zo is het bij Sheila niet. Ze is een vrouw en geeft aan de ingeving van haar hart gehoor.’ Hij wilde eraan toevoegen: ‘ze heeft haar liefde gevolgd,’ maar met moeite bedwong hij zich. Waarom zou hij zonder noodzaak een ander mens kwetsen?

Iedereen moest op zijn woorden passen.

Eva kwam binnen en ze keek even naar de beide mannen, naar haar eigen man duister en vijandig. Ze was alleen bij hem gebleven, omdat de Joodse wet haar dit beval, terwijl ze hem om zijn afvalligheid van dezelfde wet haatte.

‘Er komen nog altijd mensen in dit huis,’ dacht ze bitter, ‘en Marcus kan niet voor zichzelf zorgen. Waarom gaan de Joden naar hem en niet naar de opperrabbijn, niet naar Salomon Barsch, de parnes? Het is goed, dat wij Salomon Barsch als parnes hebben gekozen. Misschien verlaat Marcus hierdoor wel het land en gaat hij ergens wonen, waar niemand hem kent; dan zal zijn invloed ophouden.’

Ze groette Sjloume niet en nam dit beeld in zich op: twee Joden, van wie de één een afvallige, die in intiem gesprek waren. Zo stil als ze was gekomen, ging ze weer heen.

‘Op deze wijze heb je bij mij niets te zoeken, Sjloume,’ zei Marcus. ‘Zolang jij de dingen alleen van jezelf uit ziet,

kan ik je niet helpen.’

‘Hoe moet ik de dingen anders zien dan van mezelf uit.... Jij kunt gemakkelijk praten, je vrouw is je nooit ontrouw geweest.’

‘Je hebt het geloof niet, dat alles tenslotte aanvaardt, en dat kan ik je niet geven.’

‘Wil jij dan beweren, dat er een rechtvaardige God is, die dit alles toelaat?’

‘Gods wegen zijn geen mensenwegen.’

‘Ik zeg nog eens, jij hebt makkelijk praten.’ En toen zonder overgang vroeg hij: ‘Zou Sheila nog eens bij mij terugkomen?’

‘Ja,’ zei Marcus. Hij glimlachte. ‘Maar ik lees niet in Gods beschikking; als het een Duitser is....’ hij peinsde: ‘hoe komt Sjloume er bij, dat die man een Duitser is? Zal hij haar eens verstoten, omdat....’

‘Hij genoeg van haar zal krijgen.’

‘Nee,’ zei Marcus. ‘Daarom niet.’ Zijn ogen waren niet meer naar Sjloume gericht, ze keken of hij iets in de verte wilde onderscheiden en hij ging langzaam voort: ‘Het lot van jou, van Sheila, van Eva, van mezelf.... van alle mensen.... heeft iets te maken met het lot van de volken.... met de geschiedenis van de mensheid.’

‘Ik begrijp je niet. Wat heeft mijn lot er mee te maken, dat ze er met een Duitser vandoor is gegaan?’ Het was voor hem aan geen twijfel meer onderhevig, dat Sheila met een Duitser mee was gegaan. ‘Zeg me dit ene nog: als ze terugkomt, wat zal ik dan doen?’

‘Ik weet alleen, dat ze zal terugkomen....: maar ze zal niet als een bedelares terugkomen.’

‘Als ze terugkomt, vermoord ik de man.’

‘Dat niet,’ glimlachte Marcus droef. ‘Dat kun je niet. Je hebt haar daarvoor te lief en als ze terugkomt, zul je bang voor de Duitser zijn.’

Zesde hoofdstuk.

Moller liet Sheila niet bij zich inwonen. Hij was nu tot redeneren in staat, wist, hoe men het hem kwalijk zou nemen, hoe zelfs zijn beste connecties hem niet zouden kunnen redden, als hij haar in zijn huis opnam. Hij was een Duitser, een zoon van Duitsland, en dan mocht men veel doen, als men het maar niet openlijk deed: elke Duitser maakte hiervan gebruik. Alles kon men zich veroorloven, zelfs kon men 'rassenschennis' plegen, als men maar zorgde, dat dit buiten de openbaarheid bleef. Daarom huurde hij een klein huis voor haar en kwam daar rustig en onbeschaamd met zijn vrienden samen: ze mochten denken, wat ze wilden.

'Op een dag vind ik wel een reden, waarom ik haar bezoek,' dacht hij, wel van zich zelf verzekerd. Hij had zijn Duitse vrienden en ondergeschikten door de macht van zijn intellect in bedwang, alleen van Doluph voelde hij zich niet zeker.

Het kleine huis van hem en Sheila werd langzamerhand een centrum van Duitsers, die net deden, of ze zelfs niet vermoedden, dat Sheila een Jodin was; ook Doluph verborg zo goed mogelijk zijn haat en afkeer voor haar.

Ze had geen tijd om over haar kind te denken; de hele dag hielden de gesprekken van de mannen haar bezig, een hele nieuwe wereld, waarbij ze zich had aan te passen. In het begin toonden ze een zekere terughoudendheid; langzamerhand wilden ze graag, dat ze erbij zat, het leek, dat ze moed kregen, om te zeggen wat ze dachten. Soms vergaten ze in werkelijkheid, dat ze een Jodin was: dan werd ze niets meer of minder dan de vriendin van hun chef, die in Berlijn zoveel had in te brengen; misschien verkeken zij zich op de grootte van Moller's invloed, welke ook in eb

en vloed verkeerde, al durfde men hem nooit rechtstreeks aan te vallen. Zij onderwierpen zich aan het gezag, dat van hem uitstraalde.

Moller en Sheila waren onherroepelijk aan elkaar verbonden: zij was niet alleen een echte vrouw in alle schakeringen van de liefde, maar ook een geboren gastvrouw. Bij het schenken van de thee, het luisteren naar de gesprekken, het opdienen van de maaltijden, behoorde zij bij hem, en niemand beschouwde haar als een vreemde. Toespelingen werden gemaakt, die nooit grof en uit de toon waren; ze lokte ze een enkele maal zelf wel eens uit, met een woord, dat niets scheen te betekenen, en dat op magische wijze een geestigheid uit zijn schuilhoek dreef; ze deed het zelden en dan met aangeboren tact, zodat men niet aan opzet dacht. Langzamerhand vergaten allen, behalve Doluph, dat ze een Jodin was; zij zelf vergat dit nooit, als de Duitsers over Joden praatten, en ze luisterde met gebogen hoofd, wanneer ze met wrede onverdraagzaamheid over haar mensen praatten, wat ze 't liefst deden. De manier, waarop ze het woord 'Jude' uitspraken, toonde hun haat en alleen Moller zweeg dan, terwijl Doluph zich geheel liet gaan.

'We zullen de Joden te pakken krijgen, we zullen ze ook in dit land te pakken krijgen.'

Toen ze dit voor het eerst zo hoorde, klaagde zij onmachtig in zich zelf.

'Waarom ga ik niet naar Sjloume terug? Wat belet mij naar hem toe te gaan? Het is niet waar, dat ik Sheila ben. Ik moet naar hem terug, naar het kind, het kind heeft mij nodig.'

Ze kon niet meer terug: een terug bestaat er niet voor een vrouw, die haar liefde gegeven heeft.

Moller betekende voor haar het tegendeel van Sjloume, hij was haar heer en meester en hoe meer zij hem leerde kennen, hoe meer afschuw, tegenzin en haat ze jegens Sjloume voelde. Sjloume had haar jeugd bedorven, haar zoveel mogelijk in huis vastgehouden en voor zich behouden; dat ze lichamelijke aanraking van hem had verdragen, ja zelfs had geduld: hieraan te denken was al een gruwel.

Eens trof haar onder het voorlezen van Moller's rapporten naar Berlijn, die hij met de anderen besprak, Marcus' naam.

‘Ja, deze Marcus,’ zei Moller, ‘is een gevaarlijke vijand’ Hij sprak het woord ‘Jood’ niet uit, het woord ‘vijand’ had een minder scherpe klank.

‘Internationaal als Ghandi. Wat wil de man? Hoe staat hij ten opzichte van Duitsers? Hij spreekt van God.... en wij van Voorzienigheid.... Hitler stelt de Voorzienigheid tegenover God.’

Hij huiverde. ‘Ik ben bang voor deze Marcus, ik heb eerbied voor hem.’

‘Ik ook,’ zei Sheila en ze stond op. ‘Hij is mijn geweten.’

De anderen lachten, maar Moller niet. Hij stond ook op en liep driftig heen en weer.

‘Hij mag mijn geweten niet worden.’

‘Ba,’ riep Doluph met grenzeloze minachting uit; als hij niet in een mooie kamer had gezeten, zou hij misschien voor zich uit gespuwd hebben. ‘t Lijkt of jullie over mensen praten en niet over ongedierte.’

‘Wat ben ik dan?’ dacht Sheila. ‘Ook ongedierte?’

Ze voelde zich jegens Moller dankbaar gestemd, ververwijderd van de anderen. Er bestond voor hem geen andere vrouw dan zij, en zij was de enige vrouw, die in staat was hem bij zich te houden. De woorden ‘hij mag mijn geweten niet worden’ voerden haar nog dichter naar hem toe.

Zij had een natuurlijke trots, ze riep, lokte hem alleen door haar vrouwelijkheid en het was niet nodig hiervoor een stembuiging, een verleidelijk gebaar te gebruiken; zij ook werd telkens weer gewekt door zijn zwijgende kracht en zijn zekerheid. De andere Duitsers, die in de kamer zaten, gaven daar een relief aan, zij behoorden in deze omgeving, maar naarmate het later werd, konden zij gemist worden; dan verlangden Moller en zij ernaar alleen te zijn. Deze liefde kon van zijn kant niet zonder uiteenzettingen en verklaringen der Duitse politiek bestaan; hij m o e s t zich uiten.

Hoe meer hij haar leerde kennen, hoe meer hij zich van

de voor hem ontstellende waarheid bewust werd, dat hij een Jood niet instinctief haatte, zoals Doluph deed. De opvoeding tot Jodenhaat had op hem geen of weinig invloed uitgeoefend.

Het was een beredeneerde haat, hij probeerde voor zichzelf het Duitse dogma in deze zaak te verdedigen en verkondigde haar, zonder over Joden te praten, de Duitse denkbeelden. Plotseling kon hij zwijgen, haar soms midden in een zin aankijken - met spreken ophouden en dat was zijn inleiding tot de liefde, die zich onmiddellijk in begeerte uitte.

Midden in de nacht begon zij over Joden te praten en noemde Marcus' naam. Hij nam een notitieboekje en tekende gretig op: ze had dit al eens vroeger bemerkt en vertelde maar... alleen om hem een plezier te doen... en toch hinderde het haar, dat hij alles neerschreef, wat ze hem meedeelde.

‘Is Marcus getrouwd?’

Van Marcus' vrouw wist ze weinig, zij geloofde wel, dat Marcus van haar hield.

‘Heeft hij kinderen?’ vroeg hij. ‘Een mens is in zijn kinderen kwetsbaar.’

‘Hij heeft twee zoons. Rafaël studeert rechten, ze zeggen, dat hij heel knap is.’

‘En de andere?’

‘Dat is een clown in Duitsland,’ zei ze zonder te beseffen, welke waarde deze mededeling voor hem had. ‘Ruben heet hij. Ik heb het van Simon Levi gehoord, Eva is de enige in de Joodse gemeente, die het niet weet. Is het iets bijzonders.... Je kijkt zo vreemd....’

‘Clown in Duitsland.... Wat zeg je daar?’

Ze begreep zijn verwarring en verrukking niet, maar ze werd angstig. Ze mocht niets verder zeggen, waarom schreef hij dit allemaal op? Om hem af te leiden, begon ze gauw over anderen te spreken, over Simon Levi en Levi Augurk, hoe Simon Levi een valse gulden had uitgegeven en hoe Levi Augurk hem had kunnen redden.

Ook hierna luisterde hij: hij wilde veel over de Joden

horen, hoe ze leefden en dachten: zijn gedachten wilden doorgronden, wat zijn gevoel niet kon tasten. Hij nam alles in zich op, als iemand die een vreemde taal tracht te beheersen door een moeilijk boek in die taal te lezen. Marcus' naam werd nu niet meer genoemd en ze vertelde, hoe Simon Levi en Levi Augurk altijd samen waren.

‘Altijd samen?’ vroeg hij verwonderd. ‘Daar zit iets merkwaardigs in.’ Zonder te bedenken, dat ze erbij was, riep hij uit:

‘Je moet je vijanden leren kennen; hebben ze een belangengemeenschap?’

Zij begreep niet, wat hij bedoelde. ‘Belangen-gemeenschap,’ dat woord was haar zelfs in haar eigen taal vreemd.

‘Hebben Simon Levi en Levi Augurk samen een zaak?’

‘Nee,’ lachte ze, ‘Levi Augurk is heel rijk en Simon Levi heel arm.’

‘Die Levi Augurk ken ik,’ zei hij bedachtzaam. ‘We doen zaken met hem, maar ik heb nooit de indruk gekregen, dat hij zo rijk is.’

‘Hij is schatrijk.’ Hij nam zijn boekje en noteerde. ‘Waarom schrijf je dat allemaal op, Sigborn? 't Lijkt net.... Wat wil je, Sigborn?’

‘Het kan voor mijn zaak van belang zijn.’

‘Nee, Sigborn,’ zei ze triest, ‘je moet me niet voorliegen.’

Hij antwoordde niet.

Ze besloot nooit meer iets van Joden te vertellen, nu ze had bemerkt, hoe gretig hij naar haar woorden luisterde, maar één der volgende dagen moest ze tegen haar wil met haar verhalen doorgaan. Thans deed hij haar zwijgen.

‘Stil,’ en ze hield abrupt op, gelijk ook hij midden-in een woordenvloed plotseling stil kon worden. Het ogenblik van een wilde, alles-eisende, alles-gevende liefde was thans gekomen en de langdurige verrukking daarna, die toonde, hoezeer ze met elkander overeenstemden. Er bestond dan geen verschil van geboorte en opvoeding, geen verschil van mening.

Op een avond, toen alle anderen vertrokken waren, begon hij weer over Marcus te vertellen en over een kostbare

vondst, die hij had gedaan; een in het Engels geschreven boek. Hij toonde het haar en vertaalde de titel in het Duits: ‘Over de lijdzaamheid en macht van Christus.’

‘Dat is door deze Marcus geschreven en ik heb het boek gelezen; hij is voor de Duitsers een gevaarlijk man, omdat zijn theorieën tegen de onze ingaan. Het is in Amerika uitgegeven en niet in Engeland. Zoals onze meningen de wortels van zijn geloof aantasten, zo tast hij de wortels van ons geloof aan, en woord voor woord is tegen ons geschreven. Wij Duitsers, Germanen als wij zijn, willen inderdaad geen Christelijke godsdienst, wel een schijn, een afschaduwing ervan, maar niet de lijdzaamheid, die tegen onze werelddroom ingaat.’ Hij staarde voor zich uit en sprak met weke stem verder.

‘En dan, en dit is nog het grootste gevaar, met hoeveel talent en toewijding is dit boek geschreven! De schrijver heeft zich in dit land op de achtergrond gehouden en het is hier tot nog toe weinig bekend, dat zijn macht zover reikt.’

Zo had ze nog nooit over Marcus horen praten; wederom begreep ze niet alles, maar uit de klank van Sigborn's stem begreep ze, dat hij over een ernstige zaak sprak.

‘Deze man behoort tot onze onzichtbare vijanden,’ zei hij bitter.

‘Hij weet, dat geen macht ter wereld ons zo kwetsen kan.... we kunnen nog beter een vijand hebben, die met een geweer op ons schiet. Dit boek.... zegt tegen Amerika....: ‘sluit u niet bij de Nazi's aan.’ En toen vroeg hij zacht:

‘En die zoon, die clown? Weet je, hoe zijn naam is?’ Hij had geen notitieboekje en ze meende, dat hij uit gewone belangstelling de vraag stelde.

Ze kwam glimlachend naar hem toe en drukte zich tegen hem aan.

‘Ruben, heet hij, dat heb ik je toch al gezegd?’

‘Ja, dat is zijn werkelijke naam, maar hij treedt natuurlijk onder een andere naam op.’

Tot dusver had ze het (uit natuurlijke schaamte, uit behaagzucht, uit een mengeling van beide?) vermeden, met

het liefdesspel te beginnen, doch nu deed ze het om zijn gedachten af te leiden.

‘Nee, nee,’ zei hij.

‘Stil,’ fluisterde ze op haar beurt.

De avond daarna leek het, of hij Ruben vergeten was. Moller's vrienden praatten over de politiek, Duitslands wereldmacht, Duitslands verhouding tegenover Nederland.... ja, zo vergaten ze Sheila's aanwezigheid, dat zij over de taak spraken, die Duitsland in dit land wachtte. Ze kon een gesprek, dat vlug in het Duits werd gevoerd, niet gemakkelijk volgen.

‘Wij moeten ook hier met die mensen beginnen,’ zei Moller.

Doluph zat altijd op de laatste stoel, de ogen neergeslagen; hij hield in zijn houding het midden tussen een vriend en een dienaar, doch geen van de aanwezigen vergat ooit, dat hij bij hen vertoefde.

‘De Joden,’ gromde hij.

‘Eerst die mensen, maar dan heel voorzichtig, en telkens bij kleine groepen. Zien wij protest, dan grijpen wij verder toe, maar in elk geval voorzichtig.’

‘Daar is misverstand,’ zei Doluph hees, ‘maar het past mij niet, hierop verder in te gaan.’ Moller glimlachte.

‘Zeg het toch, beste vriend.’

‘Nee,’ zei Doluph argwanend. ‘Ik ben dom.’ Sheila's gedachten droomden weg. Wat kon het haar schelen, of de mannen over politiek praatten?

Een paar avonden sprak hij niet over Ruben, maar over Rafaël en hij deed net, of Ruben hem onverschillig liet. Toch werd hij nadenkend, toen ze hem van Rafaël vertelde. Waarom deed ze dit? Waarom kon ze niet zwijgen? Ze kon wel huilen, dat ze alles moest vertellen.

‘Burgemeester Sevenhoven is hier weggegaan, omdat Rafaël zijn dochter niet heeft willen trouwen. Ze hielden van elkaar, maar Eva, de vrouw van Marcus, heeft het niet willen hebben.... ze was een heel vrome Joodse vrouw.... en daarom heeft Rafaël dat meisje niet genomen.’

Ze zei het in haar eenvoudig Nederlands, met een lichte

Duitse tongval; dikwijls had hij bij zich zelf gedacht, dat zij de voor haar vreemde taal snel had geleerd en de weinige woorden, die ze kende en waarvan zij dan Nederlands- Duits maakte, gebruikte ze goed; als ze fouten maakte, hoorde hij ze niet of wilde ze niet horen.

‘Wie is dat, Burgemeester Sevenhoven?’ Eensklaps wist hij het! Hij had veel over Sevenhoven's plotselinge, zonderlinge afscheid gehoord en had nooit begrepen, waarom de burgemeester naar een kleine plaats was gegaan.

‘Sevenhoven en Marcus haten elkaar.’

‘Doen ze dat?’ vroeg hij mijmerend.

Zevende hoofdstuk.

Sjloume van Laar liep zo gebukt, of hij altijd een zware last droeg. De vraag, hoe hij aan de kost moest komen, hield hem in een voortdurende angst, die telkens werd gekruist door zijn verlangen naar Sheila.

In deze wrede maatschappij was hij een oud kreupel strijder, waardeloos en vergeten. Er ging noch bij koop, noch bij verkoop overtuiging van hem uit; hij werd de armste onder de armen en dikwijls vroeg zijn hongerig kind tevergeefs om eten. Hij moest Sheila vergeten; hij moest handelen, geld verdienen, maar hoe?

Hij kon gaan bedelen, maar kon hij zijn broers zeggen: 'Ik, Sjloume, die nooit heb gebedeld, vraag nu om geld: mijn vrouw is er met een Duitser vandoor gegaan, ik kan niets verdienen, al heb ik het mijn kind ook in stilte beloofd. Ik, Sjloume, trots zonder weerga, trots op mezelf, op mijn afkomst, moet bekennen, dat ik niet in staat ben mijn eigen gezin te onderhouden?'

Toen kwam Marcus bij hem en hij zag, dat ook Marcus' schouders gebogen waren; zijn anders fonkelende ogen waren omfloerst en zijn stem droeg een klank, die hij vroeger nooit had gehoord.

'Ik kom je geld brengen, Sjloume.'

'Ik vraag je geld niet,' zei Sjloume nors.

'Geld heeft voor een Jood onmiddellijke waarde, niet voor de toekomst.'

'Ik begrijp je niet.'

'De dag zal komen, dat je het begrijpt. Neem het geld aan.'

'Wat is er met jou, Marcus? Je vingers beven.'

'Mijn ziel beeft niet. Je hebt mensen, die in eigen verdriet leven: dat is voor die mensen een wereld, ze moeten

erover praten. Ik worstel tegen mijn eigen verdriet en zorg; meestal lukt het, soms niet, vandaag niet, nee.'

'Zal Sheila hier nog ooit terugkeren?'

'Ik weet wat mij wacht en niet mij alleen.'

'Ik kom thuis en dan denk ik: 'Sheila is er....' of ik denk: 'zij is er nog niet, maar ze komt eraan.... straks is ze thuis.... straks zal ik zeggen: 'mijn blanke duif, ben je weer bij me?'

Marcus haalde diep adem en zag de ongelukkige stumper aan.

'Waarom beklaag ik mezelf?' dacht hij. 'Hier is een mens in nood en jij kunt hem bijstaan.' Zijn ik was in tweeën gesplitst, de 'ik,' die de begeerte voelt over zichzelf te praten en die door anderen bewonderd wil worden en de 'ik,' die aan anderen toebehoort en waarmede hij voor allen, die met hem in aanraking kwamen, iets kon zijn. Als het er op aankwam, was die laatste 'ik,' welke veel verstandelijke elementen bevatte, de sterkste. Hij moest spreken, zoals de rivier gedwongen wordt te stromen.

'Jouw vrouw, Sjloume, heeft gehoorzaamd aan de wet van alle eeuwen, die een vrouw dwingt haar liefde te volgen. Je kunt het veroordelen, hoewel het heel moeilijk is, Sjloume, dit te doen. Ze heeft jou en het kind verlaten. Waarom zouden voor een vrouw andere wetten gelden dan voor een man? Ze heeft haar liefde gevolgd.... en de beoordeling ervan.... en de straf ervoor is niet aan mensen gegeven.'

'Ja,' zei Sjloume, 'God wreekt waar Hij niet spreekt.'

'Ze komt op een dag terug, zonder berouw.'

'Dan zeg ik 'ga weg....' en als ze berouw heeft, zeg ik: 'lieveling, dit is jouw huis.'

'Je bidt en smeekt haar te blijven.... als ze komt....'

'Dacht je dat ik dat zou doen? Ik heb er nooit aan getwijfeld, dat ze berouw zou hebben, als ze terugkomt. Als ze zonder berouw terugkomt, verstoot ik haar.'

Marcus glimlachte droef.

'Heb jij er wel eens over nagedacht, wat Moller en Sheila waarschijnlijk met elkaar bespreken?'

‘Ik heb er niet over nagedacht, maar het zal wel vuiligheid zijn.’

‘Ja, vuiligheid, al is 't in een andere betekenis dan jij denkt.’

‘Wat is het dan?’ Het was, of hij onder bij zijn ruggemerg een weeë pijn voelde; het klamme zweet brak hem uit. Marcus stond op en met onrustige passen liep hij enige tijd door het vertrek.

‘Je zegt niets,’ zei Sjloume. ‘Wat denk je?’

‘Er bestaat liefde tussen Moller en Sheila; anders zou hij haar allang hebben weggestuurd.’

‘O,’ kreunde Sjloume.

‘Ze zal natuurlijk over zichzelf praten en als ze over zichzelf praat....’

‘Praat ze over Joden.’

‘Ja,’ en peinzend ging hij voort, terwijl hij stilstond: ‘Wat is die Moller voor een man? Een Duitser, die hier een grote zaak heeft gevestigd, met heel veel Nederlandse kennissen. Maar wie zijn z'n vrienden? dat zijn Duitsers, die de Joden haten.’

‘Natuurlijk.’

‘En dan zit hij met zijn vrienden 's avonds laat, en met je vrouw.’ Sjloume hief bezwerend de handen in de hoogte.

‘Spreek mij niet over mijn vrouw.’

‘Met Sheila. Waarover praten ze vaak? Over Joden.’ Hij gaf zichzelf antwoord, toen Sjloume niets meer zei. ‘Misschien over jou.... misschien over mezelf en mijn kinderen en mijn vrouw. Voor mezelf ben ik niet bang, en ook niet voor mijn vrouw.’

‘Waarom niet voor je vrouw?’

‘Mijn vrouw leeft haar eigen leven. Die is nooit bang, die leeft in een kleine kamer, door vier muren begrensd en daarbuiten is er niets.’ Hij sloeg zich tegen het voorhoofd. ‘Ik praat over mezelf en ik wil over jou praten!’

‘Daar is voor mij maar één belang, dat Sheila terugkomt.’

‘Ik heb geld voor jou. Daarvan kun je kleren, schoenen kopen, voor jezelf en het kind en levensmiddelen, die je

kunt bewaren.’

‘Waarvoor zou ik iets bewaren?’

‘Nu heeft het geld nog waarde, later misschien....’

Zijn woorden werden door het oud instinct van Joden gedreven, die telkens het meest door het lot der volkeren getroffen zijn en ook Sjloume begreep het, al wilde hij het dreigend gevaar niet zien en toegeven.

‘t Kan me niets schelen, ik neem jouw geld niet.’

‘Het ligt voor je op de tafel. Wie vluchten kan, moet vluchten, Sjloume. Je kunt het geld ook voor jou en het kind gebruiken, om er mee te vluchten, dit land te verlaten.’ Stilte.

‘Dan zal het te laat zijn voor de vlucht,’ peinsde Marcus.

‘Zeg mij, Marcus, is Sheila een spion?’ Het hoge woord, fel en brutaal, was eruit, en Sjloume steunde; hij voelde de weeë, zenuwslopende pijn weer.

‘Buiten haar schuld.’

‘Ja, buiten haar schuld.’

‘Neem het geld, Sjloume.’

Sjloume verweerde zich niet meer en hij nam het geld werktuigelijk aan. Marcus ging vol diepe zorgen naar huis; het gesprek had zijn gedachten in woorden uitgebeeld en door die woorden waren zijn gedachten weder tot groter klaarheid geworden.

Dit was zijn leven geweest: bijna uitsluitend voor anderen zorgen. Hierdoor had hij niet genoeg aandacht aan Ruben besteed, zodat deze veel te vroeg het huis was uitgegaan.

Waar was Ruben? ‘Zeg maar, waar Ruben is,’ zei hij overluid en hij schrok van zijn stem. Zijn gedachten gingen verder, hun eigen, wrede gang. ‘Ruben is zijn eigen weg gegaan, een kind, door zijn ouders vertroeteld en grootgebracht en ineens gaat hij zonder afscheid heen, zoals een vreemde vreemden verlaat.

Hij is clown geworden, verder weet ik niets. Waarom heb ik niet naar hem geïnformeerd?’ Hij stond op de weg stil, door een denkbeeld overweldigd. ‘Omdat ik hem in gevaar zou kunnen brengen, als men wist, dat hij een Joodse

vader had.’

Terwijl hij verder liep, zag hij het donkere beeld van zijn vrouw vóór zich, zo duidelijk als in een spiegel.

Ruben was dood voor haar, ze had als om een dode om hem getreurd en nu bestond hij niet meer voor haar op deze aarde, wel als kind, niet als man. Eens had er een kinderlach bestaan, en op een keer was de kleine Ruben in angst voor een hollend paard op haar losgestormd, om bij haar beschutting en bescherming te zoeken. Marcus wist, dat ze de jongen het meest als een klein kind zag, nauwelijks de zuigelingentijd voorbij, wild op zijn kussen trappelend, gierend van de pret om zijn eigen, kleine voetjes, die telkens te voorschijn schoten. Hierover had Eva later dikwijls met Marcus gepraat, vaak moest ze hierover nadenken en Marcus herinnerde het zich zo goed, omdat hij er dikwijls over had gepeinsd, of deze zin voor humor niet de grondslag voor de toekomstige clown-roeping had gevormd. Marcus ging naar de kamer, waar ze zat, en ze zag bij zijn binnenkomst niet op. Ze las overluid in het Hebreeuws:

‘Tot loon van mijn liefde belagen ze mij, terwijl ik niets doe dan bidden. Zij vergolden mij goed met kwaad en gaven mij haat in ruil voor de liefde, die ik bewees. Stel een kwaad man over hem en er moet een aanklager aan zijn rechterhand staan.’

‘Ben ik dat, Eva?’ Ze antwoordde hem niet rechtstreeks.

‘Want zowel profeet als priester zijn bezoedeld, zelfs in mijn huis heb ik hun boosheid gevonden.’

Niemand kon zich tegen haar verzetten. Wat zij deed, deed zij op aansporing van Kodasj Boragoe, haar heer, haar rechter. Ze was haar man gehoorzaamheid verschuldigd, doch alleen in de dagelijkse dingen van het leven. Zodra de stem van Kodasj Boragoe sprak, moest ze die boven Marcus stellen.

Waarom verzette hij zich niet tegen haar wil? Wat kon hij voor Ruben doen?

‘Ik word tengevolge van een gesprek, dat ik heb gehad, door onrust gekweld,’ zei hij.

‘Onrust kwelt mij nooit.’

‘Ik heb onrust over Ruben.’

‘Waarom?’

‘Ik weet niet, waar hij is. Maar als hij in Duitsland woont...’

‘Waar hij ook woont, hij heeft zich van zijn God afgewend.’

‘Misschien loopt hij gevaar.’ Wat ging haar dat aan? Ze keek even met haar doffe ogen naar hem op.

‘Ik weet wat je denkt. Je gedachten stromen naar mij toe.’

‘Dan hoef ik ook niets te zeggen,’ zei ze toonloos.

‘Hij leeft buiten je om, zo is het. Je weet zelfs niet meer, wie Ruben is. Hij leeft niet meer als Jood, dus is hij geen zoon meer voor jou. Maar je hebt het recht niet hem te verlaten. Je wou eerst, toen hij vluchtte, dat ik door de politie liet onderzoeken, waar hij was, en nu wil je niet, dat ik zal onderzoeken, of er met Ruben iets is gebeurd.’

‘Dat is misschien maar goed. Eigenlijk moest je dankbaar zijn, dat alles is gebeurd, zo als het gebeurd is. Je hoeft niet zo verwonderd te kijken.’

‘Ja,’ zei hij, ‘je hebt nu gelijk. Als Ruben in Duitsland is, zou een onderzoek gevaar voor hem opleveren. Begrijp me goed.... ik ben niet bang voor zijn leven....’ Doch hij was er toch wel bang voor? Hoe kon hij zo iets zeggen?

‘Nee, ik begrijp je goed.’

Hij zag haar ogen zonder uitdrukking, zonder wereldse vreugde of smart, en hij herinnerde zich niet, dat hij haar de laatste jaren ooit had horen schreien of lachen. Alles was voor haar de wil van Kodasj Boragoe geworden.

‘Kodasj Boragoe heeft gegeven, Hij heeft genomen, Zijn naam moet geprezen worden.’

Toen wist hij, waarom hij haar volgde en volgen moest. Haar geloof was zo diep en vast, zo zeker en overtuigd, zo hoog haar eerbied voor God, dat ze Hem alleen als Kodasj Boragoe aanriep, om Zijn naam te vermijden. Tegen dit geloof stuitte alle tegenstand.

‘Dieper dan van mezelf,’ dacht hij, ‘houd ik van haar.’

Eensklaps wist hij zelfs meer dan dit: dat zijn Christelijk geloof zijn oorsprong had gevonden in haar Joods geloof.

‘Komen niet alle godsdiensten in de dienst van God samen?’ dacht hij. De godsdienst van de opperrabbijn was dwepend, haar godsdienst vol overgave, zijn eigen godsdienst, zoekend en vragend. Zou ze nog van hem houden, veel, weinig? Haar liefde voor hem betekende iets anders dan zijn liefde voor haar; zij beschouwde zich als zijn vrouw door God's wil; ze droeg een pruik, want Kodasj Boragoe eiste van haar, dat ze na haar huwelijk niet door andere mannen zou worden begeerd. Zijn gedachten sprongen zonder bewuste overgang naar Sheila, en toen onvermijdelijk naar Ruben terug en geen liefde voor zijn vrouw kon de woorden weerhouden, die uit de liefde voor zijn zoon opwelden.

‘Ruben kan, wanneer hij in Duitsland is, zijn leven redden, als hij zijn afkomst verloochent en dat zal hij zeker doen,’ zei hij.

Weer zag hij, dat haar doffe, donkere ogen op hem gericht waren. Er was geen glans in.... geen verwondering.... Hoe zou zij zich kunnen verwonderen?

‘Als hij zijn afkomst verloochent, om daarmee zijn leven te redden, wil ik zelfs zijn naam hier niet meer horen. Dan is zijn naam dood. Dan heeft hij niet alleen schande over jou en mij gebracht.’ Ze zweeg enige tijd en toen, omdat ze zelfs de schijn van leugen wilde vermijden, verbeterde zij zichzelf: ‘dan heeft hij niet alleen schande gebracht over mij, die eens zijn moeder was, maar dan heeft hij....’ hij verbaasde zich dat haar stem beefde, ‘schande over heel Israël, Kol Jisroijl, gebracht.’ Nu legde zich tastbaar medelijden in zijn hart. Hij wilde naar haar toegaan en haar kussen, zoals hij haar nog nooit had gekust, teder en troostend; haar starheid stond echter te strak tussen hen.

De onrust maakte zich van hem meester en deed hem vreselijke dingen zien, die hij overluid uitsprak.

‘Wat spraken Moller en Sheila samen? Het is, of ik ze hoor.’ Argwaan en wantrouwen vervulden hem. ‘Zouden ze ook over Ruben praten?’

‘Sheila?’ vroeg ze minachtend. ‘Is dat ook nog een Joodse vrouw?’

‘Wat doet het er toe - ze heeft tot ons behoord.’

‘Heeft tot ons behoord,’ herhaalde ze langzaam, klankloos.

‘Als Ruben clown in Duitsland is, zal Moller....’ Voor het eerst vernam zij Ruben's beroep, dat iedereen voor haar had geheim gehouden, maar zij hoorde het niet, of deed, of ze het niet hoorde en ze deelde zijn onrust niet.

‘Er kan ons inderdaad niets gebeuren, zolang wij in Kodasj Boragoe geloven.’

‘Ik kan niet werkeloos blijven wachten,’ zei hij hartstochtelijk.

Weder antwoorde ze niet, doch ze begon ijverig te lezen in haar tefillo.

‘Ruben's leven loopt gevaar,’ riep hij uit, ‘maar de jongen weet het niet.’

Achtste hoofdstuk.

Wat drong van de vervolging der Joden in Duitsland tot de kille door? De Nederlandse Joden leefden hun eigen leven, ze ontvingen de Duitse Joden, die over de grens gekomen waren, met een hartelijk ‘mazzeltof’, net of ze meenden, dat bij de grenzen alle gevaar voor hen ophield. Wel voelden ze twijfel en wanhoop, als er uit Duitsland kwade geruchten doordrongen, toch waren ze weer snel gerustgesteld. De meest-optimistische was Simon Levi, die alles in de lach zag. Hij liep met zijn verhalen van straat naar straat en vergat, als hij iets grappigs kon vertellen, de hele wereld, zijn eigen bestaan inbegrepen. Sjloume van Laar had verteld, hoe ernstig Marcus had gesproken, hoe hij de nood en ellende tastbaar en nabij had beschouwd, en dit maakte even indruk, behalve op Simon Levi. Toen hij eens met Levi Augurk wandelde, zei hij:

‘Ik heb Sjloume gesproken. Hij ziet eruit als een begrafenisondernemer zonder werk. Ik heb hem een goede raad gegeven. Neem inplaats van Sheila, heb ik hem geraden, een vrouw met een baard, en zorg ervoor, dat ze zich niet scheert. Dat is de enige manier om een vrouw bij je te houden.’

Levi Augurk lachte niet, want hij vatte alles van Simon Levi als hoge ernst op.

‘Waarom heb je het hem aangeraden?’ vroeg hij plechtig.

‘Sjloume is op één na de lelijkste man van de kille, jij bent de lelijkste. Wanneer je als man lelijk bent, moet je een vrouw nemen, waar een pietsie aan mankeert. Hoe jij aan zulke knappe zoons en zo'n lieve dochter komt, is een wonder, zoals er geen tweede bestaat.’

‘Mijn lieve dochter is voor een rijke man,’ zei Levi

Augurk. ‘Nooit zal ze met jouw zoon Mozes trouwen. Rijkdom hoort bij rijkdom, armoede bij armoede.’

‘Ga naar je zaken, Levi Augurk, je hebt al wel tien gulden verspeeld door naar mij te luisteren. Wat mij betreft, ik ga naar mijn huis, een kop koffie drinken, een stuk boterkoek eten.’

Hij was al weggelopen en wendde zich om. ‘Levi Augurk, spreek de waarheid, als je daartoe in staat bent. Wat geef jij je dochter mee, als ze een fatsoenlijke man krijgt?’

‘Als ze een rijke man krijgt, vijf en twintigduizend gulden en als ze doordrijft, dat ze jouw zoon Mozes wil hebben, niet meer dan vierduizend.’

‘Geef er dan een paar schoenveters bij,’ smeekte Simon Levi.

Negende hoofdstuk.

Dikwijls werd Marcus midden-uit zijn diepe slaap wakker en dan zette zich een droom voort in een voorgevoel, dat iemand zijn huis naderde, naar zijn huis gedreven werd. Iemand, die hij niet kende, werd gedwongen hem te zoeken. Een man? Een vrouw? Hij herinnerde zich de beschrijving van Long, hoe een dier wachtte op zijn meester, van wie niemand wist, dat hij zou komen.

Op een morgen las Marcus een gedicht van Annette von Droste-Hülshoff ‘Der Spökenkieker,’ dat hij lange jaren geleden uit zijn hoofd had geleerd, en dat de mensen beschrijft, die een ongeluk vooruitzien. Hij kon het met zijn gewone rede niet verklaren en toch stond de angstwekkende zekerheid van zijn nachtdromen dikwijls vóór hem, als een schaduw tegen een muur. Iedere nacht werd het gevoel sterker, eindigde zijn droom in meer afgebroken vorm en duurde het waken na de droom langer, tot hij op een nacht moest denken: ‘nu nog korte tijd, dan komt degene, die verwacht wordt.’

En zij kwam, een vreemde in dit huis, dwalende ster in de donkere nacht.

Gertrud Liesemeyer liep temidden van een troep reizigers, eenzaam en verlaten, naar de uitgang van het station. Ze riep buiten het station een taxi aan en gaf de chauffeur een papier; hij keek ernaar, tikte aan zijn pet en opende zwijgend de coupé-deur. Ze zag hem sturen, andere taxi's inhalen, haar blik ontdekte straten, rivier, bruggen en snel gleed ze er langs.

Wat hadden de mensen met het lot van haar, van Ruben, van Marcus, van die vrouw van Marcus te maken? In dit land was ze nooit eerder geweest, wat deed het er toe?

Een Duitse vrouw had het recht overal te komen, het Duitse rijk stond met al zijn macht achter haar. Zij was een Duitse en ze minachtte alle andere landen en volken.

Wat had Ruben de mensen laten lachen! Hoe zou het ontdekt zijn, dat hij een Jood was, wie zou hem hebben bespionneerd, aangebracht, wie had er geld aan verdiend? Ze dacht er niet verontwaardigd over, want het was iets doodgewoons, dat de een de ander bespiedde en verried; iedereen wist dit in Duitsland, vond het juist en rechtvaardig, niemand zou de verklikker minachten, integendeel, men zou het natuurlijk vinden, als deze tot eer en rijkdom kwam.

Ze werd dus niet bewogen door antipathie jegens de spion, die de oorzaak was geweest van Ruben's dood, ze had dezelfde bewondering voor hem als de anderen - alleen werd ze door een zekere nieuwsgierigheid geprikkeld, hoe men het te weten was gekomen.

De Gestapo had haar ingeschakeld in de Duitse politiek, daarom moest ze in Marcus' huis wonen.

Ze had niets te vragen, het 'waarom?' dat in haar leefde, had geen klank en geen betekenis, ze moest een zekere Doluph opzoeken, een Duitser van de S.D..... en ze wist, waartoe dit 'opzoeken' diende.

Misschien zou ze die vriend van Ruben, over wie hij zo vaak met eerbied had gesproken, Simon Levi, ook ontmoeten, misschien niet. Dat liet haar onverschillig. Ze sprak geen Nederlands, verstond geen Nederlands, wilde het niet leren.... ze had geen enkele opdracht hiervoor en de naam Simon Levi had men niet genoemd.

Terwijl ze in de taxi zat, vervulde haar de bewondering voor de mannen, die dit alles regelden en organiseerden, alles te weten kwamen, voor wie niets geheim bleef.

'We zijn er, juffrouw.'

Marcus' huis stond stil en statig tussen de andere huizen en het vormde er geen eenheid mee. Het was gebouwd in een tijd, dat zelfs in deze grote stad de grond nog weinig waarde had en in het begin der negentiende eeuw stond het nog in een van de buitenwijken; zijn bouw en ornamentiek

waren streng en strak.

Met ontzag en beklemming wachtte ze even en besloot toen zo snel mogelijk alles van Ruben's dood te vertellen; zij schelde aan. De deur ging open en ze zag voor het eerst van haar leven haar schoonmoeder, een typisch-Joodsche vrouw.

‘Wat wenst U?’

‘Ik zou U graag willen spreken.... ik heet Gertrud....,’ zei ze in het Duits. ‘Ik ben.... de vrouw van Ruben.’

‘Bent U een Joodse vrouw?’ vroeg Eva zacht in het Duits.

‘Nee.’ Ze zei het kort en knappend, het klonk bijna verontwaardigd. Ze had zich in Duitsland wel in het geheim met de Joodse klik ingelaten en dit kwam, omdat ze Ruben een type had gevonden en omdat een artist nu eenmaal met alle soort mensen omgaat.

Dat Ruben zelf een Jood was, had ze pas even vóór het huwelijk ontdekt.

Ze had hem voor de tweede maal, nadat ze in Berlijn in eenzelfde ensemble hadden gespeeld, in Frankfort ontmoet, bij kennissen, die misschien niets van Ruben's afkomst wisten, of deden, of ze er niets van wisten. Toen ze eenmaal met de liefde, waartoe ze in staat was, van Ruben was gaan houden, hadden ze samen besloten zijn werkelijke naam te verzwijgen: hij was altijd onder valse naam opgetreden en een vriend had de papieren voor het huwelijk vervalst. Niemand wist, dat de beroemde clown Masco Bretano eigenlijk Ruben was.

De clown Masco Bretano kende maar één roeping: te lachen en te laten lachen en hij vertelde haar, dat hij de grijns van Simon Levi had afgekeken. Deze grijns hoorde bij zijn jeugd, zijn verleden, zijn leven en nog nooit had een clown zo goed kunnen grijnzen als hij: ze moesten al om hem lachen, als hij het circus wankelend binnen kwam.

Hij had haar weinig van zijn vader en moeder verteld en nog minder van Rafaël: hij had haar alleen hun adres opgegeven, dat ze trouw in haar Berlijnse flat bewaard had.

Nu stond ze tegenover zijn moeder met haar star en on-

verzettelijk gezicht, de starende, donkere ogen, afwerend in haar houding.

‘Ruben is dood,’ zei ze. Gertrud besepte, dat deze vrouw een vreemde voor haar was, zoals ze die nooit eerder had ontmoet. Deze twee vrouwen stonden tegenover elkander als twee tijdperken, als resultaat van twee verschillende opvoedingen en omgeving.

‘Komt u binnen. Als Ruben dood is, moogt u binnengaan en kunt u hier blijven, zolang u wilt.’

Ze liet haar voorgaan.

‘Hoe heet u?’

‘Gertrud.’

‘Ik bedoel, hoe is uw familienaam?’

‘Liesemeyer. Gertrud Liesemeyer.’

‘Gertrud Liesemeyer. Heeft Ruben.... uw man wel eens gezegd, dat wij hier als Joden leven?’

‘Nee, hij praatte daar nooit over.’

‘Als u hier blijft, moet u zich naar de wetten van het huis schikken.’

‘Natuurlijk.’ Ze verwonderde zich over de trotse houding van deze Joodse vrouw.

‘Ik zal een boodschap naar mijn man sturen, of hij thuis wil komen.’

Gertrud dwong zichzelf tot minachting voor deze Joodse omgeving. Alles moest ze minachten: het huis, de stemmigheid van de kamer, de menigte boeken, de onaandoenlijkheid van deze vrouw, de Joodse moeder. Waarom mocht ze eerst het huis betreden, toen die vrouw hoorde, dat Ruben dood was? Ze had in Berlijn de opdracht gekregen, naar Marcus te gaan en over hem te schrijven, maar wat moest ze eigenlijk in dit vreemde huis bij deze vreemde mensen doen?

De deur ging open en ze stond tegenover een man, wiens gelijke ze nog nooit gezien had. Het eerst vielen haar zijn ogen op, glanzend, donkerbruin, met zulk een diepte van vorsen en weten, doorgronden en kennen, dat zij er bang van werd. Ze moest zichzelf geruststellen door stil in zichzelf te herhalen:

‘t Is maar een Jood, 't is maar een Jood....’

Ze vergeleek hem met zijn vrouw en hij was op andere wijze dan zij een vreemde voor haar. Eva's ogen waren dof en ondoorgrondelijk, van de wereld afgewend, de zijne fonkelend, vol openlijk en geheim leven, brandend van belangstelling voor de dingen van de wereld. Ze had nooit van Ruben gehoord, wat voor een man Marcus was en ze had er zich bij de opdracht, die ze gekregen had, geen rekenschap van gegeven, dat misschien een bijzonder soort mens tegenover haar zou staan, maar nu bewonderde ze hem, door haar geringschatting heen. Hij was hoog gebouwd, recht, slank, zijn neus was iets gewelfd. Zijn kleren waren wel-verzorgd en toen hij met haar sprak, vielen haar zijn gave, blanke tanden op.

‘Is Ruben dood?’ Hoe klonk zijn stem vol droeve melodie.

‘Ja.’

‘Jij bent dus de persoon, die moest komen en die ik verwachtte. Welkom.’

Hij stak haar zijn hand toe en drukte de hare stevig. Het viel Gertrud op, dat hij niets over Ruben zeide, evenmin als de vrouw het had gedaan. Ze voelde zich verlaten en hulpeloos, want ze bevond zich in een wereld, die vreemd voor haar was en daarom begon ze te praten, om maar iets te zeggen.

‘Hij begon al beroemd te worden.... Ruben bedoel ik.... ze hielden allemaal veel van hem en hij had overal engagementen. Ze zeiden, dat hij een van de beroemdste clowns zou worden.... Hij ging veel naar de ziekenhuizen, vooral naar zieke kinderen, die dikwijls al begonnen te lachen, als ze hem zagen. De dokter zei, dat hij er al heel wat had beter gemaakt.’ De hoge figuur van Marcus, die bij het venster was gaan staan, wendde zich niet om.

‘Hij was een echte clown en ik heb zelf vaak om hem gelachen. Ze hebben hem doodgemaakt, toen ze hoorden, dat hij een Jood was. Dat kon ik u natuurlijk niet schrijven, alle brieven worden opengemaakt. Ze riepen in het circus, waar hij optrad: “Jude, Jude,” maar hoe hebben ze het ontdekt? We hebben er met niemand over gesproken. Toen

hij dood was, wilden ze niet geloven, dat ik geen Jodin was, want ze zeiden, dat we het zo slim hadden aangelegd en daarom moest ik ook een Jodin zijn. Het was alleen door Joden zo te bedenken, zeiden ze.'

Ze sprak gejaagd, als iemand, die bang is, haar eigenlijke gedachten te zeggen en telkens keek ze naar Eva, of die wel alles geloofde, wat ze zei; maar ze sprak toch geen onwaarheid? Eigenlijk waren leugen en waarheid doorengemengd: langzamerhand zou het wel doordruppelen, hoe alles precies in zijn werk was gegaan.

Ze hoorde tot de vrouwen, die niet alles ineens vertellen, die denken: 'als de leugen later uitkomt, vind ik wel weer een verklaring, maar ik mag niet zeggen, waarom ik eigenlijk hier ben.'

Toen de man en vrouw in de kamer bleven zwijgen, ging zij voort:

'Ik zei, dat ik het niet geweten had en dat Ruben me altijd om de tuin had geleid door te zeggen, dat hij een Ariër was. Hij was dood, en kon niet tegen mij getuigen.... en het hinderde hem niet, wat ik antwoordde.' Ze merkte een licht schokkende beweging in de schouders van de afgewende man.

'Hij schreit,' dacht ze met verwondering. 'De moeder schreit niet, die voelt niets van de dood van Ruben.'

Eva zag haar aan.

'Ik zal u naar uw kamer brengen.... mevrouw....'

'Graag, ik ben moe.'

Toen Eva terug kwam, zat haar man in de leunstoel. Haar stem klonk hees.

'Waarom huil je?'

'Absalon, mijn zoon, mijn zoon.'

'Om de dood van een dode zoon? Je mag blij zijn, dat hij je naam, je goede sjem, geen schande meer kan aandoen. De goede sjem van een mens is meer dan de mens zelf. De goede sjem breidt zich uit over de wereld en leeft boven het graf.' Ze sprak in verrukking als bij een feest.

'Op deze manier heeft Moller ons getroffen en willen treffen, om zijn eigen naam in aanzien te brengen. Wat zeg

jij van een kwade naam?’ Hij sprak voor de eerste maal zijn gedachten over de Duitsers uit. ‘Het is hem gelukt,’ en zonder zich te schamen, liet hij zijn hoofd zinken en begon te schreien.

‘Ruben,’ klaagde hij, ‘hoe hebben de Duitsers je laaghartig vermoord, ze hebben aan je lach een einde gemaakt, ze hebben je natuurlijk gemarteld en langzaam gedood.’ Eva kwam naast hem staan en trachtte hem op haar wijze te troosten.

‘Hij heeft zich van ons afgewend, hij is van ons gevluht, om onder vreemden te gaan leven, zijn beroep was goddeloos, zijn leven was goddeloos, Kodasj Boragoe had in zijn boek geschreven, dat hij moest sterven.’

‘Spreek niet zo,’ riep hij wild, hartstochtelijk-verontwaardigd, ‘je stelt je God voor als koud en harteloos.’

‘Nee,’ zei ze langzaam, ‘als Kodasj Boragoe koud en harteloos was, zou ik schreien.’

Toen zei Marcus, niet om haar te tarten, alleen om uitdrukking te geven aan zijn gedachten, waardoor hij de volle zwaarte van zijn verdriet en zorg voelde: ‘En Rafaël?’

‘Wat wil jij van Rafaël zeggen?’

‘Weet je dat ik een vijand heb, een Nederlander, een anti-semiet?’

‘Ja,’ antwoordde ze.

‘Moller is niet mijn vijand, maar hij handelt als mijn vijand; hij is schuldig aan de dood van Ruben.’

Terwijl hij sprak, voelde hij een voortdurende pijn, als iemand die ernstig ziek is, maar toch leeft en denkt en praat. Hij leed zo ontzaggelijk om de verloren zoon, dat het licht van de dag en het duister van de nacht even onduldbaar voor hem waren. Ruben's beeld zou bij hem blijven, ieder uur van zijn leven, in de seconden van de dood.

En zij, de moeder, die zo onbewogen, onbewegelijk zat?

Het kon toch niet waar zijn, dat zij niet leed: het sterven van een zoon! Het huis schudde.

Vreemde mensen zouden schreien om zijnentwil, mensen, die hem nooit hadden gekend, zouden medelijden voelen. Maar haar gezicht was van steen, haar ogen waren doffe

kolen, geen traan druppelde, geen klacht klonk.

Marcus moest zichzelf troosten, zo dacht zij, en er was geen andere troost dan het vertrouwen in God. Hij verzette zich ertegen, maar eens moest hij er toe komen, o heerlijk ogenblik, o weelde. Misschien was dit wel de weg tot God, misschien had Hij hem deze tranen wel geschonken, opdat hij weer zou komen in de tenten van zijn voorouders.

‘Zeg mij wat er in je omgaat,’ zei Marcus, ‘ik kan niet denken, dat je geen verdriet hebt.’

‘Ik vrees Kodasj Boragoe.’

‘Is het alleen vrees?’

‘Hij is mijn heer, Hij is mijn meester.’

‘En Rafaël? Die heeft gedaan, wat je wou, hij heeft dat meisje opgegeven, hij is gehoorzaam geweest. Hoe sta je nu tegenover Rafaël?’

‘Hij heeft zijn plicht gedaan; dat meisje was geen Jodin, Christenen en Joden mogen niet verenigd worden.’

‘En wanneer Rafaël wordt getroffen?’

‘Dan zal ik verdriet hebben; hij is mijn enige zoon, maar dat verdriet zal ik onderdrukken, zo goed ik kan.’

‘En als jij zelf wordt getroffen?’

Zijn diep verdriet en haar aandoenlijkheid zweepten zijn geest op, haar deze vraag te stellen, doch hij had er onmiddellijk berouw over. Hij gaf zich altijd rekenschap van het ‘waarom.’ Wat had hij in zijn boek geschreven? ‘God alleen kent de menselijke ziel. De mens nadert slechts de nevelige grenzen en toch meent hij, dat hij stadhouders van God is en kan handelen en oordelen in Zijn geest. Maar kennis en wetenschap van de wereld, en wat wij “menselijke ziel” noemen, onze gevoelens en gedachten, zijn aan God en aan God's bestuur, zonder de minste zeggenschap van de mens.’

Nog klonken deze woorden in hem na, toen hij merkte, dat zijn vraag op haar geen indruk had gemaakt. Ze antwoordde effen en gewoon: ‘Meen je, dat ik mezelf boven mijn zoon stel?’ en verliet rustig de kamer.

Tiende hoofdstuk.

Rafaël kwam een paar dagen thuis.

Hij zag er niet meer zo jong en zelfbewust uit en had de houding van een gekrenkte, beledigde, van iemand die een klap in het gezicht heeft gekregen en zich niet mag wreken, terwijl de pijn blijft, ook als deze heeft opgehouden te bestaan. Hij hield van zijn moeder, maar kon haar niet vergeven, dat ze hem en Betsy had gescheiden; nog het meest kwelde hem zijn zelfverwijt. Eva vroeg hem niets over zijn leven: als hij haar iets had te zeggen, kon hij het doen. Ze draalde nog even en daarna liet ze hem met Gertrud alleen, zij moest voor de huishouding zorgen.

Gertrud kwam hem tegemoet, of ze hem al jaren kende. Daartoe had ze toch het recht? Ze glimlachte.

‘Je lijkt op je broer Ruben, en niet op Masco Bretano, de clown.’

‘Wie is Masco Bretano?’ glimlachte hij zijnsdanks.

‘Dat is ook je broer’ en als verklaring voegde zij eraan toe: ‘je broer, die dood is.’

‘Ruben, mijn broer.’ Hij was ontroerd. Hoe sterk werkte het familiegevoel, dat hij deze Duitse vrouw niet van zich afstiet, ja, haar glimlach beantwoordde. Hij zag het beeld van Ruben voor zich, lang en mager, met telkens het trekken van een grijns over zijn gezicht, en zijn slungelige loop, waarom de jongens op de straat hem dikwijls najoelden. Het begrip ‘broederliefde’ werkte in hem na: Ruben en hij hadden niets met elkaar gemeen, hij de ernstige dromer, in wie de vreugde slechts zelden speelde, Ruben de eeuwige grappenmaker, die de ernst van zich afwierp als een zware last, en toch waren ze broers.

Wat ging er in zijn moeder om? Deze vraag hield hem steeds bezig, en inplaats van Ruben kwam het beeld van

Betsy Sevenhoven.... zoals ze eens met een troep jongens en meisjes vlindervlug over de straat had gedanst, zoals ze ernstig luisterend naast hem had gelopen. Hij hoorde naar Gertrud's stem, al luisterde hij niet naar haar. Voor zijn moeder had hij zich als een jongen uit de achttiende eeuw gebogen, hij had zijn meisje verlaten, dat hem er natuurlijk om uitlechte, en onherroepelijk voor hem verloren was. Ruben had de mensen laten lachen.... als een clown.... en diens broer Raffi was niets dan een harlekijn geweest, een belachelijke figuur, een slappeling. Ruben had geleefd, zijn eigen wil gevolgd, hij, Rafaël, had niet geleefd.

‘Rafaël is een mooie naam, maar wat lang,’ zei Gertrud.

Hij antwoordde:

‘Mijn vrienden noemen mij ‘Raffi.’

‘Zo zal ik je ook noemen.’

Weder glimlachte hij zijnsdanks en de glimlach zette zich in zijn ziel voort; telkens herwon het leven zijn rechten en vreugde volgde ernst op, ernst vreugde. Hij was voor deze jonge, knappe vrouw geen Rafaël, hij was Raffi, een jonge man, door zijn vrienden gezocht; er ging van deze Gertrud voor hem bijna geen vrouwelijke aantrekkingskracht uit en toch zocht hij haar, als jeugd de jeugd.

Nadat hij Betsy had verlaten, ‘nu ja,’ dacht hij: ‘laat ik het zo noemen,’ had hij van het leven genomen, wat hij ervan kon krijgen, avontuur was op avontuur gevolgd - die vrouw tegenover hem zou het begrijpen. Zijn vader? Ja, die begreep alles, tenminste voor zover het mogelijk was, dat de ene mens de andere begreep. Hij had met de liefde als met grof aardewerk gespeeld: liefde was een koopwaar, en hoe grover de koopwaar, hoe gemakkelijker de scheiding! Hij moest Betsy Sevenhoven vergeten, ‘want meisjes zijn er genoeg,’ had een dichter cynisch geschreven.

‘Nooit moet je wenen of klagen, want smart komt altijd te vroeg. En lijd niet om een meisje, want meisjes zijn er genoeg....’

Je moest natuurlijk voorzichtig zijn, je moest van je af

kunnen schudden, gewetenloos, roekeloos.

Gertrud begreep hem in zijn cynisme.... maar voelde ze zijn twijfel, of hij goed deed? Hij wist bij de eerste oogopslag, wat ze als vrouw betekende, hoe ze als vrouw in Duitsland was opgevoed.

‘Ik geef wat voor je gedachten,’ zei ze met diepe, volle stem.

Ze vond hem een knappe, jonge man, een bijzonder type, doch ze mocht niet vergeten, dat hij een Jood was en hij kon niet vergeten, dat ze met zijn broer getrouwd was geweest.

‘Mijn gedachten?’

‘Wacht, je das zit niet goed. Kijk.’

‘Je moet me precies vertellen, hoe Ruben gestorven is.’

‘Moet ik dat?’ vroeg ze pruilend.

‘En hoe je ertoe bent gekomen, om met hem te trouwen.’

‘Dat zijn twee verschillende dingen.’ Ze strikte zijn das anders.

‘Zo moet je het doen, heb je niet zo'n smalle das? Dan zal ik een vleugelstrik maken. Mannen,’ ze lachte hartelijk, ‘zijn allemaal hetzelfde.’

‘Heb je van mijn broer gehouden?’

‘Ik wist eerst heus niet, dat hij een Jood was, want een clown, dat is iemand zonder land en volk. Je denkt er in Duitsland niet bij, als je van een artist houdt, dat hij een Jood kan zijn, want dat wordt bij ons nauwkeurig onderzocht, en toen we trouwden, wist niemand, behalve ik en een vriend, die ons met de papieren had geholpen, dat hij Jood was. Ik heb van hem gehouden, vooral als ik niet aan zijn jodendom dacht, en de mensen hielden dolveel van hem, ze wisten ook niet, wie hij in werkelijkheid was, hij heette Masco Bretano. Ja, zo zit de das van jou goed.’ Ze had ademloos gesproken en wachtte nu op de uitwerking van haar woorden. Vanouds kende ze de macht van haar stem, ze wist, wat ze ermee bereiken kon, want ze had veel in het publiek gezongen, altijd van liefde, liefdesvreugd, liefdessmart.

‘Ze vindt alles natuurlijk, wat ik niet natuurlijk vind,’

dacht Rafaël. ‘Ze verwondert zich over niets, ze neemt alles aan, wat haar geleerd is.’

‘Ik geef weer wat voor jouw gedachten.’ Haar stem klonk nog dieper dan zoeven. Ze lachte.

‘Pas is haar man, mijn broer gestorven,’ dacht hij. ‘En hoe lacht zij....’

‘Wat zijn je gedachten?’

‘Dat ik me best kan voorstellen, wat Masco in je gevonden heeft.’

‘Wat dan?’

‘Ten eerste je stem.’

‘Mijn stem, wat is daar voor bijzonders aan?’

Hij hield zijn woorden in, zijn lust, haar naar zich toe te lokken en dan te wachten, wat eruit zou voortkomen. Het mocht niet zo zijn; hij kende haar en het gevaar, dat van haar uitging: een vrouw, die alleen mannen vleide en zich zelfs in gezelschap van vrouwen niet de moeite gaf te huichelen. Ze was speelgoed, maar als je het niet goed hanteerde, ging je aan zulk speelgoed te gronde. Hoe geraffineerd had ze bij het strikken van zijn das de afstand tussen hem en haar bepaald: ze had vlak bij hem gestaan, hem toch niet aangeraakt.

Als hij haar later zou zeggen, misschien verwijten, dat ze hem van het begin af had gezocht, zou ze verontwaardigd zijn. Bij deze vrouw ging liefde, of wat ze liefde noemde, gemakkelijk, zonder overgang zelfs, over in haat, de diepe stem kon hartstochtelijk lokken en verleiden, en daarna ongetwijfeld in verontwaardiging overgaan, als ze zich slechts even beledigd voelde. Terwijl ze schijnbaar de liefde van mannen zocht, alles wilde doen en als in een school alles had geleerd, om mannenliefde te bevredigen, zocht ze zichzelf.

‘Wat is er voor bijzonders aan mijn stem?’ vroeg ze vleierend.

Hij vergeleek haar kritisch met Betsy: Betsy was een persoonlijkheid, deze Gertrud niet.

Betsy zou een man desnoods om een gril kunnen volgen.... deze vrouw alleen om een politieke reden.... of

om iets te weten te komen.... of om macht, geld.... en misschien uit dwang. Betsy kon zich altijd beheersen, ze was trots van aard, ze kon haar liefde bedekken en verbergen, ze kon wachten, ook al verlangde ze naar een man, Gertrud liet dit alles onverschillig, zij wist niets van beheersing af en ze kende geen trots.

‘Je hebt me nog niet gezegd, hoe Ruben gestorven is.’

‘Hij is op de vlucht gedood,’ zei ze.

‘Dat is een sprookje.’

‘Zie ik er dan zo als een sprookjesvertelster uit?’ vroeg haar diepe stem. ‘Zeg Raffi, jij ziet er helemaal niet als Jood uit, je zou zeggen, dat je een Nederlander bent....’

‘Daarmee win je mij niet. Je meent ook niet wat je zegt.’

‘Nee heus, dat type van jou kennen wij in Duitsland niet. Ook Masco....’

‘Ruben....’

‘Ook Ruben had dat type niet, nu ja.... Masco Bretano was een clown en hij liep wat slungelig.... dat vergeef je een clown en misschien hebben de mensen gedacht, dat hij het expres deed, maar mij hinderde het, al heb ik veel van hem gehouden.’

‘Daar twijfel ik niet aan.’

‘Jij lijkt helemaal niet op hem. Jij bent een heer.’

Misschien zou ze haar lichaam willen geven, maar niets van haar gedachten, die ze automatisch van hem afsloot. En ze had daar een reden voor! Hij wantrouwde haar.

‘Waarom ben je hier gekomen?’ Hij had er nog aan toe willen voegen: ‘bij mensen, voor wie je minachting voelt?’ Dit sprak hij niet uit en ze keek hem voortdurend aan.

Waarschijnlijk zou hij een avontuur kunnen voegen bij de vele, die hij had genoten en geleden. Hij dacht plotseling aan een vrouw, die hij in een café had ontmoet, een jonge elegante vrouw, die alleen aan een tafeltje zat, schijnbaar in zichzelf verloren.

Even maar, verstrooid zou je bijna zeggen, had ze hem aangezien, maar haar houding was afwijzend, afwerend gebleven en ze maakte de indruk van kruidje-roer-me-niet

te zijn. Hij was opgestaan, langzaam verder gegaan en eensklaps was ze, zonder hem aan te zien, langs hem heen gelopen. Hij was haar vlug gevolgd, uit een zekere nieuwsgierigheid en belangstelling. Toen, terwijl hij dacht: 'wat zal ze doen?' had ze zich omgewend.... Hij verwachtte niet anders dan dat haar gekrenkte vrouwelijkheid zich in verontwaardiging zou uiten, doch zonder hem zelfs aan te kijken, had ze gezegd:

'Vijf en twintig gulden.'

'Wat zou Gertrud's prijs zijn?' peinsde hij. Men kon uit zucht naar avontuur een vrouw nemen, of om liefde voor een ander te vergeten.... Hij zou wellicht, als hij deze vrouw in andere omstandigheden ontmoet had.... nee! niet daarover denken. 'Wat zou Gertrud's prijs zijn?' was beter de gedachte waard. Waarom was ze hier in dit huis gekomen? Wat zocht ze bij hen?

'We hebben nog weinig, heel weinig, over mijn stem gepraat,' spotte ze.

'We hebben weinig, heel weinig over Ruben gepraat.'

'Waarom? Ik heb de waarheid verteld. Ik heb werkelijk wel van hem gehouden, alleen, het leven duurt langer dan gisteren, vind je ook niet?'

Marcus kwam in de kamer en keek van de een naar de ander.

'Gertrud wil mijn oordeel over haar stem horen.'

'Gertrud heeft een mooie stem. We houden hier, zoals de meeste Joden, veel van muziek.'

Ze was even verward, want in Duitsland noemde een Jood zichzelf in deze tijd niet makkelijk een Jood en ze verwonderde zich over de vanzelfsprekendheid, waarmede Marcus het woord uitsprak. Zij had nu al moeite aan zijn invloed te ontkomen.

'Hoe vindt u, dat Raffi's das zit?' Ze deed zo onbevangen mogelijk. 'Ik heb hem gestrikt.'

'Vertel van Ruben.'

'Hij zag er altijd piekfijn uit, als wij over straat gingen. Een echte fijne heer, maar het kostte grote moeite, want

hij wou niet meewerken. Hij wou eigenlijk ook in liet gewone leven een clown zijn; hij zou het heel gewoon vinden om in een prachtige auto te zitten met een van zijn malle costuums aan en met een hoge hoed op.... Waarom ziet u mij zo aan?’

‘Mag ik niet weten, wat er werkelijk in je omgaat?’

‘Ik ben hier uit mezelf gekomen.’ Waarom zei ze dit, het was haar zo ontglipt.

‘Zonder opdracht?’ Marcus vroeg dit, terwijl hij vooruit wist, dat ze zou liegen; hij wilde echter de leugen peilen tot hij op de bodem van de waarheid stiet.

‘Zonder opdracht natuurlijk! Ik heb geld moeten betalen om hier te komen en ze hebben mij zelfs voor een Jodin gehouden.’ Ze voelde zich onrustig en wilde zich tegen de onuitgesproken aanklacht verdedigen. ‘Dat is de waarheid.’ Waarom kon zij zich niet beter verdedigen?

‘Dat is een leugen. Ik begrijp niet goed, waarom je verlof hebt gekregen hierheen te komen. Hebben ze je niets over mij verteld, Gertrud Liesemeyer?’

‘Nee,’ zei ze stug. ‘Ik weet ook niet, waarom ik als beklagde word behandeld. Dit is bespottelijk, ik wil niet verhoord worden.’

‘Laten wij rustig met elkaar praten.’

‘Wat wilt u van mij? Ik heb niets te verbergen.’

‘Ik wil je nog één vraag stellen.’

De twee mannen en de jonge vrouw, zo wonderlijkgescheiden en even wonderlijk-vereend, zaten nu bij elkaar, en een buitenstaander zou hebben gedacht, dat zij een harmonieus gezin vormden.

‘Hebben ze je nooit iets verteld van een boek, dat ik heb geschreven? Probeer je dat eens te herinneren.’

Rafaël luisterde verbaasd toe.

‘Heb jij een boek geschreven, vader? Daar heb je nooit iets van verteld.’

‘Het is jouw studie-gebied ook niet,’ glimlachte Marcus, ‘maar ik zal het je nu laten lezen. Met het boek staat het zo: het is onder mijn volle naam in Amerika uitgegeven...’

‘Ik heb er van gehoord,’ zei Rafaël. ‘Ja....’

‘Maar je gedachten zijn bij iets anders.’

‘Nee, ik heb er toch diepe belangstelling voor.’

‘Je gedachten zijn bij je eigen dromen.’

‘Ja.’ Ze spraken in het Duits, om Gertrud niet buiten te sluiten en Gertrud ging gretig op het gesprek in.

‘Ik weet van boeken niets af, wel van dromen.’

Ze leunde achterover in de grote leunstoel en bewoog zachtjes het rechterbeen, dat over het linker was gebogen. Ze had mooie benen, dat hadden mannen haar dikwijls gezegd.

‘Boeken kunnen mij niets schelen, maar muziek, dansen, mooie radiomuziek, ik heb zelf vaak voor de microfoon gezongen.’

Marcus sprak tot Rafaël in het Nederlands.

‘Weet je wel, dat ik mij aan een grote misdaad heb schuldig gemaakt? Ik heb als Jood een boek geschreven, dat in Amerika bekend is en daarom hoor ik tot de internationale Jodenbende, die de vrede van Europa dreigt te verstoren. Daarom ben ik in Berlijn een gevaarlijk en belangrijk man.’

‘Die taal zal ik nooit leren,’ zei Gertrud. ‘Ik vind het een afschuwelijk-lelijke taal.’

‘Laten we dan over wat anders praten dan over boeken en talen. Waarover wil jij het liefste praten, Gertrud?’

‘Over de liefde,’ zei Rafaël. Ze hoorde de spot in zijn stem niet.

‘Ja,’ zei ze met haar diepe, vleiende stem, ‘daar praat ik het liefst over, het is het zout van de aarde. 't Lijkt me afschuwelijk, oud te worden en niet meer mee te doen.’

‘Vertel me iets van Ruben,’ zei Marcus.

‘Kijk, deze ring, met een prachtige diamant, heeft hij me gegeven, uit Frankrijk voor me mee gebracht, daar waren ze dol op hem, hij sprak een beetje Frans, net genoeg voor een clown, die hoeft maar een paar woorden van elke vreemde taal te kennen.’ Ze mijmerde. ‘Ze wilden hem in Bordeaux niet laten gaan; als hij een hele kring chique dames en heren om zich heen had, zei hij: “Messieurs.... mesdames.... j'ai l'honneur de vous présenter.... moi-

même.” Nou, dat moet hij zo gek gezegd hebben, ze verwachtten, dat er heel wat zou worden voorgesteld en dan was het alleen zo'n gekke clown met een malle snuit. De mensen lachten al, vóórdat hij begon te praten.’

Marcus luisterde verrukt toe en het was hem of Ruben leefde. Hieraan kon hij in zijn eenzaamheid denken, als de slaap hem van zijn kwellende gedachten niet wilde bevrijden, en zijn verdriet hem in het ondoordringbaar duister opsloot.

‘Nu ga ik weg en mag je met Rafaël over de liefde praten.’

‘Eigenlijk,’ zei ze nadenkend en nog dieper werd haar stem, ‘moet een vrouw niet over de liefde praten, alleen maar vaag aanduiden, dat het een man door merg en been gaat’ - en ze wendde zich tot Rafaël en vergat Marcus - ‘Zal ik een liedje voor je zingen, waarmee ik veel succes heb gehad, met heel vage woorden - en toch vol liefdedroom? Zal ik een liedje voor je zingen,’ ze lachte, ‘net zo, als toen ik de das voor je strikte - hij zit nu goed - je kleedt je goed - je bent van natuur meer een heer dan Ruben - maar dat was ook een lieve jongen.’

Elfde hoofdstuk.

De opperrabbijn kwam op een uur, dat Marcus en zijn vrouw thuis waren en hij praatte volgens zijn gewoonte eerst over de dingen, die niets te maken hadden met de kwestie, waarvoor hij was gekomen.

‘Vijf uur’, zei hij opgewekt. ‘Het uur, waarop de mensen in de café’s aan het borrelen zijn.’ Onmiddellijk kwam hij in de oude Joodse, gezellige sfeer. ‘Geef mij maar een kopje koffie, een stuk boterkoek - wat mij betreft, ik ben een ouderwetse Jood en ik ben daar trots op. Ik heb met de nieuwe tijd niets te maken.’

‘Is er nieuws?’ vroeg Eva.

‘Altijd. Het Jodendom leeft; er komen aan de boom, die dood leek, levende takken, er gebeuren wonderen.’

‘Wat voor wonderen?’

‘In de laatste tijd kijken de Joodse jongens niet meer naar Christen-meisjes en de Joodse meisjes niet meer naar Christen-jongens; Jood blijft bij Jood, telkens zijn er Joodse huwelijken te verwachten en allemaal in de synagoge. Er zijn mij maar enkele gevallen van afvallige Joden bekend; ik heb de overwinning behaald.’ Hij dacht: ‘omdat ik jou, Marcus, als parnes heb laten vallen.’

Eva schonk hem koffie in en ze had op een kristallen schoteltje een stuk koek gelegd. ‘Er is één verloving bij van een arme Joodse jongen en een rijk Joods meisje, het is als een sprookje, van groot geluk, en waarachtig, mijn vingers beven, als ik ervan ga vertellen.’

Hij keek eerst Marcus aan en daarna Eva, tot hij merkte, dat ze geen van beiden iets vroegen. Hij begreep beter dan anderen hun gedachten, wat er nu in Marcus moest omgaan: immers zijn jongste zoon was met een Christin getrouwd geweest, zijn andere eens met een Christin verloofd.

De opperrabbijn gevoelde bovenal, wat er nu in Eva omging en hij zei zacht: 'Vergeef mij mijn blijdschap temidden van jullie diep verdriet.'

'Over wie ik denk,' zei Eva trots, 'is Rafaël, en Rafaël zal met een Joods meisje gelukkig worden.'

'Dat zal gebeuren.'

'Nee,' riep Marcus uit, 'dat nooit. Hij is Betsy niet vergeten. Wie als mens de loop van het leven tegen wil houden, wil de loop van de planeten tegenhouden. Hij zal nu ook niet met een Joods meisje trouwen.'

'Zo denkt de mens, die zijn vertrouwen niet stelt op Kodasj Boragoe,' zei Eva.

'Stil nou, jullie zijn net kibbelende kinderen.'

'Wil iemand dan ontkennen,' riep Marcus uit, 'dat de loop van het leven, de loop van de planeten door God wordt geleid?'

'Stil nu, ik ga jullie een sprookje vertellen.' Hij dronk zijn koffie uit en knabbelde de koek op. 'Vandaag geen godsdienstig redetwisten; ik ben de gast, schenk me nog een kop koffie, geef me nog een stuk koek en haal me niet uit mijn feestelijke stemming.'

'Goed, vertel maar.'

'Dank je, Marcus! Er is hier een verloving tot stand gekomen, zoals in de geschiedenis nog niet staat geschreven.'

'Van wie dan?'

'Het gaat om Simon Levi en Levi Augurk.'

'Zijn die verloofd?' vroeg Marcus lachend.

Maar de opperrabbijn wist, dat hij Marcus vertederde, zodra hij de naam Simon Levi noemde: de vader kon niet vergeten, wat deze voor Ruben was geweest. Nu had de Ruben opgeroepen, door de gedachte aan Simon Levi scheen opperrabbijn de klank van lach en stem, de gestalte van Ruben in dit huis weer te leven.

'Je weet, Simon Levi heeft een zoon, Mozes, die altijd in de synagoge kwam, zo waar ik hier zit, en toen Simon Levi in de gevangenis zat, nu ja, laten we daar niet over praten, die dagen zijn voorbij, maar ik breng het alleen in herinnering, om te zeggen, dat Mozes op zijn vader's plaats

zat, en bij het uitgaan van de synagoge stond Ruth al te wachten, of hij wat tegen haar zou zeggen en hij van zijn kant praatte niet met haar. Het waren kinderen, maar de Joden zijn vroeg ontwikkeld, lichamelijk en geestelijk, en wie zal zeggen, wat er in de kinderen omging?’

‘Veel,’ zei Eva. Hoe kwam het, dat Marcus niets zei? ‘Het geloof in Kodash Boragoe is in beide kinderen omgegaan, het geloof in God wordt verkregen in de kindertijd, en daarna niet meer.’

‘Zo is het.’ De opperrabbijn dronk zijn koffie met kleine teugjes. Het geloof, daarover wil ik altijd spreken en ervan getuigen. De mens leeft in het kind en ook in deze beide kinderen heeft het geleefd, als goedheid in het meisje en als dankbaarheid om deze goedheid in de jongen, al wendde hij zich schijnbaar van haar af. Ruth had berouw om wat haar vader tegenover Simon Levi had gedaan en ze wou het op haar manier goedmaken. ‘Bovendien,’ glimlachte hij, ‘is Mozes nu een knappe, flinke jongen, de vermetelste onder de Joden, jullie Rafaël niet te na gesproken, maar, dat is meer een dromer.

Moed en wijsheid spreken uit Mozes' ogen, hij is krachtig en welgebouwd, en wat Ruth betreft, ik heb nooit een meisje gezien, dat zo door en door goed is, ze kan geen mens zien lijden en is altijd tot hulp bereid.’ De woorden: ‘ze kan geen mens zien lijden,’ sprak hij met grote nadruk, als iemand, die genoodzaakt is door een macht, zijn meest verborgen gevoelens te uiten; geen van drieën kon op dat ogenblik verklaren, waarom dit gezegde zo bijzonder was. De opperrabbijn sprak, door zijn eigen woorden ontroerd, verder: ‘zo zijn Mozes en Ruth bij elkaar gekomen. Men zegt, dat God's wegen ondoorgrondelijk zijn. Vaak heb ik dit in het leven gedacht: ‘geluk komt uit ongeluk voort, als het heldere water uit de donkere grond en ook hier: uit het ongeluk van Simon Levi en zijn gevangenschap is Ruth's geluk en dat van zijn zoon ontbloeid.’

Eva luisterde vol eerbied, Marcus nadenkend en de opperrabbijn wendde zich tot hem.

‘Jij, Marcus, wilt alles met je verstand beheersen, zelfs

je gevoel laat er zich door leiden. Vóór men jou in je hart kan treffen, moet dit door de zeef van je verstand gaan.'

'Zo is het,' glimlachte Marcus droef.... Hij zei zacht, bereid te luisteren:

'Gaat u door met uw verhaal.'

'De jongen zou net als zijn vader koopman worden, een beter koopman dan Simon Levi, dat is een schalks-nar, zoals wij zeggen. Zijn vader was trots op hem. Maar toen is Mozes Levi stilletjes gaan studeren, hij heeft boeken over techniek gekocht, en Samuel Augurk heeft hem geholpen.... Ruth en Mozes zijn alle twee nog heel jong, maar er is een fabrikant, die voor Mozes belangstelling heeft...'

Hij keek zegevierend van de een naar de ander. 'Het is goed, dat een Jood ook eens een ander beroep krijgt dan dat van koopman,' zei hij bedachtzaam.

't Is een prachtjongen,' zei Eva, 'en hij heeft een knap gezicht.'

'Toen Mozes als kleine jongen in de synagoge kwam, leek hij een vogelverschrikker, maar er is iets uit hem gegroeid, waardoor hij de trots en roem van Israël kan worden.'

Weder sprak hij met grote nadruk; wat bedoelde hij toch telkens? Kwam er iets.... naderbij.... dat geheel Israël, Kol Jisroïl, bedreigde? Tastten schaduwen naar voren, die hem als een tweede Jeremia dwongen bepaalde dingen te zeggen?

'En wat is er verder met Mozes gebeurd?'

'Hij zal zich met Ruth verloven. Een oude Joodse verloving, die tot het huwelijk leidt en dit huwelijk zal ook nooit verbroken kunnen worden.'

'En wat zegt Simon Levi?'

'Hij zegt, dat Levi Augurk voor elke sproet van zijn dochter honderd gulden moet betalen. Dan krijgt ze een mooie bruidsschat,' zegt Simon Levi, 'en hij strooit deze gijn in de hele kille rond.'

Hoe was er na de dood van Ruben altijd droefheid in Marcus' glimlach. De opperrabbijn merkte de droefheid op, zijn stem werd minder uitbundig, zachter. Straks zou hij

zich misschien weer een vijand van deze man voelen, hij mocht niet aan zijn medelijden toegeven, hij moest zich zo scherp mogelijk tegenover hem stellen.

‘Bent u hier alleen gekomen, om over Ruth en Mozes te praten?’

‘Hoe durf je?’ vroeg Eva en ze stond op.

‘Gaat u zitten. We kunnen toch alles gewoon met elkaar bespreken? Daar hoeven geen harde woorden bij te vallen. Ik heb gezegd.... dat er in de kille langzamerhand een andere geest komt, Joden sluiten zich aaneen, het is net...’

‘Of er gevaar dreigt,’ zei Marcus.

‘Ik ben bereid,’ riep Eva uit. ‘Ik ben niet bang voor enig gevaar.’

‘Ik ben ook bereid, natuurlijk, wij moeten altijd bereid zijn, maar nog een dagje leven, dat is ook niet kwaad. Er zijn toch ook mooie dingen in het leven, bijvoorbeeld die verloving, dan het huwelijk later, waar ik jullie over verteld heb.’

‘En wanneer trouwen ze?’

‘Ze zijn nog heel jong, maar ik voor mij, ben altijd een voorstander van een vroeg huwelijk geweest, een jongen wordt barmitswo op zijn dertiende verjaardag, dan is hij een man. De ouders moeten jong zijn als er kinderen komen, dat zeg ik. Jullie Rafaël denkt er anders over.’

‘Zo,’ peinsde Marcus, ‘is hij daarvoor in de eerste plaats gekomen?’

‘Ik heb van je vrouw gehoord, Marcus, dat Ruben's vrouw hier in huis is.’

‘Ja, natuurlijk.’

‘Natuurlijk, er is bezwaar tegen, dat een Joods meisje in een Christen-gezin onderdak vindt, maar er is geen bezwaar tegen, dat een Christin bij Joden komt.’

‘U wilt mij met het oog op Rafaël waarschuwen.’

‘Wie zegt dat nou? Ik had het niet zo willen zeggen, maar nu jezelf erover begint, zal ik je vertellen, dat ik die vrouw toevallig op straat heb gezien.’

‘U ziet alles.’

‘Ze zag mij niet. Ik ben te min voor zulke vrouwen, een

kleine, grijze rabbi, zoals ze zeggen, met een dikke buik. Ik zag haar voor een winkel en toen wees Sjloume mij die vrouw aan.

“Dat is nu de weduwe van Ruben,” zei hij. ‘t Waren zijn eigen woorden. Ik zag haar en haar kleding.’

‘Wat heeft u daarmee te maken?’ vroeg Marcus rauw.

‘Rafaël heeft bewezen, dat hij zijn plicht als Jood kent,’ zei Eva. ‘Geloofst u, dat Gertrud voor hem een gevaar is?’

Hij antwoordde haar niet onmiddellijk.

‘Hoe word ik door vijanden omringd,’ riep Marcus uit, ‘Waarom voegt u zich ook bij hen? U heeft mijn gezag ondermijnd en doet, of u als vriend hier komt!’

‘Ik ben geen vijand van u, alleen van uw handelingen en overtuigingen, dat heb ik nooit onder stoelen en banken gestoken.’

‘Mijn handelingen en overtuigingen gaan u niets aan.’

‘Ik ga verder over die vrouw en Rafaël. U weet, wat we met Rafaël hebben beleefd, we hebben met die jonge man enige ondervinding opgedaan. Hij heeft Bella Bamberg, de dochter van een rijke en geziene Jood versmaad, en die.... die Betsy Sevenhoven de voorkeur gegeven; met moeite heeft hij van haar afgezien.’

‘Zo moet u niet spreken. Hij heeft van Betsy gehouden en hij houdt nog van haar.’

Eva mengde zich in het gesprek.

‘Houdt hij nog van haar?’ vroeg ze smartelijk.

‘Hij heeft de smaak te pakken,’ riep de opperrabbijn boosaardig uit.

‘Dat mag u niet zeggen, zo niet,’ zei Eva. ‘Ook als hij van haar houdt, heeft hij de zonde uitgewist, u mag hem niet vervolgen.’

‘U kent onze heilige taal, loosjan hakaudesj. Luister naar wat ik u zal zeggen. Laat loosjan hakaudesj in uw oren klinken en naklinken.’

‘Ook ik luister,’ zei Marcus.

De opperrabbijn was een geleerd man in Israël en men moest voor die geleerdheid eerbied hebben en voor de woorden, welke de geleerdheid bevatten. Zijn stem klonk:

‘Soms houdt iemand een weg voor de rechte en toch voert deze naar de dood.’ Hij hief zijn handen in de hoogte en verklaarde: ‘de weg, die mensen voor de rechte houden, voert naar de zonde tegenover God en de zonde voert naar de dood.’ Hij zweeg even, ging daarna voort en sprak zonder stemverheffing, ja, de eenvoud, waarmee hij de woorden zei, gaf er de betekenis aan:

‘Je moet voor de vreemde vrouw, voor de boeleerster met haar gladde woorden bewaard worden. Toen ik een keer voor het raam van mijn huis door het tralievenster keek, zag ik onder de onervaren jongens een domme knaap, die om de hoek van een straat naar haar huis ging. Er heerste schemering, het werd avond, nacht, duisternis, en een vrouw, als een hoer opgesmukt, gereed de zinnen op te wekken, kwam hem tegemoet. Zo'n vrouw is ongeduldig, losbandig, ze loert op straat en plein naar prooi. Ze greep hem vast en kuste hem.’

‘Uit het heilige boek, Marcus,’ zei Eva, ‘we moeten er met geest en ziel, met heel ons vermogen naar luisteren.’

‘Ze zei met onbeschaamd gezicht: ‘ik moest dankoffers brengen, ik heb vandaag mijn gelofte betaald, en daarom ben ik jou tegemoet gegaan; ik heb je gezocht en gevonden. Over mijn bed heb ik lakens van Egyptisch linnen gelegd en het met myrrhe, aloë en kaneel besprenkeld: laten wij ons aan de liefde bedrinken en uitgelaten zijn in liefkozingen, nu mijn man niet thuis is; hij heeft een verre reis ondernomen en eerst bij volle maan komt hij terug.’ Door haar woorden verleidde ze hem, haar gladde tong troonde hem mee, en hij liep achter haar als een rund, dat ter slachtbank wordt geleid, als een vogel, die naar de strik vliegt, zonder te beseffen, dat het om zijn leven gaat, vóórdat het te laat is.’

‘U heeft als altijd gelijk,’ zei Eva.

En Marcus: ‘Alle tijden zijn dezelfde, de mensen zijn altijd dezelfde, onveranderlijke wezens. Waarom wendt u de

blik van de werkelijkheid af? “De liefde is het zout der aarde” zei Gertrud. Ik kan Rafaël niet in een onnatuurlijk leven leiden.’ ‘Als ik er met hem over praat,’ voegde hij er bitter aan toe, ‘maak ik alles nog veel erger, dan komt te voorschijn, wat anders misschien verborgen was gebleven. De minste toespeling van ons roept het spook op, waarmee u dreigt.’

‘Ik heb geweten,’ zei de opperrabbijn droevig, ‘dat u zo zou praten; u bent van een verkeerde zuurdesem doortrokken.’

‘Met evenveel recht,’ zei Marcus, ‘kan ik zeggen, dat u ervan doortrokken bent.’

De opperrabbijn sprong uit zijn stoel op. Er ging van zijn houding, zijn gezicht, hoe zijn ogen ook dweepziek schitterden, geen gezag uit, alleen van zijn stem en overtuiging.

Hij wilde iets zeggen, maar Marcus, die ook was opgestaan, onderwierp hem aan zijn invloed.

‘Ik ben een Christen,’ zei hij.

Hij was als een rivier, ontembaar, ontoombaar, toornig, zoals men hem zelden zag. De opperrabbijn zweeg.

‘U bent hier gekomen, om met mij te spreken over mijn boek, dat het Christendom predikt.’

Eva stond nu ook op. ‘Wat is dat voor een boek?’

‘Ik heb jou geen verdriet willen doen en er niet met je over gepraat.’

‘Wat is dat voor een boek, waarmee je me verdriet doet?’ vroeg ze verontwaardigd. Marcus' toorn had zich niet gelegd; hij wendde zich tot de opperrabbijn.

‘Waarom heeft u niet dadelijk de reden van uw komst gezegd?’

‘Ik kwam ook voor andere dingen; die staan met elkaar en met uw boek in verband.’

‘Waarom bent u het ene ogenblik welwillend en het andere vijandig?’

‘Beide gevoelens zijn oprecht.’

‘Waarom ben ik door vijanden omringd? Waarom behoort u tot hen en wendt u uw krachten tegen mij aan? Dat

is de vloek.... van de verdeeldheid op deze wereld, dat zij, die bij elkaar behoren, tegen elkaar strijden. Hoe is het mogelijk, dat op dit ogenblik twee Joden, uit dezelfde stam gesproten, door hetzelfde gevaar bedreigd, elkaars doodsvijanden zijn?

‘Ben je uitgepraat? Ben je eindelijk klaar met jouw waarom's?’

‘Nee, alles zinkt in mij weg en dat is uw schuld. U hebt mijn vrouw tegen de geest van de tijd opgezet, het is Rafaël's ongeluk en Ruben's dood geweest. We hadden Ruben de vrijheid moeten laten. Ook ik heb schuld: hoe zie ik dit nu in! Eerlijk had ik in dit huis moeten belijden, wat ik in mijn boek heb bekend: ik ben Christen.’

‘U hoort het uit zijn eigen mond, nu hoort u het.’

‘Ja,’ zei Eva zacht, ‘maar al had ik het niet gehoord, toch is het goed, dat hij het heeft gezegd.’

‘Ik oefen geen invloed uit: tussen man en vrouw wil ik geen scheiding maken.’

‘Die scheiding heeft u niet gemaakt, dat heeft hij-zelf gedaan.’

‘Daarom heb ik mij dus tegen mijn aard in geschikt en geplooid, mezelf verloochend en ben ik een lafaard geweest.’

‘Ben je....?’ de opperrabbijn aarzelde het woord uit te spreken. ‘Ben je?’

‘Nee, ik ben nog niet gedoopt.’

‘Nog niet? Waarom laat jij je niet dopen? Wie een overtuiging heeft, moet ervoor uitkomen.’

‘Ik moet altijd mijn verstand laten spreken, vóór alles. Van heinde en ver komen de Joden naar mij toe, om mij raad en hulp te vragen. Als ik mij laat dopen is daar een eind aan gekomen, wie zich laat dopen, is voor de Jood geen Jood meer. Er komt een moeilijke tijd voor de Joden, meent u, dat het anti-semietisme bij de Nederlandse grens zal ophouden? Mag een officier in tijd van nood om der wille van zijn persoonlijke overtuiging zijn troepen verlaten?’

‘Waarom heb jij je dan niet vroeger laten dopen?’

‘Omdat een stem mij waarschuwde, dat deze tijd zou komen.’

De opperrabbin antwoordde niet rechtstreeks op Marcus' verdediging, alleen zijn stem klonk scherp en snijdend, dat was zijn aanval. Eva zweeg.

‘Hoe goed heb ik gedaan Salomon Barsch in jouw plaats als parnes te laten benoemen, dat is een goede gedachte en daarna een goede daad van mij geweest, die mij nu te pas komt.’

‘Toch zullen de Joden mij nodig hebben. Al zijn er nu veel,’ zei hij smartelijk (hij had hier nog nooit met iemand over gesproken), ‘die mij nu mijden, toch zal het ogenblik aanbreken, dat zij zich gedwongen voelen, naar mij toe te gaan.’

‘Ik zal proberen ook daar de mogelijkheid van af te snijden.’ Hij wilde weg gaan en bedacht zich. ‘Ik wenste u, vóór ik afscheid neem, nog iets te zeggen. Ik denk ook aan u beiden.’

‘Aan ons beiden?’ vroeg Eva streng, bijna berispelend. ‘We zijn niet meer, nooit meer: ‘ons beiden.’

De opperrabbin keek van de een naar de ander. ‘Ook dat nog?’ fluisterde hij.

Eva's hoofd was gebogen, zodat de mannen haar gezicht niet zagen.

‘Ook dat nog,’ herhaalde zij, ‘maar Rafaël leeft en zal met een Joods meisje trouwen.’ De opperrabbin zei zacht en mild.

‘Ik zou u beiden willen zeggen, dat ook ik om Ruben's dood heb geleden en zowaar ik hier sta.... de tranen....’ hij streek zich met een zakdoekje over het gezicht en Marcus hoorde de diepe, smartelijke trilling van het medelijden in zijn stem, ‘de tranen zijn herhaaldelijk uit mijn ogen gesprongen, als ik aan Ruben dacht.’

Eva zei trots:

‘Ik dank u.’ En toen: ‘Kodasj Boragoe heeft het mij vergund, dat ik geen tranen heb gelaten. Kodasj Boragoe in Zijn onverzettelijke en ondoorgrondelijke wijsheid heeft dit zo gewild.’

‘Ik geef u de hand,’ zei de opperrabbijn tot Marcus.

‘Ik neem de hand van mijn vijand niet aan.’

‘Ik geef u de hand,’ en de opperrabbijn nam Eva's uitgestoken hand in de zijne en zei droef:

‘Dit is als een symbool.’

Marcus stond stil in de kamer; niets aan hem bewoog; zijn stem klonk effen; zijn woorden waren eenvoudig.

‘Wij hebben hier met elkaar gepraat, of er buiten ons niets gebeurt, over kleine dingen, zoals men in Engeland, in Denemarken, in Polen, in Noorwegen met elkaar gepraat heeft, Wij zijn allen bevangen in ons eigen kleine levenslot. Eens heb ik gezegd: “Ruben” en nu zeg ik: “Rafaël. Rafaël zal sterven.’

Toen, plotseling, werd hij door een vreemde en onverklaarbare angst aangegrepen, hij breidde zijn armen uit en riep luid: ‘En wat zal er met Eva gebeuren? En wat met Beppie? Het is mij te moede, of ze Beppie...’

Twaalfde hoofdstuk.

Door heel Nederland, van grote naar kleine kille, ging de tijding, dat Marcus Christen was geworden en thuis van zijn vrouw gescheiden leefde. In de stad werd door de Joden over bijna niets anders gesproken en een ogenblik waren de wonderen van Sheila en Gertrud vergeten:

Sheila vormde de geruststelling, dat de Duitsers in Nederland anders dan in hun eigen land optraden.

Gertrud vormde de vage herinnering van het lot der Joden in Duitsland. Hoewel velen het hadden verwacht, ergerden zij zich over Marcus: een Jood kon uit overtuiging geen Christen worden, hij deed dit met bijbedoelingen; anderen hielden zoveel van hem, dat ze Marcus niet konden verloochenen en hem moesten verdedigen.

Beppie, het dienstmeisje, werd op straat door Simon Levi, natuurlijk in gezelschap van Levi Augurk, aangesproken.

‘Weet je het nieuwste?’ vroeg Simon Levi. ‘Ik moet niet het nieuws horen, maar het nieuwste. Het nieuws kan me niets schelen. Ik weet allang, dat Duitsland Polen is binnengevallen en dat ons land gemobiliseerd heeft, maar dat is gewoon nieuws. Wat is het nieuwste?’

‘Rafaël is officier geworden,’ zei Beppie trots. Ze sprak niet van ‘mijnheer,’ hij was Rafaël, officier of niet.

‘Heeft hij een echte sabel?’

‘Een sabel en een revolver,’ zei Beppie ernstig. Ze was helemaal geïmponeerd, en de oorlog tussen Engeland en Duitsland kwam er voor haar op neer, dat Rafaël een sabel en een revolver droeg. Zonder overgang vroeg ze nieuwsgierig: ‘wanneer gaan Ruth en Mozes trouwen?’

‘Ze zijn te jong -’ riep Levi Augurk uit.

‘Hij wil wachten, tot ze allebei diep in de zestig zijn,’ zei Simon Levi.

‘Mijn dochter Ruth gaat trouwen, als ik dat wil, ik geef de bruidsschat. Geeft iemand anders soms de bruidsschat?’

‘Doe er een valse gulden bij. Mijn zoon Mozes heeft zijn geld in zijn hersens zitten.’

‘Ik ga weer verder,’ zei Beppie. ‘Ik heb geen tijd.’

‘Wacht eens even, je moet niet naar zijn gijntjes luisteren. Hoe is het met de jonge mevrouw?’

‘Met de jonge mevrouw?’

‘Ja, met die Duitse.’ Er was minachting in haar gebaar en stem.

‘Die doet of ze de baas in huis is. Overal neust ze rond.’

‘En wat zegt ze van Rafaël?’

Beppie keek achter zich en fluisterde:

‘Ik zag, hoe ze naar hem keek, toen hij zijn uniform aan had.’

‘Zal ik je eens zeggen, wat ik er van denk? Zij is een Duitse spionne. Wat zeg jij, Simon Levi?’

‘Ze is er door de Duitse regering op afgestuurd, om het recept van kremsjeliesj hier van de Joden te weten te komen.’

‘Schei nou toch eens uit met die eeuwige gijntjes. Ik geloof, dat jij nog met een gijntje op de lippen zult sterven.’

‘Is er een mooiere dood denkbaar? Ja, als ik sterven zal, hoop ik niet zonder gijn dood te gaan. Het is veel makkelijker om de dood te lachen dan om het leven.’ Hij zou het nog eens herhalen, dat hij met een gijntje op zijn lippen wilde sterven, in een donkere wagon, die verder reed, als het onstuitbaar mensenlot.

‘Ze kan haar ogen niet van Rafaël afhouden,’ zei Beppie. Ze vond het interessant, dat ze zoveel belangstelling ondervond, want in het gewone leven lette niemand op haar.

‘Jij moet ook een uniform aantrekken, Levi Augurk. Dat heb ik altijd wel gezegd.’ Simon Levi ging op een afstand staan. ‘Je lijkt op Napoleon.’

‘Waar slaapt de jonge mevrouw?’ vroeg Levi Augurk.

‘Zo dom is mevrouw niet, dat ze er niet voor heeft ge-

zorgd, om Rafaël vlak bij de jonge mevrouw te laten slapen en ik heb mijn ogen niet in de zak en Rafaël wil eigenlijk niets van haar weten.’ De twee mannen lieten er weer niet op, dat ze Rafaël bij zijn voornaam noemde, ‘t Is een knappe vent. Ik heb een vriendin, een Christen meisje,’ voegde ze er haastig aan toe, die zegt: ‘Ik zou wel eens een avondje met hem uit willen.’ Ik zei: ‘en ik ook wel.’ Ze lachte. ‘En wat zou dat eigenlijk hinderen? Ik maak ook van mijn hart geen moordkuil.’

‘En hoe is 't met de bakker?’ vroeg Simon Levi.

‘Welke bakker?’

‘Nou, de Joodse bakker, die zulke lekkere galletjes bakt.’

‘Met die vieze vent. Nee, met hem wil ik niet trouwen.’

‘Waarom niet? Een man met zulk fijn brood?’

‘Zijn fijne brood kan mij gestolen worden.’

‘Heeft hij je wat gedaan?’

‘Niks. Dat moest er nog bijkomen.’

‘Waarom is het dan uitgegaan?’

‘Hij wou met me trouwen, vóór we getrouwd waren.’ Ze schaterde eensklaps van het lachen. ‘Ik zei: ‘ik kleed me niet nakend uit, vóór ik getrouwd ben. Voor geen man op de wereld.’

‘Dat zou precies hetzelfde zijn als het sjerhamangelous, vóórdat het eten begint.’

‘Foei, Simon! Ben jij een getrouwd man? Mag je zulke gijntjes maken?’

‘Ik ben zelfs tweemaal getrouwd, en als ik weduwnaar word, zal ik weer trouwen, maar altijd zal ik een vrouw met een baard willen hebben.’

‘Ik houd me aanbevolen als derde, wanneer 't zover is,’ lachte Beppie, ‘en een baard zal ik me dan wel laten aanmeten.’

‘Waarom denk je, dat de jonge mevrouw een spionne is?’ vroeg Levi Augurk.

‘Weet je, waar ze om gevraagd heeft?’

‘Hoe zou ik dat nu weten?’

‘Om de sleutel van de brievenbus. Elke morgen....’

tip.... tip.... tip.... gaat ze de trappen af.... en dan hoor ik de sleutel in de brievenbus en dan blijft ze een hele tijd beneden staan.’

‘Maakt ze de brieven aan Marcus open?’

‘Dat weet ik niet. Maar ik geloof.... nu je 't mij vraagt.... dat ze de namen leest van de mensen, die mijnheer schrijven. Mijnheer krijgt overal brieven vandaan, uit alle landen van de wereld.’ Ze zweeg nadenkend. ‘En toch geloof ik niet dat ze een spionne is.’

‘Allemaal onzin,’ zei Simon Levi. De ernst was voor de gijn in de plaats gekomen. ‘Eerst zeg je, dat ze een spionne is, en nu ineens denk je, dat ze het niet is.’ Hij dacht: ‘Zal ik met Marcus spreken? Maar hoe kan ik nu over ernstige dingen praten? Toch vroeg hij: ‘Zal ik naar Marcus gaan?’

‘Jij naar mijnheer gaan? Hij heeft jou niet nodig, hij weet alles precies. En Rafaël weet het ook precies en mevrouw ook; we weten het allemaal precies.’

Dertiende hoofdstuk.

Gertrud Liesemeyer zat in de grote kamer en las een Duitse krant. Ze was het met alles, wat ze las, eens, ze vond, wat er in Duitsland gebeurde goed, maar over het buitenland kon ze zich geen oordeel vormen. In haar huwelijk met een Jood was ze anti-semiet gebleven, want men had haar zo opgevoed, en ze had dit gehoord: de hele wereld hadden ze bedorven en ze waren de drijvers naar oorlog en uitbuiting.

Ze droegen van alles de schuld, ook van de stemming tegen Duitsland, ze waren de leiders van het kapitalisme, de leiders van de revolutie. Eerst kort voor het huwelijk met Ruben had ze geweten, dat hij een Jood was, en toen kon ze niet meer terug, want hij had bij haar iets gewekt, dat zij voor liefde hield.

Ze was Ruben in alle Duitse steden, waar hij optrad, gevolgd, ze had zijn succes gezien en in haar lach vergeten, dat hij een Jood was. In Berlijn, gebeurde het onverwachte: Ruben trad in het vierde nummer op, stapte op zijn onhandige manier het circus binnen, zodat het publiek als gewoonlijk begon te schateren, toen in de voorste rij plotseling een man opstond.

‘Vreemdeling,’ joelde hij, ‘vreemdeling in een Duits circus? Waar is je ster?’

Voordat iemand zelfs de betekenis hiervan kan begrijpen, vóór Gertrud zich van enig gevaar bewust was, stonden er veertig, vijftig mensen op, die in koor riepen: ‘We willen geen Joden in Duitsland.’

Sommigen uit het publiek liepen hard weg, anderen begonnen mee te schreeuwen, en enkele minuten later kwam de politie, die vlak bij het circus had gewacht, want alles

was van te voren nauwkeurig afgesproken. Aldus deed men dit in Duitsland.

‘Blijven zitten, kalm blijven!’ De man, die het eerst had geroepen, wees naar Ruben.

‘Zijn leven loopt gevaar, hij moet beschermd worden.’

Gertrud bleef zitten. Haar hart klopte niet luider dan anders: ze hoefde zich niet te beheersen, want haar hele opvoeding was op beheersing ingesteld en bovendien wist ze, wat er zou gebeuren, als ze hem trachtte te helpen. De volgende morgen las ze het bericht in de krant. De politie had hem ook op aandrang van het publiek, willen beveiligen, maar bij onderzoek bleek Ruben een internationale misdadiger te zijn. ‘Hij had geprobeerd te ontvluchten en was op de vlucht doodgeschoten.’

Zó stond het in de krant, maar Gertrud kende die berichten: ‘een internationaal misdadiger’ was iedere Jood en het ‘doodschieten op de vlucht’ betekende langzaam doodmartelen, maar Gertrud vond, en zelfs niet eens tot haar verwondering, de zaak volkomen in orde. Ruben was vogelvrij verklaard en hoorde als Jood niet in het leven thuis.

Er bestond geen groter schuld dan de zijne: dat zijn voorouders Joden waren geweest: daarom bedreigde hij het Duitse volksbestaan, de drang naar het vestigen van een Duits wereldrijk.

Na zijn dood werd ze niet met rust gelaten. Toen ze in haar kleine flat was teruggekeerd, en de sleutel, die ze bij Morse, de portier, in bewaring had gegeven, terug ging vragen, wist ze, dat de moeilijkheden zouden beginnen.

Morse deed helemaal geen moeite, het doel van zijn vragen te verbergen, want iedereen wist, dat hij in dienst stond van de Sicherheitsdienst en dat hij een verwoed hater was van alle Joden, ja, dat hij uitsluitend om deze reden tot de Nazi-partij was toegetreten.

Wel liet hij zijn stem beleefd, correct klinken, om de uiterlijke schijn te bewaren.

‘Terug van de reis, mevrouw?’

‘Ja, mijnheer Morse.’

‘Waarom heeft u voor mij verborgen gehouden, dat in dit blok woningen een Joodse huurder was?’

Al klonk er een ondergrond van wellevendheid in zijn woorden, zoals het een portier betaamt, Getrud zag in zijn ogen de toorn en verontwaardiging over dit bedrog, en... ze voelde deze met hem mee, al waren ze tegen haar gericht. Voor een Duits meisje bestond er geen groter schanddaad, dan die welke zij had bedreven, en nog kende niemand de volle omvang van haar misdrijf: dat ze Ruben had bewonderd, dat ze met valse papieren was getrouwd en dit had geweten. Op het ogenblik zag ze geen andere uitweg dan mijnheer Morse zo beleefd mogelijk te behandelen.

‘Ik zou het graag hebben gezegd, mijnheer Morse, maar ik wist het niet, heus niet.... U zou de eerste zijn geweest, aan wie ik het had verteld. Ik heb altijd een groot vertrouwen in u gehad, gelooft u me, ik heb u er toch niet willens en wetens in laten lopen?’

Ze stond tegenover hem als een schoolmeisje, dat stout is geweest, tegenover een strenge meester, en telkens wierp ze een schuwe blik naar hem, om te zien, of haar woorden indruk op hem maakten; hij stond echter massief en onvermurwbaar door het grote onrecht dat ze hem had aangedaan. Men zou kunnen denken, dat hij ook in het complot was geweest, dat hij misschien geld of levensmiddelen had aangenomen, om te zwijgen!

‘Gelooft u me nu, mijnheer Morse,’ smeekte ze. Hij lachte een lelijk lachje.

‘Kom nou, toen u met hem verloofd was, wist u al....’

‘Nee, mijnheer Morse!’ Ze begreep heel goed, wat hij bedoelde, maar hield zich onnozel en onwetend.

‘U heeft de ogen toch niet in de zak? Dan wist u het wel, toen u getrouwd was, of heeft u samen niet als man en vrouw geleefd?’ Nu lachte hij gemeen.

‘Natuurlijk, mijnheer Morse, wat bedoelt u eigenlijk?’

‘U kunt mij niets wijsmaken, probeert u uw kunsten maar ergens anders; u zult u moeten verantwoorden.’

De volgende dag werd ze op een bureau van de Gestapo ontboden. Bij een tafel zat een wat oudere man in uniform, die een gemoedelijke indruk maakte. Hij hield er niet van, vrouwen te ontvangen, doch hem was het onderzoek in de Jodenzaak Gertrud Liesemeyer opgedragen en hij vroeg haar naam, leeftijd, plaats van geboorte.

‘Kunt u bewijzen, dat u Gertrud Liesemeyer bent?’

‘Ja.’ Ze nam de papieren uit haar tasje en hij keek ze zorgvuldig na.

‘Goed, maar bij uw huwelijk is er bedrog gepleegd; er zijn papieren overgelegd, die vervalst waren.’

‘Nee,’ zei ze rustig. ‘Dat is een leugen.’

‘Weet u de naam van de vervalser ook niet?’, vroeg hij in een poging om ironisch te doen.

‘Ja,’ zei ze, ‘die weet ik wel.’

‘Hoe is die naam?’

‘Bretano.’ Ze zei niet: ‘Mijn man,’ en ook noemde zij zijn werkelijke naam niet; ze was zo gespannen als een springveer, maar uiterlijk was ze volkomen rustig en zeker, als iemand, die de waarheid spreekt en deze om der wille van de onaantastbaarheid niet kan verlaten.

‘Wilt u beweren, dat Bretano zelf de papieren heeft vervalst?’

‘Ja.’

‘Waarom heeft u het na uw huwelijk verzwegen?’

Ze voelde, dat hij niet onwelwillend tegenover haar stond en het onaangenaam vond haar te moeten ondervragen.

‘Hij heeft het mij belet.’ De gedachte, dat Ruben dit had kunnen en willen beletten, deed haar bijna lachen.

‘Hoe heeft hij dit verhinderd?’

Ze keek minachtend naar het plompe figuur en het brede gezicht met het lage voorhoofd en de domme ogen, maar ze moest er rekening mee houden, dat zijn rapport kon worden gelezen door iemand, die verstandiger, slimmer was dan hij. Ze moest altijd aan de rand van de mogelijkheid blijven en nooit de grenzen van de waarschijnlijkheid overschrijden. Hoe kende ze instinctmatig en aangeleerd de trucs, die de leugen moesten ondersteunen en....

als 't erg ging spannen, kon ze nog altijd geld bieden. Een leugen kon dikwijls de Duitse zaak dienen en dan werd hij zelfs als propagandamiddel aangewend.

De Nazi-partij en de Sicherheitsdienst vonden deze zaak zeker van weinig belang en daarom hadden ze een ondergeschikte politiemann met het onderzoek belast, maar hoewel haar dit aan de ene kant geruststelde, was en bleef ze aan de andere kant waakzaam, omdat de moord op een Joods artist van niet-Duitse geboorte en in Duitsland gedood, toch niet zonder belang kan worden geacht.

Ze moest haar leugen in de geest van de Nazi-partij kiezen en daarom antwoordde ze:

‘Hij heeft mij bedreigd, dat hij me dood zou schieten.’

‘Hij was toch niet altijd bij u? U had toch wel eens gelegenheid ons bericht te zenden?’

‘Natuurlijk niet,’ lachte ze onbevangen. ‘Ik werd voortdurend door Joden bewaakt en kon niets doen, zonder dat het werd opgemerkt.’

Ze vond haar antwoord vanzelf en te oordelen naar de uitdrukking van haar gezicht, aanvaardde hij haar leugen als waarheid.

‘Dat is interessant.’

‘Hij had een revolver onder zijn hoofdkussen.’

‘En was die geladen?’ Hij boog zich naar haar over.

‘Natuurlijk.’

Hij geloofde onvoorwaardelijk in de betrouwbaarheid van de Duitse pers en haar verhaal werd voor hem een bewijs van de eerlijkheid der dagbladen.

Uit de mond van deze vrouw hoorde hij van de wreedheid der Joden, die zich op dergelijke lage wijze tegen Duitsland wilden verzetten. Bovendien bevredigde haar verhaal zijn lust naar sensatie: nu kreeg hij, waarnaar hij in de bioscoop zo dikwijls had verlangd, gelegenheid om de ridder te zijn van een belaagde Duitse vrouw! Hij zou er bijna zijn plicht door vergeten.

Gertrud had voortdurend het gevoel, dat ze Ruben bedroog, en het hielp haar niet meer, dat ze tegen zich zelf zei: ‘Hij is immers dood, wat doet het ertoe?’ Het deed

er wel toe, aldoor zag ze Ruben, die helemaal niet op een clown leek, vóór zich, met bedroefde ogen en ze sloot de hare, om zijn beeld te doen verdwijnen. Maar dit lukte haar niet, integendeel, hij kwam nog dichterbij haar.

Ze dacht: 'Hij moet toch begrijpen, waarom ik zo lieg?'

De politiebeambte had iets gezegd en ze moest z'n woorden in haar geest verzamelen. Waarom had zij, die toch steeds op haar hoede moest zijn, een ogenblik haar eigen gedachten gevolgd?

'Hoorde u me niet?', vroeg hij bars.

'Ja, zeker,' en eensklaps wist ze, wat hij had gevraagd.

'Waarom heeft hij zijn inkomen of vermogen niet opgegeven?'

Haar antwoord raakte kant noch wal.

'Dat heb ik mezelf ook vaak afgevraagd.'

Onderwijl kreeg ze haar tegenwoordigheid van geest terug en dit moest ook, omdat ze nu tegenover de vraag stond, die ze het meest had gevreesd. Ze hoorde tot de mensen, die zich nog meer aan geld en goed hechten dan aan het leven, en als ze niet oppaste, zouden ze haar van haar geld en dat van Ruben beroven, haar linnen en lijfgoederen in beslag nemen. Ze had een deel van de nacht nagedacht over het antwoord op deze vraag, die moest komen, en nooit tevoren had ze zich zo eenzaam gevoeld, zonder een mens, die haar raad kon geven, zonder een reden te vinden voor Ruben's gedrag, houdbaar genoeg om aangenomen te worden. Ze kon zich ook niet sussen met de gedachte: 'daar vind ik later wel wat op.' Ze had het geld onder de vloer verborgen en als ze kwamen om huiszoeking te doen, zouden ze het zeker vinden en in beslag nemen: dan zouden ze haar naar een concentratiekamp sturen. Vrouwen zouden haar martelen, o! ze wist hoe wreed vrouwen, die de macht hebben, tegenover anderen kunnen zijn, ze zouden haar het allervuilste werk laten doen, honger laten lijden, en als ze, maar die kans was uiterst klein, vrij kwam.... wat zou er dan volgen?

Een gril, een vermoeden van de man, die haar ondervroeg.... en ze was verloren. Dat moest tot iedere prijs

worden vermeden.... Deels uit een soort instinct, deels uit vrouwelijke berekening, boog ze zich iets voorover en glimlachte onbevangen, terwijl het begin van de gleuf tussen haar borsten zichtbaar werd. Op het ogenblik van zijn verwarring en het gluren van zijn spleetogjes, ging ze weer rechtop zitten, gewoon, net alsof de prikkeling onopzettelijk was geschied en ze had even tijd om te denken: ‘Alle mannen zijn hetzelfde, behalve Ruben.’ Ruben had van haar gehouden en nu wist ze, dat hij niet anders zou hebben gevraagd, dan dat ze zich zou verdedigen, ja, dat hij clownig om het toneel tussen deze plompe man en haar zou hebben gegrijnsd. Ze verloochende Ruben niet door leugens of comediespel, neen, ze eerde er juist zijn nagedachtenis mee, en ze handelde in zijn geest door zo te doen als ze deed.

De politieman keek haar voortdurend aan en zei toen onverwachts:

‘Nee, het gaat niet, u bent met een Jood getrouwd geweest.’

‘Wat gaat niet?’ vroeg ze onschuldig.

‘Dat ik u vraag vanavond mee naar de bioscoop te gaan.... ik zou het graag hebben gewild.’

Hij zuchtte. ‘Laten we met het verhoor verder gaan: waarom heeft hij zijn inkomen of vermogen nooit opgegeven? Ik herhaal mijn vraag.’

‘Ik weet met het geld wel raad.’

‘Dat kan ik niet in het rapport zetten.’

‘Waarom niet? Ik geef wat voor uw gedachten.’

‘Nee, nee,’ zei hij hulpeloos. ‘U heeft zich schuldig gemaakt.... mevrouw Bretano.... aan de misdaad, dat u met een Jood....’

‘En u heeft in uw rapport staan, dat ik het niet heb geweten!’

Hij werd door de heiligheid van ieder rapport, ook als hij het zelf had geschreven, aangegrepen, hij had een diep ontzag voor alles, wat met inkt was geschreven, vooral wanneer er op het beschreven papier ook nog een stempel stond. Zo'n verslag werd gelezen door de hoogste autori-

teiten, die op hun beurt aan de deugdelijkheid, vooral aan de waarheid ervan niet twijfelden.

‘Ik heb al het geld uitgegeven, dat hij verdiende, omdat ik dacht: ‘hij is toch maar een Jood.’

‘Dat kan in het rapport,’ zei hij opgeruimd.

De telefoon klonk en dadelijk dacht ze... ‘Dat gaat over mijn zaak.’

Ze hoorde, hoe de stem van de kolos tegenover haar kort en knappend, militair klonk; hij sprak met één van de machthebbers en al gauw verloor zijn stem de rauwheid, en vleierend, zalvend vloeiden zijn woorden, terwijl hij vol ontzag voor de telefoon zat.

‘Het rapport is gereed.’ Dat was het eerste begrip, dat tot haar doordrong. Hij legde de telefoon op de haak en zei:

‘Ik moet u naar boven geleiden, twee trappen hoog.’

‘Is er een nieuw verhoor?’ Hij keek om zich heen en fluisterde toen:

‘Nee, geen verhoor. De plaatsvervanger van Himmler wil u spreken.’

‘Mij spreken?’ vroeg ze verwonderd.

‘U volgt mij.’ Hij klopte voor haar aan de deur en toen er ‘Binnen’ werd geroepen en zij in de kamer was gestapt, ging hij in militaire houding staan, reikte het verslag over en wachtte tot Himmler's plaatsvervanger zei:

‘U kunt gaan’ en tot Gertrud:

‘Gaat u zitten.’

Enige seconden keek hij haar met z'n tintelende, donkere ogen aan: toen las hij het verslag en glimlachte.

‘Luistert u goed.’

Hij vertelde haar van Moller en Doluph, van Marcus en Rafaël.

‘Wat moet ik doen?’

‘U moet eerst naar Marcus gaan, uw schoonvader,’ weer glimlachte hij ‘uw Joodse schoonvader.’

‘Het is de vraag,’ zei ze bits, ‘of het mijn schoonvader is. Mijnheer Bretano is onder een valse naam met mij getrouwd. Wettig ben ik niet met een Jood getrouwd.’

‘Dat aanvaard ik niet.’

Ze zaten een tijdje zwijgend tegenover elkaar en ze overwoog het belang van zijn woorden.

Toen vroeg ze, zonder op de vorige kwestie terug te komen:

‘Mag ik mijn geld en goed houden?’

Hij scheen enige tijd over zijn antwoord na te denken.

‘Ja, dat mag u houden en u heeft de volgende opdracht: we willen de buitenlandse, vooral Amerikaanse relaties van die Marcus kennen en wij willen, dat, wanneer u die goed hebt genoteerd, u zich tot Doluph wendt, niet tot Moller. Heeft u dit begrepen?’

‘Volkomen.’

‘Rapporten over de verhouding Moller-Doluph zijn ook gewenst, maar niet absoluut noodzakelijk. U kunt gaan.’

Ze ging en groette onderdanig.

Veertiende hoofdstuk.

*She is not fair to outward view
As many maidens be
Her loveliness I never knew
Until she smiled to me.*
COLERIDGE

Tot de wonderen vóór de tijd van de Duitse inval hoorde het feest ter ere van het huwelijk van Mozes Levi, de zoon van Simon, en van Ruth Augurk, de dochter van Levi, die zijn toestemming eindelijk had gegeven om van het gezanik af te zijn. Het leek, of alle Joden in de machtige oude stad feestelijk gestemd waren, omdat deze bruiloft hen aan oude, gelukkige dagen herinnerde, toen alle Joodse huwelijken werden gesloten in de Synagoge, die reeds in de zeventiende eeuw was gebouwd, en of zij, door aan dit feest deel te nemen, of er alleen maar aan te denken, het naderend onheil van zich konden afschuiven.

De voortdurende gedachte: ‘zouden de Duitsers komen?’ werd door dit eenvoudige huwelijk een ogenblik onderbroken en daarom gaven talrijke Joden, die bruid of bruidegom ternauwernood kenden, geschenken: ook was in het geven van geschenken het bijgeloof verscholen, dat zij op deze wijze God konden bewegen, de Duitse troepen Nederland niet te laten binnenrukken, zoals in vroegere tijden een primitief man een goede daad verrichtte, om zijn godheid gunstig te stemmen.

Simon verkeerde al dagen van te voren in zulk een vreugde, hij was zo opgewonden, dat hij geen gedachte aan zijn zaak besteedde, geen rooie duit verdiende en bovendien ook nog Levi Augurk van zijn handel afhield.

Levi Augurk zag er heel deftig uit, in een ouderwetse

geklede jas met hoge hoed en zijn plechtig gewaad en uiterlijk vormde een tegenstelling met Simon Levi, die een dophoedje droeg en een gevlekte gescheurde jas.

‘Zijn er weer nieuwe geschenken gekomen?’

‘Vanmorgen,’ zei Levi Augurk plechtig: ‘vier en twintig zilveren lepeltjes.’

‘En wat nog meer?’

‘Een poef.’

‘Wat zei je daar?’

‘Ze noemen het een poef.’

‘Wat doe je ermee?’ vroeg Simon Levi.

‘Daar moet men op zitten.’

‘Is het een soort stoel?’

‘Nee, zo'n opgevuld ding.’

‘Ik moet het dadelijk zien,’ zei Simon Levi woest. ‘t Kan geen ogenblik wachten.’ Toen hij er bij stond, hief hij de handen vol verwondering in de hoogte. ‘Kodasj Boragoe, sta me bij! Adonai ellaukijnoe, het is een nuttig cadeau, want niemand weet, wat hij ermee moet doen. 't Heeft de gestalte van een pas-geboren olifant, die ze de slurf hebben afgenomen.’

Toen de Joden naar de synagoge gingen, om de huwelijksinwijding bij te wonen, hadden enkelen 't gevoel, of er geen feestdagen meer na deze zouden zijn. Er hing dreiging van oorlog in de lucht, al sprak iedereen ervan, dat het gevaar minder groot was dan het leek, en nu, met de stad vol soldaten, moest alles vergeten worden door dit huwelijksfeest.

Simon Levi stond buiten de synagoge, om de gasten te ontvangen en sprak iedereen, of hij hem kende of niet, als zijn beste vriend aan. Hij probeerde de deftigheid van Levi Augurk, wiens dophoedje hij geleend had, na te doen, maar dit mislukte, omdat de kranten, die hij in zijn te grote hoed had gestopt, hem als een guirlande om zijn oren zwierden; of hij zich hiervan bewust was, wist niemand.

Hij droeg een wit-flanellen broek, die hij een jaar geleden voor zijn handel had gekocht, maar niet kwijt kon. Z'n vrouw, Ruth, Mozes, hadden hem gesmeekt en bezwo-

ren, niet met deze broek op de bruiloft te komen, maar het had niet mogen baten. Toen Marcus hem zag, wendde deze zijn gezicht af: geen plotselinge lach, maar een gevoel van smart welke in hem op, zo plotseling, dat hij er zich eerst geen rekenschap van kon geven, hoe dit gevoel was ontstaan, in welke verborgen gronden van de ziel het zijn oorsprong had gevonden.

‘Hoe nevelig zijn de grenzen tussen humor en tragiek,’ dacht Marcus.

Zo dikwijls had hij om Simon Levi gelachen en hij voelde een diepe vriendschap voor deze man, de enige makker van z'n zoon Ruben. Dit was het, hieruit kwam z'n verdriet voort: door Simon's onverwachte, vermakelijke figuur werd het beeld van Ruben weer voor hem opgeroepen en vreemd, op hetzelfde ogenblik werd ook Simon's clown-ziel door leed bewogen en hij moest de statige man, die met afgewend gezicht vóór hem stond, troosten.

Beppie, die met alle Joden babbelde, had hem verteld, dat mevrouw en mijnheer nu ieder een eigen kamer hadden en geen woord tegen elkaar zeiden, dat de jonge mevrouw, de Duitse, overal rondneusde, deed of ze de baas in huis was en dat ze Rafaël niet met rust kon laten; van Rafaël vertelde ze, hoe hij nog steeds leed om Betsy Sevenhoven en haar niet kon vergeten. Wat een bron van zorg en ellende was dit alles voor Marcus! Zo werd Simon's ziel hierdoor bewogen, dat hij een ogenblik alle klucht en feestkleur vergat. Toch kon hij hem niet troosten op de wijze van andere mensen, want middenin z'n medelijden legde zich weer een mop, die hij moest uiten, of hij wilde of niet. De oude grijns verbreedde zijn gezicht, maakte er zich meester van en hij moest de mop vertellen, of hij door een natuurdrang werd beheerst.

‘Daar was eens een Jood, die net als mijn zoon heette, Mozes Levi, en die kwam bij een Christenman en zei, dat hij Christen wilde worden. Toen zei de Christenman: ‘dat is een goede gedachte van jou, maar er is een bezwaar tegen, dat je Mozes Levi heet, want dat is een Joodse naam.

‘Geen bezwaar,’ zei Mozes, ‘noemt u me dan Maarten Luther.’

‘Luther's naam is te hoog verheven en daarom moet je een andere naam kiezen.’

‘Als u mij geen Maarten Luther wilt noemen,’ zei Mozes, ‘zie ik er vanaf Christen te worden.’ Afijn, ze praten nog wat over en weer en tenslotte zegt de Christenman: ‘maar waarom Mozes Levi, wil je dan Maarten Luther heten?’

‘Dat is nogal eenvoudig,’ zegt het Jood je: ‘Al mijn ondergoed is gemerkt M.L.’

‘Waarom vertel je niet, wat er werkelijk in je omgaat?’, vroeg Marcus, en zijn dankbaarheid strekte zich naar het kleine mannetje uit.

‘Stil,’ zei Simon Levi. ‘Ik ben, zoals ik ben, ik leef nu eenmaal voor de gijn; en wat je zoon Ruben betreft, dat was een genie geworden in de gijn, als hij was blijven leven en één les heb ik hem meegegeven.... maar ik zie wel, dat u er niet voor de in stemming bent en je mag eigenlijk nooit een mens laten lachen, die er geen plezier in heeft.’

‘Wat doe ik in de synagoge?’ dacht Marcus. ‘Welke macht drijft mij, Christen er naar toe?’ Hij had geen vaste plaats meer, sinds Simon Barsch door de macht van de opperrabbijn parnes was geworden. En toch, ondanks alles, ook al werd hij van de Joden gescheiden door hun geloof, dat het zijne niet meer was, toch was en bleef hij een echte Jood: hoe duidelijk en scherp voelde hij dat juist nu! Hoe goed was hij hier thuis, hoe goed was het temidden van de zijnen, die hem, een afvallige, toch als een deel van hen beschouwden! Ze leefden mee met zijn verdriet, een zuiver Joods verdriet. Ze begrepen hem en Eva, hun scheiding in hetzelfde huis, Ruben's tragedie, Rafaël's radeloosheid.

Nog niet alle gasten waren in de synagoge: Sjloume van Laar kwam, gebogen door geboorte en de lasten van het leven; er waren diepe rimpels in z'n voorhoofd. Sinds Sheila hem had verlaten, beschouwde hij iedereen met argwaan, zelfs Simon Levi.

‘Ben jij de goosen?’

‘Adonai ellaukijnoe. Ik heb mijn plicht gedaan, ik heb achtereenvolgens de twee lelijkste vrouwen van de wereld getrouwd, maar ik voor mij ben gelukkig.’

‘Ik ben met een van de mooiste vrouwen op deze aarde getrouwd geweest.’

‘Dat ben je en je hebt er de gevolgen van gedragen. Het bestaat op de wereld niet, dat een man als jij een mooie vrouw kan houden. Wie legt er nou een gouden tientje op tafel, als hij omringd is door gannovim? Dat heb jij gedaan, Sjloume, en je gouden tientje is gestolen.’

‘En wat heeft jouw Mozes gedaan?’

‘Mijn zoon Mozes heeft de beste partij gekozen. De bruid is niet arm en niet rijk, niet lelijk en niet mooi, maar ze is door en door goed, de goedheid druipt haar waarachtig van de ogen als gesmolten boter. Mijn zoon Mozes heeft de tussenweg gekozen, tussen jouw vrouw en de mijne en tauras emmes, ze is een gebensjte kalle.’

‘t Wordt tijd, dat ik naar binnen ga. De goppe zal dadelijk beginnen.’

‘Zonder mij, de vader van de goosen, kan hij niet plaats vinden, dus je kunt wel even wachten. In het algemeen beschouwd, is elke seconde, dat een huwelijk wordt uitgesteld, gewonnen, maar vóór je naar binnen gaat, moet je mij zeggen: ‘waarom ben je gekomen?’

‘Dat zal ik je vertellen: vandaag verzamelen zich hier veel Joden uit de stad, zij, die nooit in de sjoel geweest zijn, komen er nu allemaal, of ze je zoon en je schoondochter kennen of niet.’ Hij keek achter zich. ‘Ik ben bang; ik wil gerustgesteld worden, zo is mijn aard. Ik wil gerustgesteld worden, doordat er een menigte mensen bijeen is, dan is het net, of er minder gevaar dreigt en al denken ze allemaal: “de Duitsers zullen ons land binnenvallen en de Joden vernietigen,” dan zeggen ze toch om van anderen hetzelfde te horen: “de Duitsers zullen ons land niet binnenvallen en de Joden niet vernietigen” en dan geloof je het van elkaar.’ Hij legde de hand op Simon Levi's schouder:

‘Jij denkt toch ook, dat de Duitsers ons met rust zullen laten?’

‘Ik denk daar weinig over na,’ zegt Simon Levi, ‘ik heb wel wat belangrijkers te doen. Als de Duitsers ons land binnenvallen gaan ze toch niet het eerst af op schorem vuil als wij zijn! Bovendien, wat geeft het, of je je ogen sluit? Wat helpt het, als je in een brandend huis bent en je doet net of er geen vlammen zijn?’

‘Dan zijn ze er ook niet, vóór je verbrand bent,’ zei Sjloume woest en hij wou in de synagoge gaan.

‘Wacht even,’ riep Simon uit en hij legde op zijn beurt de hand op Sjloume's schouder. ‘Nooit is er onder de Joden een kalle geweest, die zoveel cadeaux heeft gekregen als mijn schoondochter.’

Voor het eerst in zijn leven sprak hij het woord ‘schoondochter’ uit en het vervulde hem met eerbied voor zichzelf, dat hij het zover in zijn leven had gebracht een schoondochter te verwerven en nog wel zonder tussenkomst van een sjadjen.

‘Mijn zoon Mozes en mijn schoondochter Ruth zijn uit liefde getrouwd en liefde is op de wereld een zeldzaam artikel, als een zuivere schitterende diamant. Als je er geld voor betaalt, dan is de liefde vals.’

‘Ik heb geen geschenk gegeven,’ zei Sjloume vol berouw.

‘Toch welkom, arme broeder, ga naar binnen. Wanneer ik de schoonvader niet was, zou ik op de armelui's banken naast je zitten en morgen zink ik met plezier in de dalles terug.’

De oude synagoge was boordevol. Hij stond in een zijstraat der rivierkade, en van buiten leek het een onogelijk gebouw, omdat men hier in de zeventiende eeuw de Joodse godsdienst zo onopvallend mogelijk had beleden: alle nietofficiële godsdiensten werden in die dagen in het verboden uitgeoefend, omdat ze slechts geduld werden en openlijk vertoon vervolgd kon worden. In de geest van die tijd gezien behoorde Nederland tot de verdraagzaamste landen van de wereld, omdat op zolders, in kelders, in achteraf-huizen tenminste voor iedereen de mogelijkheid

had bestaan, zijn God te dienen. De synagoge, hoe armzalig ook van buiten, was van binnen versierd met kostbare tapijten, met fraaie gedreven lampen en luchters, en het licht van vele kaarsen trilde in de hoge ruimte.

‘De patrijzen verzamelen zich in de avond
Na het knallen der schoten, het blaffen van honden,’

dacht Marcus. ‘Nee, zo is het niet helemaal. Ze verzamelen zich al vóór het knallen van de schoten, de arme Joden. De massa brengt troost.’

‘Bent u ook Christen?’ vroeg de man naast hem.

‘Ik ben al lange tijd uit de kille,’ voegde hij er vertrouwelijk aan toe, en hij wist zelf niet, dat hij het Hebreeuwse woord gebruikte, zo gemeenzaam klonk het hem in z'n oren, ‘en daarom hoor ik weinig van wat er hier gebeurt; ik meen toch, dat me er iets van is verteld.... van uw Christendom.’

‘Ja.’

‘Ik heb gedacht, dat ik nog eenmaal voor mijn dood in de sjoel zou zijn.’

Marcus glimlachte.

‘Of begrijpt u dat niet?’

‘Nee, ik lach om uw woord ‘sjoel.’

‘Ik bedoel.... in de synagoge....’

‘We zijn nu allemaal Joden,’ fluisterde Marcus. ‘Een voor één zullen de bladeren vallen.’

‘Meent u, dat de toestand zo ernstig is?’

‘Iedereen moet zich voorbereiden.... en als het kan.... vluchten.’

Toen werd alles stil. De oude Joodse ceremoniën werden voltrokken en daarna sprak de opperrabbin:

‘God is mijn rotskloof, mijn vesting en bevrijding, de rotssteen, waarop ik bouw, mijn schild, mijn gelukshoorn, mijn burcht en toevlucht, die mij van geweld bevrijdt en ik prijs God als ik hem aanroep, van mijn vijanden word ik verlost.’

Hij keek alleen naar het jonge paar, de knappe man in

zijn eenvoudige soldatenuniform, en het jonge vrouwtje met haar in-goed blozend gezichtje vol verwachting naar hem opgeheven, en hij riep met bewogen stem:

‘Juicht, bewoners op deze aarde, tot eer van God, dient Hem met blijdschap, komt jubelend voor Zijn aangezicht’ en nu sprak hij alleen tot de beide mensen voor hem:

‘Zoon van een zorgende vader en een goede moeder, dochter van ouders, die het belang van hun kinderen dienen, en zelf een jonge vrouw vol goedheid, zoals uw man vol trouw en moed, eens zult u beiden moeten bewijzen, wat u waard bent....’ hij aarzelde even, ‘dit bewijs zal komen, want de dagen zijn nabij.’

Hoewel hij telkens zelf twijfelde, of dit gevaar al wel zo nabij was, en het telkens nog probeerde weg te redeneren, geloofde hij in de waarheid van zijn woorden en later herhaalde hij ze voor de verzamelde kille met een kleine verandering in de betekenis.

‘Eens kan het ogenblik komen, dat u het bewijs van uw waarde zal moeten leveren, want de dagen naderen langzaam, maar zeker.’

‘Ik zie hier in de synagoge veel mannen in uniform, de oorlog is nog niet in Nederland doorgedrongen, maar de tijd is als de nacht zo duister, een leeuw is uit zijn hol verrezen, een volkerenverdeler treedt te voorschijn.’ Hij sprak weer tot de beide mensen voor hem, zijn stem werd teder als van een vader. ‘Jullie tweeën gaat onversaagd het leven in, de een voor de ander, de ander voor de een, licht elkander voor met de fakkel van de liefde, en moge nooit in uw leven de fakkel van de haat ontbranden, of uw handelwijze worden bepaald door misverstand en verkeerd begrijpen.’

Allen zaten stil, nog meer door zijn stem dan door zijn woorden ontroerd. ‘Het leven is wonderlijk,’ zei hij peinzend. ‘Er kan een ogenblik komen, dat jullie beiden, jonge mensen, aan nog groter gevaar bent blootgesteld dan aan het gevaar van het leven; maar hoeft ik jullie tweeën toe te voegen: “wees moedig en onversaagd?” Denk ook, wanneer de verschrikking op jullie af komt, als een man

met dreigende vuist, de spierballen hoog gezwollen op de arm, en ogen, die niets dan vernietiging bedoelen, denk dan terug aan deze dag, toen jullie alleen maar door vrienden omringd waart, door allen, die zich nog Jood voelen.'

Plotseling had Simon Levi een bijna-onbedwingbare lust, de hoge hoed van Levi Augurk af te wippen, en hij grijnslachte bij de overdenking, wat een opschudding dit zou verwekken. Hij wou hem in de zij stoten, om hem zijn voornemens te vertellen, doch hij herinnerde zich bijtijds, dat hij in de sjoel zat, en hij vreesde het schandaal, de standjes, die hij later van zijn zoon zou krijgen. Daarom beet hij op zijn lippen, legde de armen over elkaar, om elke verleiding af te weren, en keek zo dom en onschuldig voor zich uit, of er niets aan de hand was.

Marcus had de innerlijke zekerheid van de opperrabbijn gehoord: de Duitsers zullen komen. Hoe waren de woorden van Herzl, de machtige Jodenleider, geweest: 'als jullie wilt, is het geen sprookje.' De terugkeer naar Palestina van alle Joden, de terugkeer naar het Oosten. Welke wegen waren er nog open....?

Niet meer naar Erets Jisroïl, het land van Israël. Hij zou willen opstaan en roepen: 'Vlucht, Joden, vóór het te laat is,' en hij moest zich als Simon Levi beheersen. 'Ik ben als Jeremia,' dach hij bitter, 'wie zal mij geloven?'

Boven in de vrouwen-afdeling zat Eva, afgezonderd van alle andere vrouwen, eenzaam, ja, door mensen verlaten en ze keerde nog meer dan anders tot zichzelf in: dit betekende bij haar, dat ze zich nog meer dan anders tot God wendde. Alle herinnering liet ze van zich afvallen, als een vale, afgedragen mantel; vrees voor de toekomst kende zij niet; in het heden, waarin zij ten volle leefde, bestond alleen Kodasj Boragoe, Wiens wegen niet die van mensen zijn.

Mozes en Ruth hadden beiden hei hoofd gebogen, als wachtten ze op iets, verwachtten zij iets. Haar hand beefde in de zijne, en eensklaps ging het beven over in een vaste druk, en haar lieve ogen, hij zou ze niet anders kunnen beschrijven, zagen hem aan. Het leek haar, of ze hem moest beschermen, haar moederlijkheid straalde zonnepwarm naar hem uit en ze dacht:

‘Ik houd van hem, zoals hij is, en ik zal nooit bang zijn om der wille van mezelf. Als ik angst zal voelen, zal ik angstig zijn voor hem.’

Terwijl hij naast haar zat en haar vaste handdruk voelde en haar sterke glimlach hem dwong, zich één met haar te voelen, legde zich de twijfel tastbaar om zijn borst, of hun geluk lang zou duren en bij het verlaten van de synagoge fluisterde ze:

‘Wat heb je gedacht, Mozes?’

‘Je moet me vertrouwen, Ruth, wat ik ook doen zal.’

De woorden waren misschien een gemeenplaats; er klonk echter in zijn stem iets, dat haar even deed stilstaan.

‘Mozes, je wilt toch niet zeggen....’

‘Nee Ruth, 't gaat niet om andere vrouwen,’ zei hij lachend. Ja, hij schaterde van 't lachen.

‘Hoe kan ik van een andere vrouw houden als ik van jou houd?’

‘Je leest zoveel in boeken,’ zei ze naïef en hij had zin haar op straat te zoenen.

‘Wat is het dan?’ vroeg ze.

‘Er is een geheim, dat ik je niet vertellen mag. Het staat in verband met de oorlog, die komt.’ Hij keek achter zich; iedereen had het met zichzelf te druk en niemand lette er op, wat kalle en goosen met elkaar bepraatten.

‘Ik heb.... maar.... ik ben maar.... heel onbetekenend....’

‘Je mag me niets verder zeggen,’ zei ze streng, doch ze glimlachte tegelijkertijd. ‘Dat je onbetekenend bent, geloof ik niet.’

‘Ik heb al te veel gezegd.’

‘We zullen er niet meer over praten.’

‘Tot de tijd is gekomen.’

‘Tot de tijd is gekomen.’

De gasten werden in een Joods hotel ontvangen en de Joodse kellners begroetten hen gemeenzaam, net of ze allemaal familie waren; wanneer men van een democratische samenleving spreekt, is die van de Joden dit bij uitstek; met moeite konden de kellners zich als correcte bedienden gedragen, en als Simon Levi een gijntje maakte, zorgden ze in zijn buurt te zijn en lachten mede. In het gewirwar van de stemmen tijdens het eten van alle zoetigheid, kiks en bolus, bij een glas limonade of een kop koffie - er werd geen alcohol gedronken - geraakte Simon Levi in een toestand van uitgelatenheid, waar hij zich geheel aan overgaf. Als Levi Augurk nu een hoge hoed had gedragen, zou hij geen ogenblik hebben gearzeld die van zijn hoofd te mikken.

‘Simon, ik heb me over je geschaamd. Daar loop jij, daar zit jij, als vader van de bruidegom in een broek, zoals ik die in mijn leven nog niet heb gezien.’

‘Wat mankeert er aan die broek?’

‘Komt men in zo'n broek in de synagoge? Is dat een broek voor een plechtigheid als een huwelijk? In het stadhuis keken de mensen er allemaal naar en daarom keek ik ook; er is meer op jouw broek gelet dan op bruid en bruidegom. Wil jij nog verder bij het feest in zo'n broek lopen?’

‘We komen straks langs een kledingmagazijn, en dan koop jij mij een nieuwe broek.’

‘Dat kan niet: ik heb mijn dochter vier duizend gulden als bruidsschat meegegeven, dan koop ik daar niet nog een broek bij.’

‘Nou, wat mij betreft, ik heb er geen bezwaar tegen de broek aan te houden. Ik zal jou eens wat vertellen: er was eens een man, en die at met zijn handen, of hij nou zuurkool at of pudding.’

‘Dat moet hij weten.’

‘Ja, maar toen was hij in een Joods hotel, en daar aten

ze sneden roastbeef met slabonen en gebakken aardappels met appelmoes en zwezerik in kalfsvet en toen at hij weer met zijn handen, en de eigenaar van het hotel ging met een dikke sigaar in zijn mond naar hem toe en zei: “Eet u ook met uw handen, als u in een Christen-hotel eet? Wat zou de eigenaar van zo'n hotel zeggen, mijnheer, als hij u zo zag eten?”

‘Dan zou hij zeggen,’ antwoordde de Jood: ‘maak als de weerlicht, dat u naar een Joods hotel komt, daar kunt u met uw handen eten.’

‘En wat wil je daarmee zeggen?’

‘Daarmee wil ik zeggen, dat, wanneer ik de bruiloft van jouw dochter bijwoon, ik in elke broek mag zitten, al was het in mijn onderbroek.’

‘Waarom koop ik nu geen nieuwe broek voor je? Ik kan toch wel honderd broeken betalen, als ik dat wil?’

‘Betaal dan die ene, en de vreugd zal wederkeren.’

‘Daar loop jij, daar loop ik, daar loop jij met een hoed met krantenpapier er in - en daar loop ik met een hoge hoed - daar loop jij met een jas aan....’

‘Wat heb je op die jas aan te merken? Die is dertig jaar geleden tweedehands gekocht voor dertig gulden.’

‘En die is nou zo bont als een tulpenveld.’

‘Dat heb je mooi gezegd, Levi Augurk, maar als ik er een kleine opmerking over mag maken, zou ik willen zeggen, dat er geen groene tulpen zijn, en groen zit er meer dan genoeg in mijn jas.’

‘Over de hoed en de jas zwijg ik, maar niet over de broek: 't is mijn noodlot, dat ik daar nu over moet praten, terwijl andere mensen in mijn omstandigheden het over het geluk van hun dochter zouden hebben. Wat jij me aandoet is verschrikkelijk; altijd sinds ik met jou omga, lig ik 's nachts wakker en vannacht zal ik weer niet slapen, en dan gaan er twee stemmen in me spreken. De ene stem zegt: ‘Waarom heb je Simon Levi geen nieuwe broek gekocht?’ en de andere zegt: ‘Je mag hem als huisvader geen nieuwe broek geven.’ Hij boog zich naar hem over en vroeg: ‘Heb jij geen andere broek?’

‘Ja, ik heb mijn daagse, maar die is helemaal aan flarden, die is nog niet netjes genoeg voor een vogelverschrikker. Je kent hem wel.’

‘Ja, hij is me wel bekend.’ Hij zweeg even.

‘Help me dan toch, red me, sta me bij! Zeg, dat ik je geen nieuwe broek mag geven, vind er een reden voor, dat ik hem niet kan geven.’

‘Misschien verkoop ik hem morgen wel weer,’ zei Simon Levi medelijdend, ‘als je mij een nieuwe broek geeft.’

‘Misschien verkoop je hem morgen wel weer,’ riep Levi Augurk blijde uit. ‘Je bent je gewicht aan goud waard, je hebt me helemaal gerustgesteld.’ Weer zweeg hij even en toen, met wantrouwen in zijn nauwe oogjes: ‘Nee, je zegt maar wat, want...’

Plotseling gingen ze beiden staan: Rafaël, in uniform, kwam naar hen toe.

Rafaël glimlachte; het was onmogelijk er niet op te letten. ‘Simon Levi is overal welkom.’

De macht van deze gezellige, luid-pratende, bewegelijke kring kwam over hem, en deed hem voelen, hoe hij met de Joden was verbonden, niettegenstaande zijn wanhopige liefde voor Betsy Sevenhoven. Want telkens weer was er de pijn, dat hij haar terwille van het Jodendom had verlaten, en dikwijls overviel hem de twijfel, of hij geen verraad had gepleegd tegenover haar en zichzelf. Nu, temidden van deze vrolijke menigte, waarvan hij verscheidene kende, zoals men alleen mensen kent, met wie men vanaf zijn kinderjaren vertrouwd is geweest, die hem Rafaël noemden, omdat ze hem als kind zo hadden genoemd, legden zich vanzelf de vouwen glad en werd hij één van hen. Ze vonden hem onuitsprekelijk interessant, maar hij was niet trots! En dan - de moeders en dochters, die misschien verontwaardigd zouden zijn, als men 't geheim van haar gedachten onthulde hoopten, omdat Rafaël niet verloofd was - dat een gril, een toeval... Geen meisje dat niet naar hem keek!

‘Rafaël,’ zei Ruth, ‘doe me een plezier.’

‘Graag Ruth.’

‘Je bent vanavond bij het diner niet uitgenodigd, we durfden niet, we dachten: ‘Rafaël is officier en Mozes soldaat.’

Rafaël zei en hij keek Mozes aan:

‘Bij Mozes kan het wel.’

Ruth was trots, omdat iedereen haar man met zulk een onderscheiding behandelde: er ging iets van Mozes uit, kracht, vermetelheid, bovenal iets, dat vertrouwen wekte, er werd blijkbaar onder de officieren over hem gepraat.

Toen Rafaël hem de hand schudde, was hij met zijn houding verlegen; Rafaël was officier, hij kon hem toch niet bij zijn voornaam noemen en het ging ook niet aan ‘luitenant’ tegen hem te zeggen; daarom zei hij niets en bleef in eerbiedige houding staan.

‘Ik kom in uniform, Ruth, en maak al je vriendinnen het hof!’

‘Je kunt te kust en te keur gaan, hoor!’

Hoe vertrouwelijk, hartelijk klonk haar stem, en hij dacht aan de stem van Bella Bamberg, hoe die hem had geleid, naar de Joden had teruggelokt. Ze nam geen ander tot man dan een Jood, zo luidde haar levensbeginsel. Zou ze zonder hem gelukkig zijn geworden? Ze beweerde toen, dat dit niet mogelijk was. Het bruidje leek op Bella, ze had hetzelfde type, goed en stralend, en dan haar glimlach.... maar ze was toch beter van karakter, ze droeg adel van goedheid voor anderen. Met haar gedachten was ze altijd bij anderen en wat hield ze veel van de man naast haar, dat zou haar enige liefde zijn en dan later de kinderen. Zulk een rijkdom was voor hem niet weggelegd. Eensklaps klonk er een luid lawaai uit de hoek, waar Simon Levi en Levi Augurk zaten en dat ogenblik achtte Rafaël geschikt om zich voor het diner te gaan verkleden.

Thuis was alles stil, 't leek of iedereen was uitgegaan. Vlug liep hij de trap op naar z'n kamer en stond ineens voor Gertrud.

‘Ze zijn allemaal weg, ik ben blij, dat je er bent, Rafaël; het is zo eenzaam in huis. Ik verlang ernaar, met je te praten.’

‘Ik ben op een feest uitgenodigd en moet me verkleden!’

‘Een feest? Kun je mij niet meenemen?’

‘t Is een Joods feest.’

‘Daar moet je als officier niet komen, Raffi.’ Ze zag met grote ogen naar hem, want ze kon niet begrijpen, verwerken, dat een officier naar een Joods feest ging en ze stiet tegen iets aan, dat onlogisch, dwaas voor haar was. Ze minachtte deze geest in Nederland, die zich in het algemeen tegen het anti-semitisme verzette. Hoe konden talrijke niet-Joden vrienden van Joden zijn, hoe was het mogelijk, dat op straat, in de bioscoop, in de familiekring allen, zonder op rassenverschil te letten, vriendschappelijk met elkaar omgingen? Toch had zij voor Raffi bewondering en ze zou graag met hem in een fijn restaurant willen zitten, in het volle licht, zodat iedereen zou zien, hoe ze tegenover hem, de sjieke, flinke kerel, zat en ze mijmerde erover, hoe de vrouwen haar zouden benijden; voor haar betekende de omgang met een man ook, dat ze door vrouwen werd benijd; ze verzorgde zich, kleepte zich goed, niet alleen om een man te winnen, maar ook om langs andere vrouwen heen te gaan, haar boezem hoog opgericht, triomfantelijk, teneinde de jaloezie op te wekken en ervan te genieten.

Ze had de clown Bretano meer liefde dan enige andere man gegeven en ook in deze liefde was haar overwinning over andere vrouwen verborgen geweest: hoe kon zij, als hij door deze omringd was, rustig in de kring treden, om te doen verstaan, dat zij het alleenrecht over deze man uitoefende.

Kwam het.... dan toch.... door de invloed van dit land met de macht van de vrije zee overal zo dichtbij.... dat zij in dit Joodse huis haar Duitse mening niet ten volle meer kon gehoorzamen? Het was haar ontstellend-duidelijk geworden, dat ze haar gedachten niet van Ruben kon los maken en eerbied voor Marcus voelde, een man, zoals ze er nog nooit een had ontmoet, een stille, hartstochtelijke wijsgeer met de gave van een profeet.

Eva bleef ondanks haar moederlijke zorg en kleine atten-

ties, als het zetten van bloemen in haar kamer, een vreemde voor haar.

Terwijl ze tegenover Rafaël stond, dacht ze niet: 'Rafaël,' nee in haar peinzen en dromen was hij Raffi, zoals z'n vrienden hem noemden. Ze kon niet begrijpen, dat ze geen bekering voor hem had, dat hij haar versmaadde, en niet zij hem, de Jood. Op de tafel in zijn kamer stond het portret van een blond meisje, een uitgesproken Germaans type, die zeker moest weten, dat hij een Jood was.

Maar, al verachtte ze de Nederlanders er om, het feit bleef bestaan, dat Rafaël officier was en hoe kon zij als Duitse, daar weerstand aan bieden? Bovendien had hij zo'n apart type.

'Raffi,' vleide ze.

'Wat wil je?' vroeg hij nors, want hij vergat nooit, dat ze in dit huis was binnengedrongen.

Ze raakte zijn uniform aan, een streling voor haar lichaam. De vrouwelijke onderworpenheid aan de uniform was een deel van haar opvoeding, de uniform had alle rechten, mocht eisen, wat hij wilde.

'Raffi, je bent altijd zo onaardig voor me, je doet bijna of ik niet besta.'

'Wat wil je van me?'

Hij dacht na: zijn kolonel, die ze onder elkaar 'het Torentje' noemden, had hem bij zich ontboden en vriendelijk, vaderlijk met hem over Gertrud gesproken.

'Waarom is die Duitse vrouw bij u in huis?'

'Het is mijn schoonzuster, kolonel.'

'Uw schoonzuster?'

'De weduwe van mijn broer, kolonel.'

'Is zij niet als spionne gezonden?'

'Als ze spionne is, bespionneert ze de Joden.'

'De Joden?'

'U weet misschien niet, dat ik van Joodse afkomst ben?'

'Dat kan mij ook verdomd weinig schelen, wat moet ze met die spionage tegen de Joden?' Hij wist blijkbaar nog niet, dat hij de zoon van Marcus was en begreep niets van

Rafaël's woorden. Toen zei hij nadenkend:

‘Ik heb u een vraag te stellen, luitenant, die u zal verwonderen en die verband houdt met de mogelijkheid, dat de Duitsers ons land zullen binnendringen.’ U weet -’ hier fluisterde hij, ‘dat wij enkele betrouwbare personen hebben uitgekozen, die contact met elkaar zullen houden; ook u behoort hiertoe. Nu bevindt zich onder de gewone soldaten een man, die ons is opgevallen, Mozes Levi.’

‘Een Jood, kolonel, een stadgenoot van me.’

‘Door bijzondere aanbevelingen hebben wij deze Mozes Levi in onze organisatie betrokken.’

‘Hij heeft er niet met mij over gesproken.’

‘U kent hem van vroeger?’

‘Ja, kolonel.’ Hij glimlachte even. ‘Hij bezit de eenvoudige moed en trouw, waaraan men in deze wereld wel eens twijfelt.’

‘U spreekt met niemand over dit onderhoud?’

‘Daar kunt u op aan, kolonel.’

‘En u staat er voor in, dat uw schoonzuster geen spionage tegen het Nederlandse leger voert?’

‘Ik sta er voor in, kolonel, ze is daar het type niet voor, ze is meer het type....’ Hij aarzelde:

‘t Is tenslotte mijn schoonzuster, kolonel.’

‘Ik begrijp u, uw familie verkeert in een moeilijke positie, maar... laat u niet in haar netten vangen!’

‘Ik sta voor mezelf in, kolonel.’

Nu stond hij tegenover haar en voelde de aanraking van haar zachte armen.

‘Je zegt niets,’ pruilde ze. ‘Zal ik eens heel lief voor je zijn? Zal ik een lied voor je zingen, waarmee ik succes heb gehad?’

Haar diepe stem drong tot hem door.

‘Ik heb haast.’

‘Ze zullen zeker op je wachten, op een man als jij bent en die hun zo'n gunst bewijst. Ik wou je alleen wat vragen, Raffi, en bij die vraag moet je denken, dat ik de vrouw van je broer ben.’

‘Daaraan ontleen je heel wat rechten. Wat voer je eigenlijk bij Joden uit? Overal op de wereld, waar jullie je voeten zet, vermoord je de Joden....’

‘Dat is niet waar, Raffi, dat zeggen alleen de bladen die ons vijandig gezind zijn. De oorlog, die ons opgedrongen is....’

Ze zei het aangeleerde lesje met duidelijke stem. ‘Je gelooft me niet. Jij bent ook al door de vijandelijke propaganda vergiftigd.’

‘Elke morgen loop je naar beneden, om te kijken, wat mijn vader voor correspondentie voert.... Je neemt zelfs de moeite niet, om je bedoelingen te camoufleren.’

‘Camoufleren,’ glimlachte ze. ‘Dat is een mooi woord.’

‘Dat is het ook, voor den donder. Waarom doe je dat zo grof, dat zelfs mijn vader het merkt, om van Beppie maar te zwijgen?’

‘Wat kan jou Beppie schelen?’ vroeg ze weer oprecht verwonderd.

‘Niets,’ schreeuwde hij, ‘maar Beppie is onze huisgenoot.’

‘Huisgenoot? Jullie meid?’

‘Nou ja, begrijp het dan maar niet. Alleen zou je mij een plezier doen, een groot plezier, als je ergens anders je spionage-talenten ging botvieren.’

‘Spionage-talenten?’

‘Wat doe je eigenlijk in dit huis?’ vroeg hij en sloeg met de vuist op tafel.

‘Ik wou alleen maar vragen, wat dat.... ik heb het toevallig gezien.... wat dat voor portret is, dat je op je kamer hebt, Raffi. Het is geen Joods meisje, het kan geen Joods meisje zijn.’

‘Wat heb jij daarmee te maken?’ Zijn ruwheid hinderde haar niet, ze deed heel gedwee en zolang hij de kamer maar niet uitging, vond ze alles goed. Ze was vertrouwd met de manieren, maniertjes vooral, die een man lokken, doen verlangen, begeren, ze had ze in zich opgenomen, tot ze één met haar wezen waren geworden, ze kon er zelfs niet meer buiten, ze voerden haar naar daden, die ze zelf niet

wilde volbrengen. In haar ijdelheid genoot ze van het genot, dat zij anderen schonk en alleen de clown Bretano, de Jood Ruben, was erin geslaagd haar een ogenblik op de drempel van de werkelijke, vrouwelijke liefde te doen vertoeven.

‘Wil je heus naar dat Joodse feest?’ vroeg ze.

‘Ja, natuurlijk.’

‘Het is een mooi meisje op dat portret. Wat heeft ze voor ogen?’

‘Blauwe ogen.’ Nu het beeld van Betsy Sevenhoven werd opgeroepen, moest hij over haar praten. ‘Er zijn blauwe ogen hier in dit land.... in het noorden.... die van licht tintelen. Zulke ogen heeft zij.’

‘Ja,’ mijmerde ze, ‘daar is het ras onvermengd gebleven van vreemde invloeden.’

‘Hoe weet je dat allemaal?’ vroeg hij wantrouwend; al had hij tegen het Torentje gezegd, dat zij geen spionne kon zijn, toch werkte het gesprek in hem na. Was het intuïtie of wetenschap, die haar zo deed praten? Als het wetenschap was, moest hij voorzichtig met haar zijn. Ze bleef rustig en onbevangen en in haar stem trilde de waarheid.

‘Ik had op reis hiernaartoe een gesprek met een heer, die het land goed kende.’

‘Dat doe je zeker geregeld, met heren praten, die je helemaal niet kent....’

‘Ik heb zin gehad het portret op je kamer te verscheuren.’ Ze neuriede voor zich heen en deed, of hij niet bestond.

‘Als je dat durft, ben je nog niet van me af. Dan zul je in elk geval het huis uit moeten. Mijn vader is veel te lankmoedig.... tegenover al dat gesluip van jou....’ Hij wachtte op haar antwoord: het Torentje had niet zonder reden naar haar geïnformeerd. Ze glimlachte en neuriede het succes-dingetje met korte levensduur verder. Hij liep met grote schreden de kamer heen en weer, en was volkomen vergeten, dat hij straks naar het feest van Ruth en Mozes moest. Onrust kwelde hem en hij gaf daar uiting van. ‘Als je niet zo onbekwaam was als spionne, zou ik van

je denken....’

‘Nee, Raffi. Ik wil jou toch niet in het ongeluk brengen.’

‘Voor mijn vader, moeder, Beppie.’

‘Altijd die Beppie,’ riep ze uit. ‘Wat vind je eigenlijk aan die Beppie?’ Hoe kon het mogelijk zijn, dat ze, terwijl ze niet van hem hield, jaloers was?

‘Hoor ik niet bij het huis?’ vroeg ze plotseling.

‘Jij niet, jij hoort niet bij het huis, want het huis hoort niet bij jou. Elke voetstap, die jij in huis zet, is de voetstap van een vijand.’

‘Waarom? Ik ben toch....’

‘Ja....’ hij sprak ongeduldig, ‘de vrouw van mijn gestorven broer. Jij hoort tot onze familie, dit is alles mee je eigendom; je hebt bij onze dood belang. Dat is het verschil tussen Beppie en jou.’

‘Waarom noem je haar naam met mijn naam samen? Dat zal ik onthouden.’

‘Je tijd is nog niet gekomen.’

‘Je hebt geen gevoel voor grappen.’

‘Ik ga naar het feest.’ Zonder groeten ging hij heen.

Op zijn weg naar de bruiloft - hoe blij zouden ze hem ontvangen, hoeveel moppen zouden er over hem en zijn tafeldame worden getapt, want Simon Levi zou hem zeker zijn eigen vrouw uitbundig aanbevelen - vergat hij Gertrud en hij peinsde over Betsy Sevenhoven. Nooit had hij er zo naar verlangd, dat ze bij hem zou zijn, hem in zijn uniform zou bewonderen. Hij zou haar aan het Torentje voorstellen: ‘juffrouw Sevenhoven, mijn meisje.’ Eensklaps schoof er een wolk voor zijn visioen.... Sevenhoven, de N.S.B.er, was natuurlijk algemeen bekend. Hij tobde hierover, maar welk een dwaasheid.... hij had haar immers verloren? Droef en genadeloos moest hij om zichzelf glimlachen; wat een slappeling was hij geweest, maar hij zou haar bewijzen, dat hij ook een kerel kon zijn. Die dag moest komen.

Wie was Gertrud? Ze voelde geen liefde voor hem, maar wat dan wel?

Vijftiende hoofdstuk.

Sheila kon zich het leven zonder Moller niet meer voorstellen, ze was bekoord door de mengeling van harde mannelijkheid en goedheid, overgang van hartstocht naar tederheid, tederheid naar hartstocht. Ze was er dikwijls jaloers op, dat hij veel vrouwen had gekend en ze vorste ernaar, wat hij in anderen had gevonden, om hem daardoor vroegere liefde te doen vergeten: zij moest voor hem allen vertegenwoordigen, van wie hij gehouden had.

Hij had nog nooit een vrouw als zij ontmoet, zo goed en eisend, verdiept in de liefde voor de ene man en alleen was haar trotse aard wel eens moeilijk voor hem, want als hij een woord zei, dat haar krenkte, werd zij dadelijk in haar liefdes-uitingen geremd.

‘Er is tussen ons geen scheiding mogelijk,’ dacht zij. Ze peinsde nooit over Sjloume van Laar of over het kind; ze moest d e z e man blijven volgen. Hij leerde haar in zijn taal, die voor haar nooit een hatelijke klank had, woorden van liefde en soms zei hij iets uit de zelfkant van de taal, dat ze nooit in Doluph's tegenwoordigheid mocht herhalen; hij zou er om lachen, zei Moller.

Als hij op reis moest - nooit vertelde hij, waar hij heen ging - duurde het soms dagen, vóór hij terug kwam. Doluph hield dan bij haar de wacht en, hoewel haar blik de zijne nooit ontmoette, was het haar onbehagelijk te moede en ze voelde hoe hij naar haar loerde. Ze probeerde wel eens, om de... antipathie tegen deze man van haar af te schudden, om de ellendige stilte te doen ophouden, een gesprek te beginnen, maar dan stiet ze voortdurend op die onverklaarbare norsheid en onwil. Omdat ze onverschillig tegenover alle politiek stond, ook als die haar be-

langen ten zeerste raakte, begreep ze van zijn houding niets en ten laatste zag zij in, dat het nog het beste voor haar was, te zwijgen. Ze schonk hem zijn koffie in, gaf hem een glas wijn, en als hij opstond en wegging, zeiden ze geen woord van afscheid tot elkaar. Doch zodra Moller de sleutel in het slot stak, veranderde de hele wereld voor haar. Wel kwamen er eerst lange gesprekken tussen hem en Doluph, maar als ze eindelijk Doluph met een eerbiedige groet aan Moller de kamer had verlaten en zij tweeën alleen waren.... dan begonnen zij te praten over allerlei dingen van hun dagelijks leven, zoals gelieven het doen, die het ogenblik van hun liefdes-uiting om de een of andere onnaspeurlijke reden, nog even willen uitstellen, maar weldra kwam bij hem de overgang zonder overgang, welke zij, zelfs als zij hem scheen af te weren, hartstochtelijk volgde.

Eens op een avond, in één van haar gesprekken met Moller over de liefde, zei Sheila:

‘Ik denk wel eens, dat je ervaring met andere vrouwen voor onze liefde goed is geweest, maar ik zou het niet kunnen verdragen, dat je nu een andere vrouw....’

‘Een andere vrouw bestaat er niet voor mij, schat, jij bent de eerste vrouw, van wie ik houd.’ Zijn stem was ernstig, er klonk een klank van oprechtheid in.

‘Maar,’ glimlachte hij, ‘hoe staat het met jou? Denk je nooit meer aan je man?’

‘Mijn man? Dat is hij nooit geweest, jij bent mijn man.’

‘Weet je wel, wie boos op me is, omdat ik van jou houd (weil ich dich liebe)?’

‘Boos? Nee, wie dan?’

‘Doluph.’

‘Boos is het woord niet.’

‘Nee, dat is het woord niet: hij haat jou.’

Het was beter de waarheid te spreken, en haar te waarschuwen.

‘Het is de diepste haat, die er kan bestaan,’ sprak hij verder. ‘Ik heb mensen ontmoet, die een ander mens haten, omdat die hem belasterd of beledigd of gekrenkt heeft,

maar dat kan nog worden vergeten.... je kunt het met elkaar uitpraten. Bij Doluph is het een andere haat: hij haat jou als Jodin. Al had hij nog nooit een Jood gezien, bij de eerste ontmoeting zou hij hem haten: het is een soort instinct, dat niet is uit te roeien.'

'Ik zie hem voor me, als je zo praat.'

'Een kleine, gele man, met zwarte haren en weggezonden ogen.'

'Ja, zo zie ik hem.'

'Met zware, donkere wenkbrauwen, uitstekende jukbeenderen en een laag voorhoofd. Deze kleine gespierde man is een gevaarlijk werktuig tegen de Joden. Hij is mijn ondergeschikte en tegelijkertijd mijn chef; hij is tegenover mij beleefd en kruiperig, hij beseft, dat ik geestelijk zijn meerdere ben, maar hij weet ook, dat, wanneer zijn tijd is gekomen, ik in veel opzichten machteloos tegenover hem zal staan, omdat Berlijn hem zal steunen en omdat ik dan zijn rapporten over mij moet vrezan. Hij heeft evengoed zijn vrienden als ik en nooit kan men in Duitsland weten, welke stroming op een ogenblik boven drijft.'

Hij dacht:

'Doluph is de zweep van de onzichtbare meester en hij wordt gebruikt, als het nodig is. Ook door mij, zodra de tijd, die ik noodzakelijk vind en toch vrees, zal komen.'

'Doluph moet het wel onbegrijpelijk vinden, dat je mij, een Jodin, het huis niet uitjaagt.'

'Dat is een beetje overdreven,' glimlachte hij, maar even beefden zijn vingers bij het aansteken van een sigaret, want hij wist, dat zij onbarmhartig waarheid sprak. Hij ging naast haar zitten en streelde haar hand; dit had een onverwachte uitwerking: ze barstte in tranen uit en zei snikkend iets, dat hem verraste:

'Ik heb Ruben verraden.'

'Ach, welnee.'

'Ik weet niet, hoe ik ertoe ben gekomen, maar ik heb Ruben verraden.'

'Je spreekt werkelijk onzin; dat was geen verraad.'

Hij kon alleen maar het belang van Duitsland zien; in

dit opzicht was hij niet tot objectief denken in staat. Men kon in Duitsland bij de huidige politiek onmogelijk dulden, dat een Joods kunstenaar door een Duits publiek werd toegejuicht, dat een Jood iets ten bate van Duitsland kon doen. De doden moesten ten tweeden male sterven, nu in het geheugen der mensen; de beroemde levenden moesten worden verbannen, of, zo dit niet ging, worden gedood, en wie dit bevorderde, pleegde geen verraad.

Sheila zou verraad hebben gepleegd, als ze Ruben's naam tegenover hem had verzwegen, n i e t over hem had gesproken.

Ze zei: 'Nu zal ik je zeggen, wat Doluph denkt.' Het gebrek aan beheersing, het inzicht, dat ze plotseling in haar daden had gekregen, deden haar, reeds arm aan woorden in de moedertaal, naar woorden in het Duits zoeken. Moller's geweldige geest, vol verworven inzicht en kennis hielp haar, om haar gedachten op de juiste wijze te uiten.

'Doluph denkt, dat die Jodin door jou wordt gebruikt...'

'Om van de Joden te vertellen.'

'De Joden te verraden.'

'Het is geen verraad.'

'Alles, wat ik heb gezegd, over Marcus, Eva, Ruben, Rafaël, Sevenhoven, is verraad geweest, en nu ik alles heb verteld, heb ik voor Doluph geen waarde meer. Dan zit hij, als jij op reis bent, tegenover me en denkt: 'wat doet die gemene vrouw hier nog langer, ze is niet bruikbaar meer, wat moet Moller nog langer....?'

'Met de vrouw, van wie voor Duitsland niets meer te verwachten is.'

'Waarom gooit hij haar het huis niet uit?' Dat denkt Doluph.'

'Misschien wel meer,' dacht hij, 'maar dat zal ik haar niet vertellen.'

Ze ried vaag zijn gedachten en greep zijn beide handen vast.

'Zul je mij beschermen, als hij me iets wil doen?'

'Ik zweer je, dat ik je zal beschermen.'

'Je hoeft tegenover mij niet te zweren,' glimlachte ze.

‘Dus is 't van mij geen verraad geweest? Zeg het me, ik ben er zo bang voor. Kun je Doluph niet wegsturen?’

‘Dat zou de moeilijkheid verplaatsen.’

‘Ik begrijp je niet.’

‘Doluph heeft dit nu eenmaal gezien.’ Hij had er behoefte aan, iets troostends te zeggen; zo dikwijls had hij in zijn loopbaan ondervonden, hoe men met een verzachtend woord gerust kan stellen, hoe een strelende stem de harde werkelijkheid schijnbaar zonder gevaar kan maken.

‘Maar Doluph heeft te doen, wat ik zeg.’

‘Natuurlijk.’ Ze aarzelde. ‘Maar waarom laat je hem niet naar Duitsland gaan?’

Hij kon haar toch niet uitleggen, dat Berlijn bepaalde, wie in deze stad zou wonen en wie in die? Hoe zou ze begrijpen, dat men in Berlijn, naar aanleiding van een door hem ingediend verzoek om Doluph over te plaatsen, een onderzoek zou instellen, wat tot dit voorstel aanleiding had gegeven? Hij kon er met haar toch niet over spreken, dat men in Berlijn zijn liefde met een Joodse vrouw aanvaardde, door aan te nemen, dat hij haar niet liefhad, maar slechts als spionne gebruikte?

‘Ze wordt beschermd, omdat zij de gegevens heeft verstrekt over het opsporen van die Bretano; misschien is de dood van die clown haar redding,’ dacht hij. Zo grepen de levens van mensen in elkaar! Moller, een Duitser, en Sheila, een Nederlandse Jodin, die elkaar door een toeval hadden getroffen, hadden Ruben ten val gebracht, en Moller's invloed in Berlijn was hierdoor gestegen: dit had hij van tevoren geweten. Men vond het een knap stuk werk. Hij zei:

‘Afgezien van alles kan ik Doluph goed gebruiken....

Een wetenschappelijk man als ik ben, heeft veel instrumenten nodig, maar je begrijpt misschien niet, dat politiek een wetenschap is.’

‘Nee, dat begrijp ik niet.’

‘Heb je er nooit over nagedacht, waarom ik telkens op reis ga?’

‘Nee, ik heb zo vaak gezien, dat mannen op reis gaan.’

Dat zal wel voor hun zaken zijn, mannen kunnen niet thuis blijven.’

Hij moest indruk op haar maken, al begreep ze niets van zijn woorden. Hij liep heen en weer: zou hij haar het plan, waarmee hij al enige tijd rondliep, vertellen en haar op deze wijze iets laten zien van het levens-schaakspel, dat hij zet voor zet speelde? Elke zet had zijn voordeel en tegelijkertijd zijn nadeel, want er zat altijd een tegenspeler tegenover je, die ook kon denken en het voordeel misschien in een nadeel veranderde. Hij stond stil en keek haar aan: Ook in liefde speelde men schaak. Een vrouw als Sheila kon je aan een ander verliezen, en daarom moest hij niet alleen met zijn lichaam indruk op haar maken, maar ook met zijn geest. Ze moest denken: ‘Nooit vind ik ergens een man als hij,’ een man, dat betekende kracht in al zijn doen en denken. Die andere, die Jood, had haar verloren, nadat ze jarenlang bij hem was geweest, en 't zou kunnen gebeuren, dat ze hem weer om een ander verliet. Hij richtte zich op en toonde haar zijn forse gestalte, de krachtige, gebruide kop.

Toen eerst zei hij:

‘Mijn eerstvolgend bezoek geldt burgemeester Sevenhoven; die wil ik leren kennen en wie weet...’

Zestiende hoofdstuk.

Moller zat behagelijk in een eerste klas-coupé en las een Nederlandse krant; hij kon de taal met enige moeite volgen, en waar hij een woord of uitdrukking niet begreep, wist hij de betekenis door zijn algemene talenkennis te benaderen. Hoe rustig schreven die Nederlandse journalisten, alsof er daarbuiten geen gevaar loerde. Ze zouden zich als konijnen, waarvan bij frettenjacht de hollen verstopt zijn, laten verrassen en hij moest eraan meewerken, dat ze zo onvoorbereid mogelijk waren. Dikwijls had hij met Nederlandse vrienden gesprekken gevoerd in deze trant: ‘De Duitsers hebben er geen belang bij jullie land binnen te vallen;’ ‘waarom zouden wij er een vijand meer op na houden? Wij moeten de volken van de bezette landen voeden, en denken jullie, dat wij over zulke grote reserves beschikken? Bovendien zijn de Duitse en Nederlandse overtuigingen met elkaar in strijd, en waarom zouden we proberen jullie een Duitse overtuiging op te dringen?’

Toch waren de Nederlandse bladen over Duitslands houding niet helemaal rustig; ze waagden geen openlijke aanval; ze waren voorzichtig in hun uitlatingen en bleven neutraal, maar 't was een neutraliteit, die angst in zich borg. Zo nu en dan zeiden N.S.B.'ers in dronkenschap, dat zij, als het moest, met Duitsland tegen Nederland mee zouden vechten en Mussert wilde alle Joden naar Guyana overbrengen, maar over deze dingen, als er iets over werd geschreven, zei Moller geen woord: al die voorbarige uitingen van zijn politieke vrienden schenen voor hem niet te bestaan, hij glimlachte altijd geruststellend en klopte velen, zelfs Levi Augurk, met wie hij zaken dreef, op de schouder. Voor iedereen had hij een hartelijk woord en als

hij hier iemand nodig had, overstroomde hij hem met vleierijen en attenties. Nu had hij in de trein het rijk geheim van zijn gedachten, doch de vriendelijke glimlach op zijn gezicht bleef.

‘De Joden moeten niet naar Guyana, ze moeten in dit land blijven. We hebben ze nodig, om ze te vervolgen.’ Zijn glimlach verdiepte en verbreedde zich even over zijn hele gezicht, het rythme van de trein herhaalde telkens de woorden: ‘om de Joden te vervolgen,’ en hij betreurde het, dat Sheila niet bij hem was, om haar vol trots zijn geestelijke macht te tonen.

Een soort onrust, die na het gesprek met haar in zijn onderbewustzijn was gebleven, beving hem nu in vol bewustzijn. Hij liet de krant zinken en gaf zich over aan het bestuderen van alle mogelijkheden, die de toekomst bood, hij wikte en woog de redenen, zoals hij ze naar Berlijn zou opgeven, van zijn samenleven met een Joodse vrouw, en wederom beschouwde hij het leven als een schaakspel, waarbij iedere zet de betekenis had van leven of dood, vrijheid of concentratie-kamp, ongedeerdheid of marteling. Spel wekte tegenspel op en zelfs Doluph, al werkte deze voor dezelfde zaak, zat aan de andere kant van het schaakbord. Wie moest hij meer vrezen: Doluph of Marcus, de weerbare of weerloze?

Doluph had zeker al naar zijn vrienden geschreven, dat Moller en Sheila van elkaar hielden, en een liefde van een Duitser voor een Jodin was een misdaad, erger dan een moord.. zou men echter de bewering van Doluph voetstoots als bewijs aannemen? Hij beschouwde alle mogelijkheden: in elk geval zou er van de beschuldiging een indruk achterblijven en dit was de sterkte van Doluph's zet.

Moller had van te voren zijn tegenzet voorbereid en daarom was hij zo blij over Sheila's verhalen geweest. Hij had over Ruben geschreven en bericht ontvangen, dat de Gestapo hem had doodgeschoten; nu wilde hij proberen burgemeester Sevenhoven voor de Duitse zaak te winnen, en hij zou, als het lukte, officieel berichten, dat Sheila hem ook in deze kwestie had geholpen, en dat zij te nuttig was,

om haar weg te jagen; hier lag de kans, dat hij haar voor zich kon behouden; hij leefde niet in Duitsland, waar deze liefde niet geduld zou zijn, maar in Nederland, waar ze hoogstens konden zeggen, dat hij er een liefde op na hield. Als hij een Nederlander was geweest, zou hij tenslotte met Sheila getrouwd zijn en na enige aarzeling zou men hem overal hebben ontvangen. Nu leefde hij een dubbel leven: van een Duitser, die in Nederland woont, en hij moest met de gezindheid in beide landen rekening houden. In Berlijn werd hij over het algemeen vertrouwd en gewaardeerd, om zijn intellect eigenlijk te veel gewaardeerd: daarom had men hem in Nederland aangesteld, en daar hield men hem het liefst. Ook hierop vertrouwde hij.

Door al deze overpeinzingen kwam er rust over hem en trachtte hij zich weer in de krant te verdiepen. Jammer eigenlijk, dat hij de Nederlandse taal niet beter beheerste: als je bij iemand aan huis of op kantoor kwam en je sprak zijn taal niet, dan was dat een grote handicap voor het voeren van de juiste besprekingen. Zijn minachting voor de Nederlanders, onvoorbereid, vol geloof in de goede trouw van alle Duitsers, die in hun land woonden, had hem er van af gehouden, zich het Nederlands eigen te maken. Gelukkig was het hem niet aan te zien, dat hij een Duitser was. Om te zorgen, dat niemand het doel van zijn reis kon weten of vermoeden, gedroeg hij zich zo onopvallend mogelijk. Als een gewoon reiziger begaf hij zich te voet van de trein naar het stadhuis, en gaf zwijgend zijn kaartje aan de deftige bode. Deze liet hem in de wachtkamer, waar tien mensen zaten te wachten, maar de tweede naam, die werd afgeroepen, was de zijne.

‘Dat begint goed,’ dacht Moller.

Toen hij tegenover Sevenhoven zat, vroeg hij:

‘Kan ik Duits spreken?’

‘Natuurlijk, dat is mijn lievelingstaal.’

‘Ik zou willen bewerken, dat er een kostbare Duitse uitgave over de havenwerken van uw stad verschijnt, goed uitgevoerd, met mooie foto's en illustraties.’

‘Voor uw plan zou ik wel voelen, als er niet over de

havenwerken van Vlissingen ook al een Duitse uitgave was verschenen.’

‘Ik had gedacht.... een uitgave als deze....’ en Moller haalde uit zijn portefeuille het boek van Marcus, ‘ongeveer hetzelfde formaat en hetzelfde papier.’

Terwijl hij het gezicht van Sevenhoven gadesloeg, bewonderde hij zichzelf: hij zou dit later aan zijn vrienden vertellen, ook aan Sheila, al zou zij de mate van zijn sluwheid niet kunnen omvatten. ‘Het boek is in Amerika uitgegeven, ik weet niet, of u de schrijver kent?’

‘Ja, ik ken hem.’

‘Waarom bent u niet bij de partij van Mussert aangesloten?’

‘Hij is mij in zijn anti-semietisme te lauw.’

‘Des te meer reden voor u, om zich bij hem aan te sluiten.’ Hij speelde de politiek van de openhartigheid, zoals hij dit zelf uitdrukte, en glimlachend keek hij Sevenhoven in het gezicht.

‘Uw invloed zal groot zijn.’

‘Er is veel uitschot onder de N.S.B.'ers.’

‘Dat hebben wij in Duitsland in het begin ook gehad, maar later zal het anders worden, net als bij ons.’

‘Zou hij iets van mijn haat tegen die Marcus weten?’ dacht Sevenhoven. ‘Zou hij weten, dat mijn dochter verliefd is geweest op zijn zoon Rafaël, die vuile Jood? Nee, hij kan dit alles niet weten; het vertonen van het boek was een toevallige omstandigheid, en toch....’

‘De uitgave van het boek zou ik mogelijk kunnen maken, niettegenstaande het bezwaar, dat er over een andere stad een boek in uw taal is verschenen, wanneer ik niet met de Gemeenteraad rekening moest houden. We hebben hier in Nederland veel partijen, maar ze zouden het hierover stellig eens zijn, dat voor dit doel geen geld uitgegeven mag worden.’

‘Uw sympathie voor Duitsland verheugt mij; dat is in ieder geval veel gewonnen, al is uw weigering ten opzichte van de bedoelde uitgave, hoe begrijpelijk ook, voor mij een teleurstelling.’

Ze zochten alle twee het terrein, waar ze elkander konden ontmoeten, beiden geboren diplomaten, beiden op hun hoede voor een onvoorzichtig woord; tot het ogenblik zou komen, dat zij vrij uit met elkaar konden spreken.

Toch dacht Sevenhoven: 'Het is niet goed, dat deze mijnheer Moller hier op het stadhuis te lang blijft.' Daarom zei hij: 'Ik wil graag de kennismaking in mijn woning voortzetten.' Moller glimlachte. 'Dat is misschien beter.'

'Komt u dan vanavond bij mij eten, heel eenvoudig, mijn dochter en ik zijn alleen.'

Bij het afscheid nemen lieten ze iets van hun reserve varen.

Nog waren hun woorden voorzichtig en weloverwogen, maar de uitnodiging was eigenlijk in verhouding tot de omstandigheden en de korte kennismaking buitensporig.

Ze droegen nog hun maskers, maar deze waren iets verschoven, en zintuigelijk begonnen ze elkaar te doorgronden. Moller had wel wat op Sevenhoven voor, hij was in geslepenheid zijn meerdere en hij wist door Sheila bijzonderheden uit zijn leven: de instinctieve haat tegen de Joden, de persoonlijke haat tegen Marcus, of eigenlijk had zich de instinctieve met de persoonlijke verenigd.

's Avonds aan tafel spraken ze eerst over onverschillige onderwerpen, omdat Betsy Sevenhoven erbij was. Moller trachtte met haar in gesprek te komen, maar ze was koel, gereserveerd, kort in haar antwoorden en door haar beleefdheid heen liet ze haar vijandschap blijken.

'Zo,' dacht Moller, 'dat is dus het meisje.'

Hij had het dikwijls in zijn leven ondervonden: dit blonde type, dat in theorie zo bij hem hoorde, het ideaal van elke man in Duitsland, lag hem niet. Ze was rijzig en slank, met lichtblond haar en ogen van een diep-lichtend, stralend blauw; de blankheid van haar huid viel hem op bij de beschouwing van haar gezicht en gedeeltelijk ontblote armen. Ze toonde geen belangstelling voor hem, hoewel ze hem objectief beschouwd, knap vond, sterk en stoer, een wilskrachtig, lichaamskrachtig man.

'Waarom was ik er onkundig van, dat er een dame aan

tafel zou zijn, een zo bekoorlijke jongedame? Ik zou u zeker bloemen hebben meegebracht.' Hoe loog zijn stem!

'Dat zijn we hier in Nederland niet gewend! Ook uw manier van praten niet.'

'Maar u heeft er toch geen bezwaar tegen, dat hier goede, buitenlandse gewoonten worden ingevoerd?'

'Een buitenlandse gewoonte om iemand te vleien is zeker niet goed.'

'Ik begrijp u niet,' glimlachte hij.

'U hoeft me niet bekoorlijk te noemen.'

'Mag ik dan niet de waarheid spreken?'

'Als u dat kunt,' zei ze en onmiddellijk na dit stekelig antwoord speelde ze de gastvrouw:

'Uw soep wordt koud.'

Sevenhoven vroeg:

'Mag ik u een glas wijn inschenken?'

'Graag.'

Even later zaten ze zwijgend, toen zei Moller:

'De eer door een Nederlander aan zijn tafel te worden genodigd, is mij nog niet dikwijls te beurt gevallen; de aristocratische huizen in dit land zijn voor ons gesloten.'

'En met reden,' dacht Betsy, maar ze sprak het niet uit.

Het scheen Moller toe, dat hij haar gedachten kon beluisteren, hij lette op de glimlach, die een ogenblik om haar mond had gespeeld en zij merkte op, hoe intelligent zijn gezicht was.

'U meent ongetwijfeld, dat de aristocratische huizen in dit land gelijk hebben ons buiten te sluiten?'

'Mijn antwoord zou u niet bevredigen.'

'In elk geval bewijst uw vader mij een grote eer door mij in de huiselijke kring uit te nodigen.'

'Vader en ik hebben ieder onze eigen kennissen en vrienden, wij laten elkaar vrij.'

Hij bewonderde haar antwoorden; ze sloten iedere poging, nader tot haar te komen, uit en tegelijkertijd waren ze niet onbeleefd, droegen ze het karakter van losse opmerkingen.

'Mijn dochter en ik zijn verschillend van aard en onze

meningen lopen zeer uiteen,' zei Sevenhoven. Het klonk als een verontschuldiging; Moller boog vormelijk.

'We moeten elkaars mening eerbiedigen.'

'In Duitsland denkt men in het algemeen niet zo,' zei Betsy. 'Te oordelen althans naar wat men ervan hoort.'

Over het anti-semietisme werd niet gesproken, en toch was dit huis door deze kwestie geraakt; daardoor was de vijandschap tussen vader en dochter verdiept.

Na het eten verliet Betsy na een korte buiging de kamer en twee dienstboden haalden bijna geluidloos de tafel af.

Terwijl ze een likeurtje dronken en een sigaartje rookten, zei Moller:

'Uw dochter gaat haar eigen weg en ze heeft gelijk.'

'Ik zou graag anders hebben gewild,' zei Sevenhoven, 'maar het kan niet, we staan tegenover elkaar.' Hij aarzelde even: 'U heeft me dat boek laten zien.'

'Ja.' Zijn stem klonk effen en beheerst, net of hij over een onverschillig onderwerp sprak.

Sevenhoven vulde de beide glaasjes weer en dronk het zijne in één teug leeg.

'Hij kan niet tegen alcohol,' dacht Moller.

De likeur, die zo zacht, vleierend smaakte, verborg een hoog gehalte, en hij dronk zelf met kleine teugjes. Sevenhoven had al veel wijn gedronken, Moller was matig gebleven en had erop gerekend, dat Sevenhoven het eerst zou spreken.

Dit ogenblik was nu gekomen; hij vroeg niets, wachtte.

'Dat boek is geschreven door een man, van wie de zoon de brutaliteit heeft gehad mijn dochter het hof te maken, hoewel hij een Jood was.'

'Die likeur smaakt goed,' zei Moller.

'Mag ik nog eens inschenken?'

'Graag, ik houd u natuurlijk gezelschap.'

Sevenhoven behoorde tot de mensen, die niet verder willen komen dan de grens van dronkenschap; hij herinnerde zich nauwkeurig, wat hij had gezegd, doch de woorden, die hij uitsprak, waren niet van te voren overwogen. Naar zijn gevoel kende hij Moller al jaren lang en de politieke instincten, die zij gemeen hadden, voerden hem tot ver-

trouwelijkheid.

‘Er bestaat in dit land geen Joodse kwestie, misschien hier en daar een lichte tegenzin tegen de Joden, speciaal in de hoogste kringen, waar ze tenslotte wel worden toegelaten. Van een Joodse kwestie kan men hier dus niet spreken en ik hoor tot de weinigen, die een bepaalde afkeer van dat tuig hebben.’ Hij lachte cynisch, er was een klank van dronkenschap in zijn lach. ‘Reden te meer.... natuurlijk.... voor mijn dochter, om juist veel van Joden te houden.’

‘Het Joodse vraagstuk is een deel van het Europeese denken en Nederland zal zich toch niet van Europa afscheiden? Europa keert zich tegen Juda.’

‘Maar ik heb met Nederland te maken!’

‘Nog wel,’ glimlachte Moller.

‘Wat Mussert betreft....’

‘Mussert,’ peinsde Moller. Hij nam zijn sigarettenkoker en bood Sevenhoven een sigaret aan, ‘Mussert. Is hij....?’

‘Zoals ik u reeds eerder zei, hij is mij te lauw tegenover de Joden; er zijn zelfs Joden in de N.S.B. opgenomen.’

‘Interessant. Ik heb daar ook iets van gehoord en toch zult u goed doen u aan te sluiten; dan kunt u uw invloed aanwenden, dat alles in die partij verandert.’

‘Mij bij de partij aansluiten?’

‘U zou er belang bij hebben, dat de Duitsers hier kwamen.... in de eerste plaats zou het de mogelijkheid scheppen, dat u weer in uw oude positie - en tegen veel beter salaris - werd hersteld.’

Sevenhoven aarzelde. ‘Verraad, verraad,’ hamerde het in zijn geest. ‘Verraad, verraad,’ het klonk als een smidshamer op een aambeeld.

‘Ik zeg niet....’, zei Moller, ‘dat er sprake is van een dergelijk plan. Integendeel, naar mijn mening zullen mijn landgenoten alleen met vreedzame bedoelingen dit land bezoeken.’

Hij glimlachte stil in zich zelf om dit woord ‘bezoeken’ en voelde zich wonderwel tevreden, dat Sevenhoven er geen aandacht aan schonk.

‘Verraad-verraad,’ dacht Sevenhoven, ‘verraad tegen mijn land.’

‘U kunt een van de leiders worden in onze beweging tegen de Joden. U dient uw land het beste, als u Nederland van die pest bevrijdt.’

‘Verraad,’ dacht Sevenhoven, ‘maar noodzakelijk.’

‘Het is te betreuren, dat mensen als u geen deel van de regering uitmaken.’

‘Ik zou het anders doen, als ik in de regering was. In de eerste plaats zou ik een regering willen hebben, op bloed en bodem gegrondvest, met terzijdestelling van alle Joodse invloed, verbeurdverklaring van alle Joods kapitaal.’

‘U kunt.... later.... een dergelijke regering krijgen, als u met mij samenwerkt.’

‘U kunt op mij rekenen.’ Sevenhoven haalde zwaar en moeilijk adem.

‘U kunt o o k op mij rekenen.’ Moller’s stem klonk zacht, net of hij bang was, dat zijn woorden door anderen gehoord zouden worden. Waar was Betsy? Ze kon wel plotseling in de kamer komen en een deel van het gesprek opvangen en hij twijfelde er niet aan, dat deze Betsy nog altijd van Rafaël hield. Je moest voor vrouwenliefde oppassen en voor dit meisje had hij ontzag gekregen; altijd dacht hij: ‘wat gaat er in de mensen om, wat beweegt en ontroert hen in werkelijkheid, op welke grondslagen berusten hun daden?’ Hij schoof iets dicht bij Sevenhoven en fluisterde:

‘Sluit u bij Mussert aan.’

‘Nooit, nooit.’

‘U moet nooit ‘nooit’ zeggen.’ Hij zette bedachtzaam het glas aan zijn lippen en Sevenhoven volgde zijn voorbeeld.

Moller glimlachte.

‘Wat bent u voor een man?’ vroeg Sevenhoven plotseling verschrikt.

‘Brenge de alcohol u tot bezinning?’

‘U gaf het voorbeeld,’ schreeuwde Sevenhoven. ‘U begon te drinken.’

‘Waarom zou u zich niet bij Mussert aansluiten? Er

is geen twijfel aan, of Mussert is de man van de toekomst, hetzij met of zonder hulp van buiten. U wilt u op uw oude vijand, Marcus, wreken en hoe staat u tegenover die Rafaël?’

‘U bent goed op de hoogte.’

Ja.’

‘Wat is uw belang hierbij?’

‘Mijn belang gaat met het uwe samen.’

Ze zaten enige minuten bij elkaar, als mensen, die ieder aan eigen gedachten genoeg hebben. Toen zei Sevenhoven eensklaps:

‘Ik zal me bij Mussert aansluiten.’

Moller nam zijn chèque-boek en zei:

‘Ik wilde graag voor een liefdadig doel een som afstaan. U kunt het bedrag besteden, zoals u wenst en er zal nooit onderzoek naar worden gedaan.’

‘Nee, geen geld.’

‘U kunt het desgewenst als voorschot beschouwen, wij Duitsers zien niet op geld.’

Hij liet Sevenhoven alleen, gaf de dienstbode, die hem bij het aantrekken van de jas hielp, een grote fooi (doch niet zo overmatig, dat ze er met anderen over zou spreken) en ging rechtstreeks, welgemoed, naar zijn hotel. Dit spel met Sevenhoven behoorde tot de fraaiste, die hij gespeeld had, en de meester-zet, die alles sloot en besloot, was het aanbieden van het geld, nadat die ‘domme Hollander’ had toegestemd; het was omkoperij zonder schijn ervan naar buiten. Hij had er Sevenhoven mee aan zich gebonden, die man was gekocht en betaald.

Als hij Sheila dit alles vertelde, zou ze het niet begrijpen, maar toch zou ze hem bewonderen, want het resultaat was bewonderenswaardig. Werd niet een daad naar zijn resultaat beoordeeld? ‘Bijna niemand zou dit gelukt zijn,’ dacht hij en in zijn geest speelde hij het hele spel nog eens weer, met alle woorden en antwoorden, gedachten van vertrouwen en wantrouwen van beide zijden. In vroeger tijden zou een verbond met de duivel met bloed bezegeld zijn, nu met geld.

Sevenhoven dronk en het verraad werd minder-scherp van vorm, hij werd vrolijk en glimlachte zelfvoldaan. Hij had die Moller overwonnen: ook zonder deze man zou hij zich bij Mussert hebben aangesloten, nu, hoe eerder hoe beter, de leden van 1939 hadden een voorrang boven die van 1940. De alcohol verwarmde hem en hield zijn geest levendig, terwijl alle zedelijk gevoel in hem wegzonk, het liet hem zelfs onverschillig, hoe de openbare mening over hem zou oordelen. Hij mompelde:

‘t Is goed, dat ik het geld aangenomen heb.’ Dat vormde het rechtmatig salaris voor het dienen van zijn land en al begrepen anderen dit niet, hij-zelf begreep het, en dat was de hoofdzaak. Moller had de weg gewezen, die hij anders ook wel had gevonden en meer niet.

Sevenhoven was nu blij.... dat zijn dochter Moller zo te woord had gestaan: daaruit had de vreemdeling in zijn huis zeker gezien, dat het geslacht Sevenhoven geen aanranding van zijn eer duldde. Als Moller op zijn eenzame kamer hier zijn gedachten over zou laten gaan, zou hij ook moeten erkennen, dat die burgemeester niet bepaald dadelijk had toegestemd.

Hij hoorde de sleutel in het slot; zijn dochter kwam thuis. Ze wilde onmiddellijk naar haar kamer gaan, maar hij riep haar: zou ze komen? Ze was best in staat niet te komen en net te doen, of ze niets had gehoord.

Ze kwam echter wel, bleef op de drempel staan en fronste het voorhoofd, toen ze hem bij de fles en het glas zag.

‘Ik heb je wat te zeggen,’ zei hij vergenoegd.

‘U ziet er fraai uit.’

‘Mooi genoeg.’ Hij leunde in zijn stoel achterover, ‘maar ik ben niet dronken.’

‘Nee.’ Ze haalde de schouders op. ‘Ik ben de laatste om voor zedemeesteres te spelen.’

‘Een leuke kerel, die Moller, maar ik ben hem te slim af geweest.’

‘Een leuke kerel....’

‘We zouden elkaar toch vrij laten?’ Hij lachte. ‘Dat is een oude overeenkomst tussen ons, we hebben dezelfde

rechten, ik vraag ook niet, waar jij vanavond bent geweest.’ Ze keek hem aan. Zijn gezicht was rood-opgelopen, zijn mond scheef weggezakt, zijn spraak was echter vrij normaal en hij kon zijn gedachten uiten.

‘Drank voor u alleen?’ vroeg ze.

‘Neem zelf ook een glaasje. Zachte likeur, vleiend als....’

‘Als een Duitser... en net zo... gevaarlijk.’ Ze ging zitten en schonk zich in.

‘Wat een vent, wat een kerel, bah.’

‘Wat heb je op hem tegen?’

‘Ik kan dat gladde diplomaten-type niet uitstaan; dat verbergt alles, gevoelens, gedachten.’

‘Ik ben hem te slim af geweest.’

‘U? Zeker in de toestand, waarin u verkeert.’

‘Ik ben niet dronken,’ zei hij koppig.

‘Die Moller was natuurlijk nuchter. Hij kan er tegen en heeft u laten drinken, een vuile truc: ik hoop alleen, dat hij het er niet te dik heeft opgelegd.’

‘Hij kreeg bij mij geen voet aan de grond. Ik ben niet dronken.’

‘Dat weet ik nu langzamerhand wel.’ Ze nipte aan haar glas. ‘Hij heeft natuurlijk zijn doel bereikt, zulke types bereiken altijd hun doel.’

Ze stak een sigaret op, liet de rook zwaar en blauw kringelen, keek, staarde ernaar; de dromerijen, de mijmeringen kwamen vanzelf.

Mannen.... je moest er als vrouw maar niet te veel over nadenken; ze wilden bewonderd worden, ze moesten altijd recht op een vrouw hebben.

Je kon er als vrouw weliswaar ook niet buiten, maar je moest altijd het hiertoe en niet verder bepalen. Ze dacht niet meer aan haar vader en Moller, ze trok aan haar sigaret, nam telkens een klein teugje likeur, voorzichtig, beheerst. Er was maar één man, die haar werkelijke aard had gezien; ze had onder die geschiedenis genoeg geleden. Hoe zou 't nu met Raffi zijn, je kon net zo goed dood voor elkaar wezen, als je elkaar niet meer ontmoette. Wat was

het voor gedicht, dat hij haar had voorgedragen?

‘Ich habe genossen das irdische Glück
Ich habe gelebt und geliebet.’

Vroeger gaf ze niet om verzen, ze vond het allemaal overdreven, onnatuurlijk wat je in gedichten las, buiten de werkelijkheid, maar nu? Gaf de poëzie eigenlijk niet weer, wat er diep in je leefde, was het niet de muziek van je eigen ziel, bracht de dichter niet onder woorden, wat je droomde en waarover je peinsde?

Dit had Rafaël in haar gewekt, het kon niet meer verdwijnen en hij had het kunnen wekken, omdat het diep in haar ziel aanwezig was. Ze tipte de lange as van haar sigaret in het bakje en dacht: ‘Zou ik het willen missen, niettegenstaande alle ellende, die Rafaël's liefde mij heeft gegeven?’

Hij kwam uit een andere wereld en had haar met zijn romantiek aangeraakt.

Ze glimlachte droevig bij de herinnering: hoe dikwijls had ze met hem gedwaald....

Die sigarettenrook was uit allerlei spiralen samengesteld, voorbij is voorbij.... nee! voorbij is misschien-toch niet voorbij.

Haar vader had doorgesproken; zo nu en dan had ze iets van zijn woorden gehoord, maar ze waren niet tot haar doorgedrongen. Thans vernam ze zijn stem duidelijk, als iemand, die wakker wordt gemaakt en onmiddellijk is gewaarschuwd en gewapend. ‘Hij heeft zijn doel bereikt en ik het mijne.’ De sigarettenrook dwarrelde tegen de zoldering als een wolk van onwezenlijkheid.

Hij praatte door en ze luisterde nu scherp.

Eensklaps zei hij:

‘En daarom heb ik mij bij de partij van Mussert aangesloten.’

Ze stond op: deze woorden sloegen al haar dromerijen uiteen en ze riep schor:

‘Dat is niet waar.’

‘Zo,’ spotte hij, ‘is dat niet waar?’

Ze stak rustig een nieuwe sigaret aan, dronk haar glas uit en verliet rustig de kamer.

Hij bleef zitten en praatte verder, alsof ze erbij was.

‘Dat betekent niet.... of eigenlijk betekent het wel, dat....’

Hij begon luid te lachen. ‘Het betekent, dat Marcus met een ster loopt, ik zie hem, die schavuit. Je zult ervan lusten. Wacht maar.’

Zeventiende hoofdstuk.

Er bestond uiterlijk geen verschil tussen de kantoren van de Nederlanders en het kantoor van Moller: het was gevestigd aan een deftige oude gracht, het droeg een Nederlandse naam, de portier in uniform was een Nederlander, die de bezoekers in hun eigen taal te woord stond. Pas wanneer men binnen was gekomen, hoorde men de landstaal niet meer; dan moest men Duits spreken of gebruik maken van een tolk, een van het Duitse kantoorpersoneel. Het was een bloeiende handelszaak, die precies op tijd begon, precies op tijd aan zijn personeel gelegenheid gaf iets te eten en te drinken, precies op tijd sloot. Er heerste geen geheimzinnige sfeer, en de Duitse heren hadden vrienden en kennissen onder de Nederlanders, zelfs onder de Joden; Moller moest altijd in stilte om Doluph's gezicht lachen, als er een Jood het kantoor binnenstapte; hij genoot van de moeite, die Doluph zich gaf, om vriendelijk en voorkomend te zijn, en hoe hij, nadat men het over de prijs was eens geworden, in het vleidendste Duits de waar prees, die te koop werd aangeboden. Alle handelslieden hadden het liefst met Doluph te doen, niet omdat ze hem sympathiek vonden, maar omdat hij al gauw met de monsters gereed was en niet te lang afdong. Dan was Moller, die bij het afnemen van grote partijen in de aangelegenheid werd betrokken, een ander man, correct en genadeloos, koel en deskundig, iemand, die de zwakke plekken zocht in de koopman tegenover hem. Moller besepte niet, dat een enkele van deze bezoekers zijn plannen doorgrondde: hij meende (en dat is een vergissing van veel Duitsers in deze tijd geweest) dat mannen als het Torentje, als Marcus, niets van het bestaan van de Duitse Sicherheitsdienst vermoedden. Zij stonden er alleen op dit ogenblik weerloos tegenover, door de argeloosheid van hun

landgenoten, en zo ging het leven zijn gewone gang, tot de laatste seconde vóór de inval; zelfs was er na deze daad, die de beide volken voor lange tijd zou scheiden, nog bij velen ongelooft.

Moller ontving dagelijks bewijzen van deze argeloosheid, en niets wekte zozeer zijn innerlijke spot, waarvan naar buiten niets doordrong.

Slechts enkele N.S.B'ers, wier gezelschap hij zoveel mogelijk vermeed, kenden iets van zijn wezen, maar zij op hun beurt vermeden in deze tijd het gezelschap van mannen als Moller. Hij had van zijn Duitse vrienden een geheim bericht gekregen over de dag van de inval, en hiervan had hij Doluph onkundig gelaten, maar al wist deze de tijd niet nauwkeurig, hij twijfelde er niet aan, dat het spoedig zou zijn, wat inhield, dat hij ten opzichte van de Joden vrij spel zou krijgen. Zijn hele natuur, nog geprikkeld door het lange afwachten, verlangde hiernaar, en als hij de Joden, die op het kantoor kwamen, een glimlach en een buiging schonk, verborg hij verlangens van ongekende, onmenselijke wreedheid, zodat het huichelen hem slecht afging.

Hoe meer de dagen naderden, dat de Duitse politiek in vervulling zou gaan, hoe meer Moller diep in zich sympathie voor de Joden voelde. Hij verzette zich er met alle macht tegen: hoe kon hij het dogma, waarop het nationaal-socialisme gegrondvest was, verloochenen? Zijn liefde voor Sheila was in de loop der dagen verdiept, want zij had hem gegeven, waarnaar hij altijd had verlangd, en wat geen vrouw hem had gegeven: bewondering om zijn verstand en kracht, hartstocht, die iets minder sterk was dan de zijne, een natuurlijke zinnelijkheid, die nooit ontaardde in perversiteit.

En dan, hoe werd hij vertederd door haar zorg om hem, het verzorgen van hem, haar stil zijn, als hij in nadenken was verzonken, haar geruisloos opstaan en bewegen, de wetenschap, wanneer het goede ogenblik was gekomen, om een enkel woord te zeggen. Door haar was hij er toe gekomen, de Joodse kwestie in zijn juiste verhouding te zien, zelfs was hij, Sturmbannführer, sympathie voor de Joden gaan voelen, ook waar hij meende, dat de door de Duitsers

gevoerde politiek de juiste was. Doluph drong niet tot zijn werkelijke aard door, al begreep hij er wel iets van, uit de klank van Moller's stem, wanneer hij over Joden sprak, uit diens overdadige verontschuldigen, wanneer hij over Sheila sprak.

De andere Duitsers hadden, als het Joodse onderwerp ter sprake kwam, een diepe verachting in hun woorden, er was een scherpe klank in, een hatende spot, die niet kon worden nagebootst.

Wanneer een Duitser zei: 'der Jude,' was het niet nodig, dat er nog wat anders op volgde, en Moller kon de klank wel nabootsen, maar deze klonk niet echt bij hem.

Bovendien had Doluph hem eens bij het lezen van Marcus' boek verrast en hij had gezien, hoe ingespannen en toegewijd Moller er zijn aandacht aan gaf. Wel een paar minuten had hij roerloos op de drempel gestaan en onbewegelijk gewacht tot de ander, door een instinct gewaarschuwd, dat iemand in de nabijheid was, had opgekeken.

'Ik wil u niet storen,' had Doluph ironisch gezegd.

Moller vond - een van de eerste malen in zijn leven - niet dadelijk een antwoord, maar hij trachtte er zich glimlachend van af te maken.

'Ja, waarde Doluph, men moet zijn vijanden leren kennen.'

'Bah, noemt u die vuile Joden onze vijanden?'

'Dat doet Hitler ook.'

'Ja, maar op een andere manier, dan moet u zijn stem horen....'

'En wat heb ik dan voor stem?' zei Moller met een glimlach.

Hij had zijn tegenwoordigheid van geest herwonnen. Toen Sevenhoven door zijn toedoen tot de partij van Mussert was overgegaan, had hij in Berlijn een goede beurt gemaakt, en daar nam men de daad vóór de wil, als het erop aankwam.

'U heeft een stem, zacht als een vrouw.... en....'

'U kunt gaan.'

'Ik had u willen zeggen....'

'U kunt gaan.'

Doluph was als een slaaf vertrokken, en toch, als hij Mol-

ler aankeek, hadden zijn ogen niets onderdanigs.

Toevallig was Moller, toen Gertrud op zijn kantoor kwam, niet in zijn privé-vertrek, maar in de kamer, waar Doluph en een paar anderen geregeld werkten. Gertrud wendde zich onmiddellijk tot Moller, want met een oogopslag had ze hem aantrekkelijk gevonden en ze hoopte, dat hij Doluph was.

Ze reikte hem de brief over, die ze uit Berlijn had ontvangen en die haar beval zich juist op deze datum op het kantoor van Moller te vervoegen. Moller las:

‘U dient met uw chef, de heer Doluph, kennis te maken en van hem nadere instructies in ontvangst te nemen. Op een later te bepalen tijdstip moet u zich wederom tot hem wenden en het huis, dat u thans bewoont, verlaten.’

‘Ja, mevrouw,’ zei Moller. ‘Ik ben helaas mijnheer Doluph niet.’

Gertrud antwoordde niet: haar behaagzucht was van grover makelij dan de scherts en de glimlach.

‘Mijnheer Doluph, deze dame wenst u te spreken.’

Hierna ging Moller heen en Doluph was een en al beleefdheid en voorkomendheid. Hij bood haar een stoel aan, ging tegenover haar zitten en zijn gluisperige ogen namen haar elegant figuur op.

Zou ze een Nederlandse vrouw zijn of een Duitse? Bij de eerste klank van haar stem wist hij, dat ze een landgenote van hem was.

‘Ik moet mij bij u vervoegen,’ zei ze, ‘mijn instructies, dat ik hier moet komen, zijn op vandaag gesteld.’

‘Ik zal het rapporteren,’ antwoordde hij. ‘Komt u nu uit Duitsland?’

‘Nee, ik woon hier al enige tijd.’

‘Waarom heb ik u dan niet ontmoet? Er wonen hier zoveel Duitsers, en u weet, dat het uw plicht is, aansluiting te zoeken bij de Duitse club.’

‘Ja,’ zei ze, ‘maar ik woon bij een Joodse familie.’

Hij stond op. ‘Wat zegt u daar?’

‘Bevel.’ Hij ging weer zitten van eerbied voor haar vervuld: Dat moest een bijzondere vrouw zijn, die het bevel

had gekregen in een Joodse familie verblijf te zoeken en het moest wel een bijzondere opdracht zijn, waarmee zij was onderscheiden.

Ook was hij er door gevlend, dat men haar als zijn assistente in de toekomst had aangewezen. Hij stond bekend als een van de grootste Jodenhaters, hij had veel Joden zonder aanzien des persoons gedood, omdat voor hem het begrip 'Jood' en het begrip 'misdadiger' samenvielen. Tot dusverre had hij niet goed begrepen, waarom men hem eigenlijk naar Nederland had overgeplaatst, terwijl er voor hem nog zoveel nuttig werk in Duitsland te verrichten was. Wel had hij hierdoor een dieper inzicht in zijn taak gekregen; hij behoorde tot de verkenners, die althans niet vreemd stonden tegenover de Nederlandse taal en gebruiken, en die iets begrepen van de verhouding tussen de niet-Joden en Joden, hetgeen volgens hem voor de Duitse politiek van het hoogste belang was. Later zou hij bij de Duitse S.D. tot de stoottroepen behoren, die de eerste aanval op de Nederlandse vrijheidszin leidden en ook voelde hij het zelf als een plicht Moller's gedrag na te gaan. Gertrud vond hem een man als alle andere mannen en bovendien werd er van haar geëist, dat ze zich met hem in verbinding zou stellen. Ze maakte zich over de toekomstige verhouding tegenover hem geen illusies, want ze was in de leer der onderworpenheid opgevoed en Berlijn had natuurlijk zijn redenen voor deze opdracht: de kleinste kleinigheid kon daar zijn waarde hebben.

'Wat moest u rapporteren?' vroeg Doluph haar.

'De internationale betrekkingen van de Jood.' Dit was de manier van spreken, die Doluph verwachtte, en ze hoopte, dat ze 'de Jood' met de juiste minachting had uitgesproken.

'En heeft u iets ontdekt?'

'Genoeg,' en terwijl ze dit zei, zag ze het ernstige en verstandige gezicht van Marcus vóór zich. 'Ik heb geen instructies u hiervan iets mee te delen.'

Ze werkte er misschien toe mee Marcus ten verdere te voeren, en evenals Moller kon ze zich niet aan zijn invloed onttrekken. Deze Doluph echter begreep daar geen steek van: de gedachte, dat je een Jood zou beschermen!

‘Die vuile bende,’ zei hij.

‘De zoon is officier.’

Hij sprong in de hoogte en liep op haar toe.

Wéér die vervloekte Marcus, altijd die vervloekte Marcus, die Moller wilde sparen en aan wie men in Berlijn een bijzondere aandacht besteedde. En dat hij, Doluph, moest gehoorzamen, wat men ook besliste! Waarom had men Gertrud hiervoor uitgekozen? Dat wilde hij uitvorsen en doorgronden; hij voelde zich onzeker, je kon nooit weten, wat Berlijn met een bepaald geval bedoelde, en nu hij dagelijks met Moller omging, merkte hij telkens, dat er gebieden waren, die hij niet met zijn verstand kon beheersen. Waarom niet alle Joden eenvoudig uitroeien, hun eigendommen in beslag nemen, dan was je van die pest bevrijd, maar Berlijn speelde een ander spel, van wachten en langzaam toeslaan. Hij, Doluph, was geen heer met zachte maniertjes en vleierijen; vrouwen hoefden in deze kwestie niet gemengd te worden, en als Berlijn hem, een man, die was voortgekomen uit de diepste lagen van het volk, zo'n naar parfum riekende, elegante dame toezond, moest hij vragen: ‘waarom?’

Maar zijn geest miste de eigenschap om onschuldig, langs een omweg, hier achter te komen, daarom stelde hij brutaalweg de vraag, waar het op aan kwam:

‘Waarom moest u bij mij komen?’

Gertrud glimlachte en haalde de schouders op. Er had bij haar altijd een diep verschil bestaan tussen haar innerlijk wezen en hetgeen ze door opvoeding had geleerd, en nooit had ze dit zo scherp gevoeld als op dit ogenblik, want door haar opvoeding moest ze dit soort man, sterk, wreed, zinnelijk, zelfbewust, als ideaal voor een vrouw beschouwen, terwijl Ruben.... en zelfs ook een jongen als Rafaël....

‘U kunt mij toch wel antwoord geven?’

‘Maar ik weet zelf niet, waarom ik juist bij u moest komen.’

‘Zo, weet u het zelf niet. Bent u getrouwd?’

‘Geweest.’

‘Hebt u ook kinderen?’

‘Nee.’

‘En was uw man een goed Duitser?’

‘Nee,’ zei ze, ‘een Nederlander,’ en ze loog niet, al zou hij deze waarheid, zo hij die kende, als leugen hebben opgevat.

‘Hoe is zijn naam?’

‘Bretano.’ Zou hij weten, dat de clown Bretano dezelfde was als de Jood Ruben? Zou Moller dit misschien hebben uitgevonden en het aan Doluph hebben meegedeeld? Ze zat stil tegenover hem; als het aan haar lag, zou hij haar huwelijk met een Jood nooit vernemen.

‘Hm,’ zei hij. ‘Nu ja.... voorlopig is er verder niets te bespreken.’

‘Ik moet op een nader te bepalen datum bij u komen.’

‘Dat is in orde.’

‘Hebt u soms nog iets te bevelen?’, vroeg ze glimlachend.

Zo mocht hij het horen, in deze dingen was hij volkomen thuis.

‘Dat zal ik u laten meedelen,’ snerpte zijn stem, en als Moller voegde hij er aan toe: ‘U kunt gaan.’

Hoe was hij over zichzelf tevreden, hoe had hij haar zijn mannelijke wil getoond en haar, de chique, knappe vrouw te verstaan gegeven, dat ze hem als haar chef had te beschouwen. Haar militaire, echte Duitse houding deed hem genoeg, maar al spoedig maakte deze rozige stemming plaats voor zijn altijd-loerende achterdocht. Er moest iets aan die vrouw mankeren, dat ze haar juist onder zijn toezicht wilden hebben, men twijfelde in Berlijn blijkbaar om de een of andere reden aan haar. Zijn stemming werd steeds donkerder, hij zat maar met gefronst voorhoofd voor zich uit te staren en had in het geheel geen lust aan het werk, te gaan. Als troost dacht hij aan de vele ook door hem begane wreedheden, zó, dat hij zelfs in de Sicherheitsdienst bekend stond, als medogenloos, de grootste eer, die men een Duitser kon geven.

Zijn sombere gedachten sponnen vanzelf verder tot waar ze moesten komen: daarom moest hij bij Moller blijven, omdat men wilde weten, waar men met Moller aan toe was, maar hij moest oppassen voor diens invloedrijke vrienden in

Berlijn, die hem in bijna alle gevallen beschermden, en Moller was ongelofelijk voorzichtig en op de hoogte van elk gevaar, dat hem bedreigde. In heel Duitsland bestond er geen man, die zo kalm en onafhankelijk zijn weg ging, zo zeker was van zichzelf en van al zijn daden, die van het Nazi-standpunt uit onverdedigbaar waren; hoe schuldig hij ook was, hij was altijd onschuldig, welke bewijzen er ook tegen hem werden ingebracht, zijn tegenbewijzen waren altijd sterker.

Doluph's eerbied voor en afwijzing tevens van het intellect voegden zich tot één geheel, en hij wist maar al te goed, dat Moller de enige was, die het nieuwe raadsel voor hem kon oplossen. Wederom voelde hij zijn domheid als een kwelling, want als hij de brute vraag stelde: 'waarom wordt mevrouw Bretano mijn assistente?', zou hij Moller zijn afhankelijkheid tonen en zijn onderdanige dienaar wezen. Op dit ogenblik had hij niet veel van de woeste, gluiperige Doluph van anders, hij was een hulpeloos man, die met zich zelf geen raad wist. 'Ze doen het misschien om mij te pesten,' dacht hij 'maar waarom zouden ze mij pesten? Als ze een gewone vrouw naar mij hadden toegestuurd, had ik voor het cadeautje kunnen bedanken, maar zo'n vrouw, zo'n echte dame voor Doluph, daar zit de een of andere vijand van me achter, of er moet iets aan die dame mankeren, dat ik er met de zweep uit moet ranselen. De kamer is vol parfum van die mevrouw Bretano.'

Hij stond langzaam op, liep als iemand, die wordt gedreven, naar het privé-kantoor van Moller en klopte bescheiden aan; hij had onlangs van die schurk een terechtwijzing gekregen en wou er zich niet voor de tweede maal aan bloot-stellen.

'Doluph vergeet niets, Doluph vergeeft niets,' gromde een stem in zijn binnenste.

Moller ontving hem met een glimlach. Het bevreemdde hem ook, dat de vrouw van een Jood als Doluph's assistente was aangewezen, maar in elk geval zou de mededeling hem opwinden, dat Bretano de clown Bretano was en de clown Bretano niemand anders dan de Jood Ruben!

‘Waarom lacht hij,’ dacht Doluph, ‘omdat de schurk iets weet?’ In zijn houding echter was niets van zijn gedachten te bespeuren, want dit had hij vóór alles geleerd, dat hij op zijn tijd machinaal diende te gehoorzamen, als een machine moest handelen en.... afwachten.

‘Hij loopt als een stier de arena binnen,’ dacht Moller en in zijn hart klopte de vreugde, dat hij deze man mocht pijnigen. Zijn verfijnde aard verzette zich ertegen, dat Duitsland dit soort mensen moest gebruiken, m o e s t gebruiken, daarvan was hij overtuigd.... De politiek kon niet zacht zijn, hij kon op zijn tijd zachte manieren gebruiken, maar als het om het land ging, kon men er begrippen als ‘barmhartigheid’ niet op na houden.

Doluph begon wat te stotteren over in- en verkoopprijzen, over de kwaliteit van geleverde goederen, maar Moller viel hem al gauw in de rede.

‘U heeft bezoek van een elegante dame gekregen, 't leek wel, of ze recht uit Berlijn kwam.’

‘Mevrouw Bretano.’

‘Ja, als u haar zo wilt noemen; misschien heeft ze ook wel een andere naam.’

‘Een andere naam?’

Moller stak een sigaret op en volgde de rookwolken peinzend met zijn blik, of hij nergens anders oog voor hoefde te hebben.

Doluph stond roerloos, het was niet nodig, comedie te spelen, want hij voelde dat Moller hem en zijn bedoelingen doorgrondde.

‘Officieel heet ze Mevrouw Bretano; in haar huwelijksacte zult u geen andere naam vinden.’

‘Hoe heet ze?’ vroeg Doluph schor. ‘Hoe heet ze werkelijk?’ In zijn domme geest drong de waarheid als vermoeden door.

‘Men heeft me over haar geschreven, alleen wist ik niet, dat ze uw assistente zou worden.’

‘Had u gedacht.... de uwe?’

Dat was een troostrijke gedachte. Moller had het blijkbaar natuurlijk gevonden, als ze op zijn bureau was aangesteld.

‘Wat ik gedacht heb, doet niets ter zake. De kwestie komt nu alleen in een eigenaardig licht te staan.’

Doluph zou het liefst Moller bij de keel hebben gegrepen en hem dan met dierlijke kracht achterover in de stoel hebben gedrukt, doch de voortdurende tucht, waaronder hij had geleefd, weerhield hem, hij stond zelfs in eerbiedige houding en wachtte af, wat de chef verder zou zeggen.

‘Ik weet niet, of ik het u mag vertellen,’ zei Moller quasi achteloos.

‘U kunt mij alles vertellen, dat is dienst.’

‘Juist, omdat het dienst is.’

Doluph's trage verstand probeerde licht te vangen, hij pijnigde zijn hersens om de dingen te begrijpen. Daarvoor had hij alle zaken opgeknapt, waar de fijne heren met hun handen afbleven en waarvoor ze nog geen dank zeiden, als het in al zijn volledigheid was volbracht.

Moller, die men om zijn bekwaamheden moest handhaven terzelfdertijd, dat men hem om der wille van deze bekwaamheden gaarne zou ontslaan, was.... nu nog.... onafhankelijk, en Doluph begreep, dat men deze Mevrouw Bretano niet naar Moller had durven sturen. Waarom niet?

‘Mijnheer Moller, een kleine vraag,’ smeekte hij. ‘U moet het mij vergeven.’

‘Ja?’ zei Moller, nu enigszins ongeduldig.

‘Wie is Mevrouw Bretano?’

‘Zij is met een Jood getrouwd geweest.’

‘Is het de zoon van....?’

‘Ja, de clown.’

‘Niets te danken, mijnheer Doluph.’ Hoe verborg Moller zijn spot met hem! Hij genoot nog even van zijn: ‘niets te danken’ en gaf zich toen aan zijn gedachten over. Op dit kantoor, misschien wel in deze stad, was hij de enige, die bericht had gekregen van de datum, waarop de Duitsers Nederland zouden binnenvallen: hij maakte zichzelf geen illusies over erkenning, die hem te beurt zou vallen; men zou in Berlijn er de ogen voor sluiten, als hij een deel van de te betalen buit voor zich zou behouden en men zou hem (als hij Sheila verliet, dat was een vaste voorwaarde) op zijn

post laten en over enkele jaren, wanneer Duitsland de overwinning had behaald, zou men hem tot burgemeester van een of andere provincieplaats benoemen, liefst een eindje van Berlijn af. Hij moest zoveel mogelijk roven, dat was zijn enige, grote kans.

De hooghartige glimlach, waarmee hij Doluph had te woord gestaan, was van zijn gezicht verdwenen. Dat was zijn lot, het lot van zovelen: op de achtergrond gedrongen en door mindere krachten gebruikt. Hij had in Nederland alles gereed gemaakt, zodat de Duitse troepen vrij spel hadden, hij was het, die de agenten had uitgezonden en die de aanhangers van Mussert van wapens had doen voorzien. Hij was niet alleen handig geweest in het opsporen van de middelen, doch ook in het gebruikmaken ervan, ja, hij had de geslepenheid van sommige mensen, die het doen voorkomen, of ze de gelegenheid niet hoeven te zoeken, maar of deze vanzelf naar hen toekomt, zodat hij alleen maar hoefde te grijpen, wat anderen ontglipt was: toeval werd dit genoemd, door degenen, die hem benijdden.

Juist deze dag van zijn glorie beseftte hij, dat de herfst van zijn liefde met Sheila nabij was. Hun liefde had niet gefaald, ze moesten door mensenhanden uiteen gaan en hij moest haar binnen korte tijd verloochenen; binnen hoeveel weken, maanden, wist zelfs hij niet.

Hij steunde zijn hoofd met beide handen en overwoog de dingen van de toekomst: de weg zelf was klaar en duidelijk: in dit land, waar geen stroming tegen de Joden bestond, moest men na de inval deze stroming kunstmatig wekken; was hij gewekt, dan bestond er tussen de Nederlanders en Duitsers een even stevige band als in andere landen; hij kon het zich althans niet anders voorstellen. Natuurlijk moest men voorzichtig te werk gaan, want men tastte hier het algemene beginsel aan van vrijheid, verdraagzaamheid, waardoor dit volk groot was geworden, en eenmaal begonnen, kon men niet terugkeren. Maar Sheila?

Hij sloot de ogen. 'Men moest offers voor zijn volk weten te brengen,' zo luidde de leuze en hij moest een van de vreemdste offers brengen, die er ooit zijn gebracht. Mannen

zochten voorwendsels om van een vrouw af te komen, die ze niet meer lief hadden, maar hoe kon een man, die van een vrouw zielsveel hield, een reden vinden, die hem ertoe bracht haar te verlaten?

Hij herinnerde zich allerlei kleinigheden, die zo belangrijk zijn, als je van elkaar houdt: hoe ze hem de eerste voorjaarsbloemen had gebracht, lekkere hapjes voor hem had toeberaid en vele andere liefelijke dingen, die hem gelukkig maakten, omdat ze uit haar diepste wezen voortkwamen. Soms dacht hij, dat het verschil in beider aard en karakter hem zo aantrok, dan weer, dat hij haar zo liefhad, omdat ze in hun erotiek volmaakt bij elkaar pasten.

Toen hij die avond bij haar zat, werd hij van droefheid en droefgeestigheid vervuld en het was hem onmogelijk dit voor haar te verbergen. Het kostte hem nooit moeite tegenover anderen zijn aandoeningen te beheersen, en een bepaalde stemming te veinzen, maar tegenover haar kon hij dit niet.

Haar hartstochtelijk verlangen ging over in tederheid; ze ging naast hem zitten en streekte zijn hand.

‘Jij,’ zei ze, ‘jij, jij...’

Hij mocht haar niets vertellen, ze mocht niet weten, wat er de volgende morgen zou gebeuren.

Ze was per slot van rekening een Jodin en ze kon er toe komen het bericht onder de niet-Joden, de Joden, of onder beide groepen te verspreiden.

Haar zachte tederheid had een zonderlinge uitwerking: zijn ogen werden vochtig en het liefst zou hij zich aan zijn tranen hebben overgegeven. Niet de Duitse inval hield hem bezig, neen!

Alleen het afscheid, dat hij spoedig van deze vrouw moest nemen. Was het niet beter met haar samen de dood te zoeken? Zij zou hem zeker volgen. Doch zijn gewone verstandelijkheid, koelheid en vastberadenheid, deed al deze liefdesmuziek verstommen, en hij zat stil te berekenen.

Ze schoof iets van hem af en liet hem aan zichzelf over: straks zou hij wel praten en haar liefkozen, zoals alle avonden, wanneer hij bij haar was. Ze waren in de loop van de

tijd meer op elkaar aangewezen: zij was van de Joden vervreemd, zó, dat zelfs haar kindertijd haar onwezenlijk voorkwam, hij voelde zich bij de Duitsers innerlijk niet meer thuis, al veinsde hij vriendschap voor zijn vroegere vrienden.

Ze hadden zich beide van hun oude omgeving losgemaakt en leefden in hun liefde, hoe ook de wereld daarover zijn vonnis sprak. Plotseling zei hij het toch:

‘Morgen is de Duitse inval te verwachten.’

Dat dit voor de Nederlandse Joden en ook voor de andere Nederlanders een algehele ommekeer betekende, dat het leven van haar kind nu gevaar liep: en dat dit het begin inhield van haar scheiding met Moller, drong niet tot haar door, want ze kon slechts het onmiddellijke, het voor de hand liggende bevatten.

‘Was je daarom zo treurig, zo bedroefd?’

‘Ja, schat, zo treurig, zo bedroefd.’

‘Kan het je kwaad doen?’ vroeg ze angstig.

‘Denk je niet aan je zelf?’

‘Nee, jij zult me wel beschermen, als het nodig is.’

‘Ik zal.... haar.... beschermen,’ dacht hij, ‘op mijn manier.’ Zijn verstandelijkheid had weer resultaat opgeleverd: hij zou proberen haar uit de handen van Doluph te houden en dan.... na de Duitse overwinning.... zou hij haar meenemen naar een of ander land, waar de Joodse kwestie niet bestond, ver van dit verscheurde werelddeel. Die betrekking van burgemeester in een provinciestad zou hij niet aannemen.

Te middernacht verliet hij het huis en evenals Marcus vaak had gedaan, liep hij langs de rivier.

In enkele huizen brandde licht, de meeste waren donker; in de stroom lagen de grote oceaanstomers van alle landen, de kleine schepen van de kustvaart; het havenlicht gleed er langs, het eigen licht glansde langs dek, mast en pijpen. Er was iets van de Duitse plannen doorgedrongen, een boot was nergens meer beschikbaar dan tegen een buitensporige prijs. Toch was het net, of men Nederland niet wilde verlaten, de vaderlandse bodem, die vasthield, vastzoog. Je kon niet vermijden, dat geruchten doordrongen, maar slechts

enkele ingewijden kenden de waarheid.

Moller koesterde geen berouw, integendeel, hij was er trots op, dat hij zijn land zo vast en trouw had gediend. Volgens zijn mening kregen de Nederlanders, wat hun toekwam; er had gelegenheid genoeg bestaan zich bij Duitsland aan te sluiten en ze hadden dat willens en wetens geweigerd; hun kranten hadden zelfs op de Duitse methoden kritiek uitgeoefend. De Nederlandse regering was schuldig, het Nederlandse volk was schuldig; dat de Joden hiertoe hadden opgezweept, geloofde hij niet, doch hij had meegeholpen dit denkbeeld te verspreiden, omdat het een deel vormde van de noodzakelijke Duitse propaganda.

Het zou niet lang meer duren, of alles in deze stad werd Duits eigendom, de huizen, de schepen...., de Nederlanders zouden wat hun leven betreft, eieren voor hun geld kiezen en natuurlijk meewerken aan de vernietiging van de Joden....

Ook de rivier en het land daaromheen zou van de Duitsers zijn, alles, en hij had hiertoe meegewerkt, hij had het zijne gedaan!

Achttiende hoofdstuk.

Een kleine kamer in één van de hotels was het kantoor van het Torentje, de kolonel, die Rafaël bij zich had ontboden.

‘Ik heb u laten komen, want ik ben u een verklaring schuldig.’

Hij sprak volgens zijn gewoonte kort en afgemeten en zijn manier van spreken had iets van houthakken in een stil bos, kort en luid.

‘Om u te doen begrijpen, wat ik u ga zeggen, moet ik beginnen met iets van mezelf te vertellen. Ik stam uit een oud officiersgeslacht en zover ik kan nagaan, zijn onze vrouwen altijd dochters van officieren geweest. Niemand in mijn geslacht heeft het gevaar gevreesd en ook ik ben niet bang mijn leven te verliezen.’

‘Daar twijfel ik niet aan, kolonel.’

‘Ten derde wil ik u mededelen, dat morgen de Duitse inval te verwachten is.’ Hij lette op Rafaël's gezicht en houding, rustig en onbeweeglijk.

‘Zo mag ik het zien,’ zei hij.

Rafaël antwoordde niet.

‘U weet, dat ik u op een van de gevaarlijkste posten heb geplaatst.’

‘Dit is mij een grote eer, kolonel.’

‘Er is onder uw kameraden over gemompeld.’

‘Dat is mij niet bekend.’

‘Men heeft daarom van mij gezegd, dat ik anti-semiet was, en zelfs N.S.B.'er. Geruchten hierover hebben mij bereikt.’

‘Dat kunnen alleen lasteraars hebben gezegd, kolonel.’

‘U heeft mij geen vraag te stellen?’

‘Nee, kolonel.’

‘Is 't u bekend, dat er grote vriendschap bestaat tussen uw vader en mij?’

‘Dat is me niet bekend,’

‘Er is geen boek, dat ik zo vaak heb gelezen als het zijne. Ik heb niet alleen eerbied voor hem als schrijver, ook als mens heb ik hem leren waarderen; ik heb hem een bepaalde brief doen toekomen, dat de inval morgen plaats vindt.’

‘Uit zijn naam dank ik u voor het in hem gestelde vertrouwen.’

‘U bent er van overtuigd, dat ik u niet op een gevaarlijke post heb gesteld, omdat ik anti-semiet ben?’

‘Dit wist ik ook zonder uw sympathie voor mijn vader.’

‘Nu komt er een van de moeilijkste ogenblikken van mijn leven, ik zou nog liever de loop van een geweer op me gericht zien. Wat ik u nu ga zeggen....’

‘Ik luister, kolonel,’ zei Rafaël zacht. ‘U kunt er van overtuigd zijn, dat ik uw vertrouwen niet zal misbruiken.’

‘Het gaat niet om vertrouwen. Ik heb u op een gevaarlijke post geplaatst, omdat u een Jood bent. We zijn over de bedoelingen van de vijand zeer goed ingelicht: er zal hier ongetwijfeld een Joden-vervolging op grote schaal plaats vinden.’

‘Ik heb dit niet anders verwacht.’

‘Ten opzichte van u heb ik als militair gehandeld. Wanneer u toch moet sterven, dan wil ik bevorderen, dat u als officier voor uw vaderland sterft. Dat is het, wat me zo moeilijk valt, u te zeggen, omdat u aan mijn woorden zou kunnen twijfelen.’

‘Veroorlooft u mij u een vraag te stellen, kolonel?’

‘Ja, natuurlijk.’

‘Heeft u mijn vader dit ook bericht?’

‘Nee, dit is een zaak tussen ons, ik hoop en verwacht dat u de dood, als deze mocht komen, rustig onder de ogen zult zien.’

‘Ik ben allang voorbereid; ik heb trouwens niets te verliezen. Ja, mijn ouders.’

‘U heeft al een broer verloren?’

‘Ja, kolonel.’

‘Juist, een dergelijke dood heb ik u willen besparen. En nu zou ik u nog een vraag willen stellen, een vraag van mens tot mens: Is er niemand naast uw vader en moeder?’

‘Ja,’ zei Rafaël rustig, ‘de dochter van burgemeester Sevenhoven.’

‘De aanhanger van Mussert?’

‘Daar weet ik niets van,’ zei Rafaël getroffen, ‘al was hij altijd anti-semiet. Ik wist niet dat hij zo laag was gezonken.’

Toen zei hij hees: ‘We waren eens verloofd.... ik heb er een einde aan gemaakt.’

‘Moet ik haar bericht sturen, als....?’

‘Graag, kolonel, u bewijst me hiermee een grote dienst.’

‘Er is nog iets dat ik u moet meedelen. Naar mijn overtuiging strijden wij, Nederlanders, voorlopig voor een verloren zaak. De vijand is aan alle kanten onze meerdere en bovendien zijn wij door verraad uitgehold: we kunnen elkaar niet vertrouwen. Door buitenlandse en binnenlandse vijanden worden wij bedreigd, uw dood zou....’

‘Niet vergeefs zijn, kolonel.’

‘Wij moeten tegenstand bieden, wij moeten mannen offeren, maar na de oorlog begint de oorlog.’

‘Dit begrijp ik niet, kolonel.’

‘Hitler begaat een fout, als hij meent, dat een oorlog met een verslagen l e g e r uit is. De oorlog is uit, als h e t v o l k verslagen is, begrijpt u dat?’

‘Ja, tenminste een deel er van.’

‘En ik zet de oorlog na de oorlog voort. Ik heb daarvoor in hoofdzaak mijn maatregelen getroffen; onder de officieren, onder de soldaten, die ik heb uitgekozen, is niet één verrader.’

‘Ik begrijp, dat ik tot de stoottroepen behoor,’ zei Rafaël glimlachend. ‘Ik ben u voor uw zorgen uiterst dankbaar, kolonel.’

‘Bij ons afscheid - ik hoop niet het laatste - heb ik mezelf nog van een blaam.... jegens u te zuiveren.’

‘Die kan niet bestaan.’

‘Toch moet ik het zeggen. Wij militairen zijn van huis

uit een wantrouwend volk en mijn eerste bezoek aan uw vader gold ook een onderzoek naar de vrouw van uw gestorven broer. Ik heb begrepen, dat haar verblijf bij u een kwestie is van persoonlijke spionage, ook nogal slecht uitgevoerd. Uw vader heeft onomwonden met mij gesproken en me gezegd, dat er geen kans bestond op enige nauwe betrekking tussen u - en die vrouw. Neemt u mij de gedachte niet kwalijk, ik heb mijn netten uitgespannen en wil niet, dat er mazen in zijn. Ik moest nagaan, of de door u verstrekte inlichtingen in deze zaak juist geweest waren, of u niet.... de wegen van een man zijn ondoorgroendelijk, als hij door een vrouw wordt beheerst.'

'U heeft gelijk gehad, dat u dit heeft onderzocht; in uw plaats had ik evenzo gehandeld.'

'Maar waarom dulden uw ouders zo'n schepsel in hun huis? Dat begrijp ik niet.'

Rafaël glimlachte.

'U heeft van militaire traditie gesproken, er is ook een Joodse traditie.'

'Kunt u mij die verklaren?'

'Mijn moeder heeft mijn broer tijdens zijn leven dood verklaard.... maar zijn vrouw stond daar buiten. Gertrud riep haar gastvrijheid in en mijn moeder weigerde niet - zij zag haar als de vrouw van haar gestorven zoon, voor wie het huis ten allen tijde moest open staan.'

'En uw vader?'

'Mijn vader, de Christen, is met onzichtbare draden aan de Joodse traditie gebonden.'

'Ik dank u. U kunt gaan.'

Negentiende hoofdstuk.

De angst spreidde zijn donkere vleugels over de Joden uit, en de opperrabbijn kon niet verhinderen, dat sommige Joden weer bij Marcus kwamen, om woorden van troost of geruststelling te vinden.

Ze waren door alle eeuwen heen zo vervolgd, dat veel Joden, al waren ze ook voorbereid, de dreigende greep zelfs niet probeerden te ontvluchten; dezen onderwierpen zich sidderend aan hun lot, zoals vogels, die geen uitweg zien, niet meer voor de kiekendief vluchten.

Marcus troostte niet, stelde niet gerust, doch hij trachtte de vrees te verminderen. Hij kon slechts enkele rijkaards onder hen raadgeven bij hun vlucht, en hij betreurde het, dat hij zo weinigen kon redden en voor de armen niets kon doen.

Levi Augurk kwam bij hem.

‘Moet ik vluchten?’

‘Ja.’

‘Mag ik mijn zaak in de steek laten?’

‘Je mag geen risico lopen, nu het om je leven gaat.’

‘Mijn zaak houdt altijd zijn waarde.’ Hij was door zijn vlijt, zuinigheid en warenkennis een groot koopman, maar had weinig begrip van de dingen buiten zijn kleine wereld.

‘Hij begrijpt niet, waar het om gaat,’ dacht Marcus en hij herhaalde ernstig:

‘Je moet vluchten, Levi Augurk.’

‘Ik ben hier gekomen, om te horen, dat ik niet moet vluchten; iedereen houdt me voor een rijk man.’

‘Je bent een van de rijkste mannen hier in de stad.’

‘Stil toch, stel je voor, dat iemand het hoort.’

Iedereen moest geloven, dat hij arm was en met moeite zijn brood verdiende; hij leefde in angst voor behoeftigen,

die hem om geld zouden vragen en aandringen, tot hij wat geven zou, en voor mensen, die van hem verwachtten dat hij belangrijke bedragen voor liefdadigheid zou afstaan.

‘Ik ben niet rijk, Marcus, je vergist je.’

Op dat ogenblik kwam Ruth binnen.

‘O,’ zei ze teleurgesteld tot Marcus, ‘bent u niet alleen?’

Ze had nooit veel van haar vader gehouden; in haar kinderjaren, na de geschiedenis van de valse gulden, die Simon Levi had uitgegeven, was ze van afschuw jegens hem vervuld geweest en ze had het vreselijk gevonden, als hij haar de gewone nachtzoen gaf en als hij haar benschte door zijn handen op haar hoofd te leggen; soms schreide ze in haar bed. Nadat Simon Levi uit de gevangenis was ontslagen, was langzamerhand de afkeer overgegaan in onverschilligheid, doch de kwestie van de bruidsschat had de onverschilligheid weer in afschuw veranderd en ze stond tegenover haar vader, zoals weinig Joodse kinderen tegenover een van de ouders staan. Ze had, hoewel het daardoor kwam, dat ze Levi's Augurk's gezelschap zoveel mogelijk meed, zelfs met Mozes niet daarover gesproken. Het ging bij haar niet om het geld, doch om Mozes' aanzien; ze kon niet verdragen, dat zij minder geld dan de anderen zou krijgen; het was een slag op haar trots, haar keiwe (onvertaalbaar woord, dat fierheid en eergevoel verenigt). Toen ze in Marcus' huis plotseling tegenover haar vader stond, rilde zij en ze kon haar afkeer niet bedwingen.

‘Kan ik u alleen spreken?’ vroeg ze Marcus.

‘Waarom moet ik me door mijn eigen dochter weg laten jagen? Waarom heeft mijn dochter geheimen voor mij?’

Toen Marcus en zij alleen waren, zei Ruth:

‘Er staat in de brief van Mozes iets heel wonderlijks.’

‘Van het Torentje?’

‘Ja, wie is het Torentje?’

‘De man, die de opdracht heeft gegeven, een van de edelste en dapperste mensen.’

‘Als u dat zegt, ben ik gerust!’

‘Wat staat er in de brief?’

‘Het Torentje laat weten, dat de vlag uitgestoken is!’

‘Ik zal je vader halen,’ zei Marcus. ‘Het is goed, als je bij het gesprek tegenwoordig bent.’

Levi Augurk zag bij zijn binnenkomst wantrouwend van de een naar de andre.

‘Wat hebben jullie voor geheim?’

‘Ik wou ons gesprek van zo-even voortzetten. Je hebt over de mogelijkheid van een vlucht gesproken, Levi Augurk.’

‘Dat heb ik gedaan.’

‘Ik kan een boot voor vijf en twintig duizend gulden voor je krijgen, dan kan je hele familie meegaan, Ruth ook.’

‘En Mozes?’ vroeg Ruth.

‘Die kan om dezelfde reden niet meegaan, als Rafaël; beiden zijn ze militair in het Nederlandse leger.’

‘Waar Mozes is, daar ben ik ook,’ zei Ruth.

‘Je verwacht een kind, Ruth, daar moet je aan denken.’

‘We kunnen 't kort met elkaar maken, Marcus. Ik bied twintig duizend gulden voor die boot.’

‘De prijs is vijf en twintig duizend gulden en ik stel daarbij een voorwaarde; dat Simon Levi met zijn gezin meegaat.’

‘Natuurlijk,’ zei Ruth, ‘maar ik ga niet mee.’

‘Het kind moet ook gered worden,’ schreeuwde Levi Augurk. ‘Dat kind hoort bij mij, al is het ongeboren, het zal eens geboren worden.’

‘Ik ga niet mee,’ riep Ruth.

‘Er is nog één voorwaarde aan verbonden,’ zei Marcus ernstig.

‘Dat hij u en mevrouw meeneemt,’ zei Ruth.

‘Nee, dat hij Beppie meeneemt.’

‘Nu kunnen we eindelijk zakelijk spreken; ik moet voor mezelf en mijn gezin vijf en twintig duizend gulden betalen en Ruth gaat niet mee. Dat leg ik op de ene kant van de weegschaal. Nu komt de andere kant; voor Simon Levi, die op de bruiloft van mijn dochter met een flanellen broek is verschenen en een oude hoed op had, moet ik ook vijf

en twintig duizend gulden betalen en dan komt Beppie er nog bij en die kost me ook zeker tien duizend gulden. Ik doe het niet.'

'Het is wonderlijk,' zei Marcus. 'Als ik zestig duizend gulden had gezegd, om u en uw gezin te redden, had u het tenslotte gedaan, maar zestig duizend gulden betalen en ook anderen daarmee redden, dat doet u niet.'

'Nee, wat heb ik met anderen te maken? Ik en nog eens ik, dat is mijn gezin en nog eens mijn gezin en mijn gezin leeft van mijn zaak en mijn zaak betaalt niet voor anderen.'

'Mag ik u een kus geven?' vroeg Ruth aan Marcus. Ze kuste hem teder en hij beantwoordde het.

'God zegen je, Ruth.'

'Ik spreek met niemand over de brief, hij is al verbrand.'

'Zeg mij, wat er in de brief staat,' schreeuwde Levi Augurk. 'Misschien besluit ik toch zestig duizend gulden te betalen.'

'Het is te laat,' zei Marcus somber. 'Jouw weegschaal heeft gesproken.'

'Heeft er in de brief iets over de oorlog gestaan?'

'Wat er in stond, heb ik niet begrepen,' zei Ruth.

De ogen van Levi Augurk waren donker en somber.

'Een mens kan krabbelen en terugkrabbelen. Ik wil voor deze keer terug-krabbelen.'

'Laat Ruth zeggen, of ze wil, dat haar vader gaat.'

'Mijn vader in geen geval,' zei Ruth hard. 'Anderen aan wie het meer is besteed, gaan voor.'

Levi Augurk stond hulpeloos en voor het eerst van zijn leven bemerkte hij, dat de macht van zijn geld beperkt was. Hij zei:

'Daarvoor breng je de kinderen groot, daarvoor geef je ze een bruidsschat, als ze trouwen.'

'Vierduizend gulden,' zei Ruth. 'U heeft gemeend, dat Mozes niet meer dan vierduizend gulden waard was.'

'Heb ik daarin geen gelijk gehad? Als je met Rafaël was getrouwd, had ik je met plezier veertig duizend gulden meegegeven. Rafaël is officier en Mozes gewoon soldaat,

hij heeft het zelfs niet tot korporaal kunnen brengen.’ Ruth wilde driftig wat zeggen, ze bedwong zich echter en zei:

‘Ik ga naar huis.’

‘Ik ga met je mee.’

‘Uw gezelschap heb ik niet nodig.’

‘Heeft men daarvan terug? Een vader door zijn eigen kind verstoten!’

Ruth verliet de kamer, zonder hem goedendag te zeggen en Levi Augurk, die van haar trotse houding niets begreep, nam een kwartier later van Marcus afscheid:

Marcus zei, terwijl hij hem de hand gaf:

‘U vergist zich ten opzichte van Mozes. Hij geniet een groot vertrouwen, al is hij maar gewoon soldaat.... en misschien.... blijft hij geen gewoon soldaat, en dan....’

‘Voor “misschien” kan ik niets kopen.’

Een paar uur later bezocht de bankier Bamberg Marcus' huis en hij moest als alle anderen wachten. Toen hij binnen was gekomen, zei hij:

‘Lang heb ik gearzeld naar je toe te gaan; ik had altijd gehoopt, dat mijn dochter Bella met Rafaël zou trouwen.’

‘Ze waren samen niet gelukkig geworden. Rafaël zoekt de liefde en zolang hij die niet kan vinden....’

‘Laten we daar niet over praten,’ zei Bamberg moe. ‘De twee jonge mensen zijn uit elkaar gegaan, niet als vrienden, niet als vijanden. Bella heeft een andere man genomen.’

‘Het heeft een splitsing in onze families gebracht.... bij ons, Joden, wordt de familieband sterk gevoeld. Neem mijn vrouw als voorbeeld; Ze heeft Gertrud Liesemeyer, een volkomen vreemde voor haar, in huis genomen, alleen, omdat ze met Ruben getrouwd is geweest.’

‘Hij was de eerste Nederlandse Jood, die ze vermoord hebben,’ zei Bamberg droevig. ‘Hoevelen zullen er volgen? Ze hebben hem natuurlijk zogenaamd op de vlucht doodgeschoten.’

Toen ze tegenover elkaar zaten, vond Bamberg de woorden gemakkelijk; hij was nog altijd de grote, internationale bankier, die zijn machtig geld in de spoorwegen van de Verenigde Staten, in cultures van Zuid-Amerika en de grootste scheepvaartmaatschappijen van de wereld had belegd, een prettig man in de omgang. Hij behoorde niet tot de rijke Joden, die hun afkomst proberen te verdoezelen, ja, hij ging er prat op, dat hij een Jood was en voor Joodse doeleinden offerde hij graag aanzienlijke bedragen; hij had het aangemoedigd, dat Bella zoveel mogelijk Joodse mannen ontmoette en hij behoorde tot de rijke Joden, over wie de wereld spreekt, een benijd en gehaat man, door de pers zowel gehuldigd als aangevallen. Niemand wist beter dan hij, dat zijn fortuin twee maal zo groot was geweest, als zijn Jodendom hem daarin niet in de weg had gestaan; dit maakte hem kwetsbaar en hij kon zich niet goed verdedigen. Hij werd aangevallen, omdat hij in een zaak geld had gestoken; had hij echter in dezelfde zaak geen geld gestoken, het zou evenzeer kritiek hebben uitgelokt. Er bestond nu eenmaal op de wereld een zekere aarzeling, om het volle vertrouwen aan een Joods bankier te geven, al behartigde niemand beter dan hij de belangen van zijn clientèle, juist om dit.... gemis.... te doen vergeten. Dit belette niet, dat velen zeiden, als zijn raadgevingen niet tot een goed einde voerden:

‘Dat heb je ervan, als je zaken met een Jood doet.’

‘We zijn indertijd uit elkaar gegaan,’ zei Bamberg, ‘omdat ik bang was, dat je zou denken: ‘hij heeft het huwelijk te veel aangemoedigd.’ Hoe prettig voelde hij zich, dat hij tegenover een Jood zat; hier bestond geen argwaan, ‘hier ben ik thuis,’ dacht hij, ‘dit is een man, met wie ik kan praten.’

‘Weet je,’ zei Marcus, ‘ik meende, dat je allang weg was gevlucht.’

‘Zo is de mens. In mijn zaken heb ik vaak gezien, hoe hier of daar gevaar dreigde en dan heb ik geleerd, dat in veel gevallen de storm verwaait. Vaak moet je het schip tegen de wind in zetten.... En bovendien.... Marcus....

ik kon toch immers niet vluchten, ik mocht niet,' zei hij zacht.

'Waarom niet?' De peinzende ogen, sterk en machtig, keken Bamberg aan en lazen in zijn ziel.

'Als ik zonder bewijs, dat de Duitsers komen, gevlucht was, had ik niet goed gehandeld tegenover de talrijke mensen, die in mijn bank vertrouwen stellen en men had mijn vlucht.... misschien.... verkeerd uitgelegd.'

'Waarom die eeuwige angst?'

'In verband met de internationale toestand en onzekerheid, zouden daaruit moeilijkheden kunnen rijzen.... maar er kan een ogenblik komen, dat mijn leven gevaar loopt en dat het geen nut heeft te blijven, omdat de internationale moeilijkheden dan toch onafwendbaar zijn.'

'Je vraagt mijn oordeel.'

'Natuurlijk, het heeft voor mij grote waarde.'

'Het uitstellen van je vlucht is dom geweest, want de internationale moeilijkheden, die je vreest, zijn nu al aanwezig. De oorlog staat voor de deur.'

Bamberg keek om zich heen, net of hij vreesde, dat iemand hem zou kunnen horen.

'Ik heb pas vanmorgen van een Duitser bericht gekregen, dat de toestand gespannen is en dat ieder ogenblik de inval van de Duitsers kan worden verwacht.'

Nog zachter werd zijn stem en hij ging dicht bij Marcus zitten.

'Waarom vlucht jij niet?' Hij vroeg het zonder wantrouwen. 'Wat heb jij voor nauwkeurige berichten?'

Marcus zei niets van de brief van het Torentje aan Ruth.

Morgen zouden de Duitse troepen Nederland binnen vallen, het land, dat open en weerloos lag, en hij had nog gelegenheid te vluchten en Eva's leven en het zijne te redden. Hij twijfelde noch aan Eva, noch aan zichzelf; zij beiden verkozen de dood boven de vlucht, zij beiden ook zouden Rafaël niet alleen willen laten; terwijl ze zelf in het land bleven, ried Marcus anderen aan te vluchten. Hij, de Christen, was bereid als Jood te sterven en hij werd

nu, tegen de raad van de opperrabbin in, door gelovige Joden bezocht, die hem vroegen, wat ze moesten doen. Alleen Eva, die hij tot in zijn ziel liefhad, deed of ze dit nooit bemerkte en ze beschouwde hem als een afvallige, die dagelijks Kodasj Boragoe krenkte en beledigde; er waren ogenblikken, dat zij zich tegenover Kodasj Boragoe schuldeloos moest voelen en toch meende straf om zijnentwil te moeten verduren; dit was haar offer, haar liefde voor hem en hij werd er warm door gestemd. Zijn hart, dat altijd voor andere mensen openstond, werd mild en medelijdend jegens de schatrijke man, die als bedelaar bij hem was gekomen. Na enige dagen of weken zouden diens aandelen misschien in de brandkast van een of andere Duitser liggen, of als middel gebruikt worden, om Duitse kanonnen te gieten. Duitsland zette de oorlog met al dat Joodse vermogen voort en Bamberg moest, als hij niet vluchtte, sterven en als hij vluchtte, zou hij maar een klein gedeelte van zijn geld mee kunnen nemen.

Iets van zijn kapitaal was veilig-opgeborgen in een bank van New-York: dat zou zijn familie erven, als er tenminste iets van zijn familie overbleef. De dood stond op de drempel.

‘De Duitser, die je gewaarschuwd heeft, had gelijk.’ Zijn stem klonk uit de stilte van de kamer, ver en vreemd voor hem, gelijk de stem, die een gramfoon-plaat heeft opgenomen en die tot de spreker terugklinkt.

‘Er zal misschien een boot varen, die me meeneemt. Ik heb hoge bedragen geboden, als mijn familie en ik nog meekunnen; vóór alles moet mijn kleinzoon worden gered. Misschien vaart de boot morgen-vroeg, alles is misschien.’ Even aarzelde hij. ‘Ik wil jou en Eva graag meenemen.’

‘Je moet alleen een paar arme vrienden van me meenemen en ook ons dienstmeisje, Beppie.’

‘Nee, dat doe ik niet. 't Spijt me wel, maar ik doe het principieel niet.’

‘Het woord “principieel” is een wrede woord,’ fluisterde Marcus. ‘Daar verschuilen de mensen zich achter, als ze een wrede daad bedrijven.’

‘Ik zie dat niet in,’ zei Bamberg plotseling scherp, ‘ik ben hier gekomen, om je raad te horen, niet om door jou tot een of andere daad gedreven te worden.’

‘Nu je mijn vrienden niet mee wilt nemen, kan ik je mijn hulp niet geven.’

‘Laten wij niet zo vijandig tegenover elkaar staan, Marcus.’

‘Ik heb niet vijandig willen zijn.’

‘Zeg me, wat je weet.’

‘Ik mag niet zeggen, wat ik weet.’

‘Doe niet zo geheimzinnig. Wat voor mededeling heb jij gekregen?’

Zo deden ze niet in zijn kringen, je ruilde geld voor geld, nieuws voor nieuws; vriendschap was nooit eenzijdig, maar nu had hij het gevoel, dat hij van zijn kant al het vertrouwen gaf en door Marcus voor de gek werd gehouden. Het wrede zakenleven had hem geleerd, altijd op zijn hoede te zijn: hoe vaak was men hem met het masker van welwillendheid tegemoet gekomen en had men op zijn geld geloerd. Het kon waar zijn, dat de Duitser, die hem voor het naderend gevaar waarschuwde, hem vriendschappelijk gezind was, doch evenzo bestond de mogelijkheid, dat de Duitser in opdracht van een ander had gehandeld, bij voorbeeld om hem tot de vlucht te bewegen en daardoor de aandelen van zijn bank te doen dalen. Waarom had Marcus geweigerd met hem mee te gaan? Het was toch een prachtig aanbod geweest, dat geen Jood zou hebben afgeslagen.... Wat verborgen Marcus' trouwe ogen? Hij kende hem sinds zijn jeugd en nooit had hij een leugen of leugenachtig woord gesproken of een afkeurenswaardige daad bedreven, doch er was geen mens op de wereld, die niet aan de wet van het eigenbelang gehoorzaamde. Zoals hij daar hopeloos en geslagen zat, beschouwde Marcus hem met ontzaggelijke deernis. Duizenden van Juda leden, en nog meer dan anderen leed deze rijke bankier, gelijk nu eenmaal een vermogend man, aan weelde gewoon, in een gevangenis meer lijdt dan een arme. Hij zou met duizenden armoezaaiers gelijk staan, en daarna wellicht nog scherper dan deze worden vervolgd, omdat hij de rijke

bankier was geweest. Marcus sprak met hardheid, die zachtheid verborg.

‘Ik heb de zekerheid, dat de Duitsers Nederland zullen binnenrukken.’

‘Op welke grond? Heeft u er bericht van gekregen?’

‘Waarom zouden ze anders op de grenzen van ons land troepen verzamelen?’

‘Dat is geen bewijs. Ik vraag een bewijs; dit kan nog een veiligheidsmaatregel zijn.’

‘Er bestaat geen machtiger bewijs. Alleen zij, die met een blinddoek lopen of willen lopen, zien het niet.’

‘En ons leger?’

‘Als ze komen, en ze komen.... dan verwacht ik een geweldige meerderheid....’

‘Nu kom ik bij jou, om troost te vinden en ik vind geen troost.’

‘Ben jij de beroemde bankier Bamberg?’ Bamberg beefde over zijn gehele lichaam, hij zag er armzalig uit, niettegenstaande zijn rijke kleding. ‘Ben jij de man, die in deze tijden tot de machthebbers van de wereld hoort? Je bent in je leven door alle mogelijke vleiers en onderdanige dienaren omringd en nu kom je bij mij, om troost te vinden en gelooft de waarheid niet.’

‘Wat is de waarheid?’

‘Dat geld en goed voor alle Joden ballast zijn geworden, ze moeten het overboord gooien.’

‘Ik kan niet, Marcus.’

‘Bamberg, wees een man, en zie je lot onder de ogen.’

Hij stak zijn hand uit en ze zagen elkander aan als twee ter dood veroordeelden in een eenzame gevangenis, van wie de een morgen, de ander overmorgen sterven zal. Bamberg was gebukt en gebogen, Marcus stond hoog-opgericht, als een trots man, die zowel tot leven als tot sterven bereid is.

Na het eten zat Marcus een tijdlang in gedachten verzonken; toen stond hij op en ging naar de kamer van Eva: hij moest nu met haar spreken.

‘Eva,’ zei hij, ‘ik heb bericht gekregen, dat de Duitse

troepen morgen Nederland zullen binnenrukken.’

Ze antwoordde eerst niet en hij vreesde, dat ze zou opstaan en zwigend zou vertrekken, maar plotseling stelde ze een vreemde vraag en haar stem klonk anders dan gewoonlijk, of er een toon in trilde, die hij vroeger wel had gehoord, als ze bezorgd over de kinderen was.

‘Ben je bang?’

‘Nee, ook ik heb mijn geloof.’

‘Wil je iets over Rafaël zeggen?’

‘Nee, over jou.’

‘Over mij?’

‘De kwestie is deze: een vriend van mij heeft plaats en op een boot vrijgehouden, waar ik zelf in het uiterste geval gebruik van kan maken.’

‘Jij kunt gaan.’

‘Dat is mijn bedoeling niet, of zou je graag willen, dat mijn leven werd gered?’

Ze antwoordde niet, maar bleef tenminste in de kamer, en dat vervulde hem met vreugde. Door welke zorgen werd ze gekweld? Hoe hij ook probeerde haar gedachten te volgen, altijd weer stuitte hij op de diepe geheimen van haar ziel, dit onbekende gebied, dat hij nauwelijks had mogen naderen en dat ze in de laatste tijd geheel voor hem had afgesloten. Op welke wijze kon hij haar aan het spreken krijgen?

‘Het is misschien goed, dat Ruben dood is.’

Nu stond ze op en heel langzaam, of ze telkens aarzelde, ging ze de kamer uit. Marcus steunde zijn hoofd met beide handen en dacht:

‘Ruben mijn jongen, jij bent ons voorgegaan, de Duitsers hebben jou het eerst vermoord. Hoe zullen ze ons afmaken, Rafaël, Eva en mij?’

Met luid gestommel kwam Beppie binnen. Als alle Joodse dienstmeisjes had ze tegenover haar Joodse patroons een gevoel van gemeenzaamheid: onder de Joden is het standsverschil niet zo groot, want de familie, die vandaag hoog in aanzien is, kan morgen zijn gezonken, en die nu in ellendige omstandigheden verkeert, kan vlak daarop tot rijkdom komen.

Beppie in haar keuken behoorde tot het gezin, een feit, dat Gertrud steeds met pijnlijke verbazing vervulde.

‘Beppie,’ zei Marcus.

Ze legde haar handen op de tafel en trok haar wenkbrauwen op.

‘Ik kan een plaats voor je op een boot krijgen.’

‘Ik wil hier niet vandaan,’ zei Beppie.

‘Waarom niet? Je leven loopt gevaar.’

Ze ging tegenover hem zitten.

‘Het kan niet, mijnheer, ik moet op het huis passen.’

‘Ik ontsla je van die plicht.’

‘Nee, nee...., en dan is er de bakker.’

‘O,’ glimlachte Marcus.

‘Het was uit tussen ons....’ En ze stortte een woordenvloed over hem uit, waar in het begin telkens in klonk: ‘ik wou me niet nakend uitkleden,’ tot deze zin in het verdere verloop geheel verdween en plaats maakte voor: ‘hij zegt, als hij er nog twintig klanten bij krijgt, dat hij dan met me kan trouwen.’ Na al deze mededelingen nam ze de tafel af, snoot luidruchtig haar neus en verdween met een:

‘Verder wens ik u goedenavond.’

Die avond kwam de opperrabbijn.

‘Ze zeggen, dat de toestand gespannen is.’

‘Ongetwijfeld.’

‘Denkt u, dat de Joden ook in Nederland vervolgd zullen worden?’

‘Dat denk ik zeker.’

‘Heeft u daar aanwijzingen voor?’

‘Dat niet.’

‘Wat zal Mussert doen?’

‘Mussert? De Duitsers zullen hem als instrument gebruiken, wat hij denkt en doet heeft geen waarde. Dat zien we aan Sevenhoven, aan allemaal.’

‘Als mens ben ik bang, maar als ik me met Kodasj Boragoe verenig, dan heb ik geen vrees. Hoe houdt uw vrouw zich?’

‘U kent haar: Ze is onbevreesd.’

‘En Rafaël?’

‘t Is beter dat hij als Nederlands officier sterft dan als Jood,’ zei Marcus somber.

‘Ik ben niet alleen hiervoor gekomen, Salomon Barsch wil u spreken. Ja, ik weet heel goed, dat hij uw plaats als voorzitter in de synagoge heeft ingenomen; ook ik heb hieraan meegewerkt en wij hebben methoden gebruikt, die niet door de beugel kunnen.’

‘Wat mensen elkaar aandoen,’ zei Marcus, ‘is soms erg wreed.’

‘U was het voorzitterschap van de synagoge niet waard.’

‘Word ik dan niet als Jood beschouwd? Is Ruben niet als Jood vermoord? Noemt men mij, als ik gedoopt word, geen Christen-Jood? Zal ik niet hetzelfde lot als u ondergaan? En hoe wil Barsch met mij spreken? Als Christen of als Jood?’

Enige uren later kwam Salomon Barsch - reeds lagen de Duitse troepen vóór de grens, reeds stonden de vliegmachines klaar. De gebeurtenis van ‘wereldschokkende betekenis,’ de aanval van een grote overmacht op een klein, moedig leger, had nog niet plaats gevonden, maar het ongeloofwaardige, dat niet voor mogelijk werd gehouden, hing in de lucht als dreigende werkelijkheid.

Salomon Barsch was sinds zijn komst uit Polen niet veranderd; hij zag er vrolijk en opgewekt uit, sterk en stoer. Nooit vergat hij de diepe wouden van Polen, en temidden van de bossen had hij met veel andere Joden in een dorp gewoond; hij en zijn dorpsgenoten hadden plotseling hun huizen verlaten, als dieren gedreven, die in de oude plaats geen voedsel meer vinden en naar nieuwe gebieden trekken. Zij zwierven naar het Westen, en waar in dorpen en steden Joden woonden, bedelden, sijnorden zij geld en brood. Salomon Barsch was een meester-sjnorder, hij bedelde met het recht van een heerser. Als hij zijn hand uitstak, voelde hij zich een machtig vorst en hij onderging de diepste beledigingen en krenkingen, met een onblusbare glimlach. Hij liep van Warschau naar Berlijn, en van Berlijn reisde hij vierde klasse met zijn hele gezin naar Bentheim; zo kwamen ze in Nederland en weer trokken ze verder, naar onbekend

doel, tot ze eindelijk een woonstee vonden.

Zijn gezin groeide in Nederland op en toen stiet Salomon Barsch op een moeilijkheid: Zijn jongste kinderen geraakten van het Jodendom los; de oudsten waren nog Joden en ze spraken jiddisj onder elkaar en met Salomon; Salomon's vrouw was er het wanhopigst aan toe, want ze kon geen Nederlands begrijpen en verstaan: wanneer ze in een winkel zeep wilde hebben, wreef ze zich over het gezicht. Salomon Barsch sprak, als hij Nederlands wilde praten, jiddisj met enkele Nederlandse klanken of Nederlandse woorden met een jiddisje tongval; met Marcus begon hij dadelijk jiddisj te praten en Marcus antwoordde in dezelfde taal.

‘Wat moet er met de kille gebeuren?’ vroeg Salomon Barsch als inleiding.

‘Komt u daarvoor bij mij?’

‘Ja, want ik weet het niet, en de raaw weet het ook niet, de enige raad die ik hem kan geven is: vluchten.’

Dit was de oude oplossing: alles in de steek laten, met medenemen desnoods van enkele waardevolle dingen, maar vluchten, als mensen in een koets voor wolven, die ze telkens wat van hun voorraad toegooien, om zichzelf te redden.

‘Waarheen?’ vroeg Marcus.

‘Ergens heen.’

‘Als u zelf moest vluchten, waarheen zou u dan gaan?’

‘Ik?’ vroeg Salomon Barsch, ‘waarom zou ik vluchten? Wat mij betreft, ik zal naar de synagoge gaan, zolang er dienst is, en als daar geen dienst meer is, maak ik van mijn huis een synagoge en dan zullen de Duitsers het toch niet schenden?’

‘En blijft u parnes van de kille?’

‘Waarom niet? Ik ben de vroomste van de Joden, ik verzuim geen enkele dienst, ik houd mij aan de wet en de geboden.’

Marcus dacht: ‘De opperrabbijn en deze man hebben mij met allerlei listen en leugens van het voorzitterschap van de gemeente beroofd, menen ze beiden, dat ze goed hebben gehandeld en dat ze volkomen in hun recht waren? Ik geloof zelfs dat Eva er verdriet over heeft gehad, vooral om de

lage manier, waarop ze te werk zijn gegaan.'

Salomon Barsch dacht: 'Die Marcus weet heel goed, hoe hij de Nederlandse Joden moet redden, maar hij wil mij de weg niet wijzen, omdat hij bang is, dat ik met de eer zal gaan strijken,' en uit zijn onderbewustzijn steeg een nieuwe gedachte, die de oude verdreef, een duivels plan: 'De Nederlandse Joden wantrouwen de Poolse. Als Marcus zijn plannen prijsgeeft, zal ik, de Poolse Jood er gebruik van maken en dan zal men zeggen: 'Een Poolse Jood heeft de Nederlandse Joden het leven gered.'

Hij beschouwde Marcus als een domme idealist, dom althans voor zichzelf, want hij vond het dwaas, dat iemand ter wereld het één voor allen, allen voor één kon volhouden.

'U weet wel een middel, om de Joden hier uit hun netelige positie te verlossen.'

'Te laat,' zei Marcus. 'U bent een slecht voorzitter geweest, dat u niet eerder bij mij bent gekomen.'

'Wat had u dan voorgesteld?'

'Dat allen, rijk en arm, hun bezittingen hadden samengevoegd, als één gemeenschap, en dat wij allen vertrokken waren, zonder te vragen: is deze Jood vroom of niet, misschien afvallig van het geloof zijner vaders.'

'Waarom heeft u dat niet gezegd?'

'Omdat mij de macht ontbrak, omdat jullie mij die ontnomen hadden. Ik ben geen raadgever van de menigte meer, maar van de mensen één voor één, en daarvoor heb ik gedaan, wat ik kon.'

'Dan zal ik gaan, met enkele vrome Joden, als er nog een boot te krijgen is.'

'Er is nog een boot te krijgen, maar ik stel de voorwaarde, dat u Simon Levi meeneemt.'

'Nee,' zei Salomon Barsch, 'die is mij niet vroom genoeg.'

'Dan blijft u hier.'

'Hoe is de naam van de boot? Waar vind ik hem?'

'Die vaart nu niet voor u.'

'Kunt u 't op uw geweten laden, dat u een groep vrome Joden tegenhoudt?'

'O ja,' lachte Marcus. 'Ik heb vandaag iets humoristisch

geleerd: dat het eigenbelang een mens blinddoekt. Ik heb dezelfde voorwaarde, die ik u zoeven heb gesteld, ook aan anderen gesteld; het antwoord was altijd ‘Nee,’ en daarmee liepen zij hun eigen verderf tegemoet.’

Salomon Barsch begreep er niets van.

‘Ik wil uw vrouw meenemen.’

‘Mijn vrouw vertrouwt op God.’

‘En ze is bovendien nog vroom.’

‘Ja,’ zei Marcus glimlachend, ‘bovendien.’

‘Heeft u geen ander plan?’

‘Nee.’

‘Dan zal ik proberen nog een boot te krijgen voor de enkele vrome Joden.’

‘Doet u dat.’

De laatste bezoeker van die avond was Bram Bamberg, de Zionist, die de Joden naar Palestina had willen voeren; doch hij vroeg geen raad, hij deelde eenvoudig mee, wat er gebeurd was.

Als alle Zionisten had hij reeds jaren geleden deze dagen verwacht en hij had zich nooit geveleid met de hoop, dat het anders zou komen dan het moest, dat het volk van de Joden steeds erger zou worden gekweld en vervolgd; in Palestina, zo meende hij, daar zou het rust vinden.

‘Nu is het te laat,’ zei hij rustig, zoals men een onveranderlijk feit vaststelt, ‘maar ik wil nog proberen, in Palestina te komen.’

‘Waarom bent u niet eerder gegaan?’

‘Ik kon de anderen niet in de steek laten.’

‘Dat is het antwoord, dat ik van u verwachtte. Gaat u alleen?’

‘Nee, we gaan met z'n drieën; de andere twee zijn jonge mensen, we gaan vanavond nog, als het kan. Misschien kan het niet.’

‘Houd u zich dan niet langer bij mij op; u moet zich haasten.’

‘Is het zo nabij? Dat klinkt mij overdreven.’

Een kwartier later liep Marcus buiten en hij zocht zijn lievelingsweg, langs de rivier. De machtige stroom schuimde

onwillig langs de betonnen wal, die hoog en eenzaam dit woelen en beuken verdroeg, en de verbeterde vijand telkens weer afsloeg. Er liepen weinig mensen, maar telkens flitsten er auto's voorbij. De oorlog naderde, maar de vrede was nog werkelijkheid.

‘Eerst de Joden,’ dacht Marcus, ‘en dan?’

Hij stond even stil en luisterde. Er was niets van dreigend onheil te bespeuren: zou het Torentje zich toch hebben vergist? Nee, het Torentje vergiste zich nooit, hij wist precies, wat hij zei, hij gebruikte geen zin te veel of te weinig en het maakte Marcus gelukkig, dat het Torentje Rafaël's vriend was.

De nacht was diep en donker, de sterren brachten voor hem geen licht in de nacht van 9 op 10 Mei 1940.

EINDE VAN HET TWEEDE DEEL.